

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

МОТРИЧУК РОМАН ГЕНІЙОВИЧ

УДК 94(477):054.57:005.72«1920/1930»

**ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ
у 20-30 роки ХХ століття**

07.00.01 – історія України

Дисертація

**на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Науковий керівник

Журба Михайло Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	
Історіографія та огляд джерел.....	12
1.1. Історіографічна традиція дослідження.....	12
1.2. Характеристика джерельної бази.....	40
РОЗДІЛ 2	
Розвиток громадської ініціативи національних меншин підрадянської України.....	56
2.1. Історичні обставини та політико-правові чинники формування національно-громадського руху.....	56
2.2. Національні господарські, соціально-реабілітаційні та культурно-просвітницькі організації.....	81
2.3. Кооперативні товариства етноменшин Української СРР: у 20-ті рр. ХХ ст.....	108
РОЗДІЛ 3	
Прокомуністичні громадські організації національних меншин в 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст.....	143
3.1. Провладні профспілкові та прокомуністичні селянські організації етноменшин.....	143
3.2. Радянські добровільні товариства у житті національних меншин.....	164
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	187

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

Національне питання в політиці будь-якої держави займає одне з ключових місць. Воно набуває особливої актуальності в тих країнах, які є неоднорідними за своїм національним складом. Саме такою є сучасна українська держава. Чинна на сьогодні Конституція України, прийнята 1996 р. видана від імені «українського народу – громадян України всіх національностей». Це визначення підкріплене іншими положеннями Конституції. Зокрема, положенням статті 11 Конституції «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Основний закон нашої держави гарантує етноменшинам задоволення їх соціально-економічних, культурно-політичних потреб, створюючи умови для розвитку громадської ініціативи.

Подальший розвиток нашої держави багато в чому залежить від виваженої національної політики, яка повинна забезпечити нарівні з розвитком титульної нації, розвиток інших етнічних спільностей. У зв'язку з цим значне місце займає дослідження історії всіх етносів, які проживають в сучасній українській державі.

У кінці 1980-х рр. в Україні активізувались національні рухи, почали відроджуватися знищені в радянський період національні товариства та спілки. Відновлені та новостворені національні громадські організації активно розпочали роботу з розвитку національної самосвідомості, збереження етнічної самобутності малих компактних етнічних груп. Для яких проблема збереження етнічної ідентичності особливо актуальна. У час соціально-економічних та політичних перетворень, коли падає життєвий рівень населення, проявляється соціальна нестабільність нівелюється національний побут, набирають швидкості асиміляційні і інтеграційні процеси.

Ситуація ускладнилась у зв'язку з окупацією Російською Федерацією Криму та збройним протистоянням української держави і проросійських сепаратистів на Сході України. У Донецькій та Луганська області, а також окупованому

Кримському півострові до останнього часу проживали чисельні громади греків, болгар, поляків, євреїв і кримських татар. Бойові дії та насадження ідей «руського міра» поставила їх на грань виживання і втрати власної національної ідентичності. Тому збереження власної культури, звичаїв, традицій та соціально-економічного укладу є нагальною потребою етнічних спільнот. Тільки розвиток національного громадського руху і його співпраця з українською громадськістю в особі добровільних товариств, волонтерських груп та благодійних спілок дозволить зберегти етнічну багатоманітність України і таким чином зміцнити громадянське суспільство.

Невипадково на сучасному етапі перед істориками, культурологами, соціологами стоїть завдання не тільки всебічно вивчити історію певного етносу, але і дослідити його громадсько-політичний рух, який упродовж багатьох століть забезпечував йому сталий соціально-економічний та культурно-релігійний розвиток та міжетнічну злагоду. Таким чином, реалії сучасного суспільного розвитку потребують переходу від істориків не тільки здійснення культурологічного пізнання, але й до вивчення громадсько-політичної історії етнічних спільнот України. Такий підхід не можливий без узагальнення і аналізу вже накопичених знань про громадський рух, суспільство і політичну систему держави.

Національний громадський рух як форма вирішення етнічною групою суспільних завдань має тривалу традицію. Розуміння природи взаємодопомоги та співпраці представників не титульної нації, її витоків, причин виникнення, чинників еволюції потребує дослідження усіх її варіантів, що існували у минулому, у т.ч. тих, що ґрунтувалися на етнічній солідарності. Вивчення етнічного громадського руху як окремого різновиду цього загального явища відкриває можливість шляхом його співставлення з іншими елементами громадянського суспільства наблизитися до розуміння спільних рис у цьому цивілізаційному феномені та особливостей формування колективістської моделі соціальної рефлексії на суспільні виклики.

Наукова актуальність дослідження зумовлена тим, що упродовж ХХ ст. історія національного громадського руху у радянській науці не розроблялась і, відповідно, спричинило брак в сучасній українській науці цілісного наукового бачення громадської ініціативи, розуміння природи громадських організацій та добровільних товариств як форми соціально-економічного, політичного та етнокультурного самозахисту національних меншин. Тому на сьогодні існує нагальна потреба в здійсненні комплексного дослідження з історії громадського руху етноменшин підрадянської України 1920-ті – 1930-ті рр.

Зв'язок дисертації з науковими темами та програмами. Дисертація виконувалась в рамках науково-дослідної теми «Дослідження проблем гуманітарних наук», розробка якої проводиться в Інституті історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою Радою НПУ ім. М.П. Драгоманова, протокол №9 від 28 лютого 2013 р.

Об'єктом дослідження є етнонаціональний розвиток України, як складова частина громадсько-політичного життя.

Предметом дослідження є громадський рух національних меншин України, багатокomпонентне, комплексне дослідження причин появи, структура, зміст, форми, характер та напрямки діяльності громадських об'єднань підрадянської України в 1920-ті – 1930-ті рр.

Географічні межі дослідження охоплюють територію українських земель, які в результаті адміністративно-територіальних змін початку 1920-х рр. потрапили до складу Української СРР і до 1939 р. входили до складу Радянського Союзу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1920-1930-ті рр. Нижня межа визначена початком 1920-х рр., коли компартійні органи розпочали реалізовувати в Україні політику спрямовану на інтеграцію нових соціалістичних республік в єдине державне утворення, при цьому використовуючи деякі елементи ліберального режиму пов'язані з реалізації політики коренізації. У 1920-ті рр. в підрадянській Україні створюється система підконтрольних владі громадських об'єднань та ведеться боротьба проти громадських інституцій етноменшин. Зміна

політичної ситуації в кінці 1920-х рр. призвела до згорання всіх громадських свобод і запровадження в країні край реакційного тоталітарного режиму. Верхня межа датована кінцем 1930-х рр. і позначена репресивними акціями сталінського режиму, спрямованими на ліквідацію національного громадського руху.

Мета та завдання дослідження. Метою даної роботи є комплексне вивчення особливостей формування та розвитку громадських об'єднань етноменшин; визначення ступеню залежності національного громадського руху від радянсько-партійної влади; переосмислення укорінених поглядів на еволюцію громадського руху етноменшин впродовж міжвоєнної доби.

Для досягнення мети автором були поставлені наступні **завдання**:

- із сучасних методологічних позицій проаналізувати вітчизняну та зарубіжну історіографічну традицію дослідження діяльності громадських об'єднань етноменшин підрадянської України у 20-30-ті рр. ХХ століття та з'ясувати стан джерельної бази дослідження;
- встановити передумови виникнення національних благодійних товариств, культурних, господарських громадських об'єднань у підрадянській Україні, базові чинники та динаміку їх розвитку;
- дослідити особливості функціонування системи громадських об'єднань етноменшин та з'ясувати суть політики компартійних органів щодо непровладних національних громадських організацій;
- проаналізувати особливості розвитку в Україні національних кооперативних об'єднань та відстежити її стосунки з владою та більшовицькими кооперативами;
- висвітлити еволюцію партійно-державної політики щодо громадських об'єднань етноменшин і виявити загальне та особливе в цьому процесі характерне для комуно-більшовицької політичної системи;
- розкрити роль прокомуністичних громадських об'єднань у створенні механізму насадження тоталітарно-більшовицької форми організації життя етнічних громад в ході радянізації України;
- оцінити перспективи відновлення громадського руху етноменшин та сформулювати практичні рекомендації для його розвитку, як засобу вирішення

різними національними групами сучасної України основних завдань власного соціального і культурного розвитку.

Методологія та методика дослідження. Головними методологічними принципами дослідження є наукова об'єктивність, історизм, історичний плюралізм та поєднання цивілізаційного і стадіального підходів до вивчення діяльності громадських об'єднань національних меншин в Україні в 1920-1930-ті рр.

Для реалізації визначеної мети дослідження передбачене залучення трьох груп методів опрацювання матеріалів за предметом дослідження, а саме: загальнонаукові методи дослідження, серед яких міждисциплінарні статистичні методи; спеціальні історичні методи; спеціальні соціо-статистичні методи (з метою обробки масиву показників становлення та діяльності національних державних та громадських об'єднань).

Загальнонаукові методи використовуються в дослідженні для підбору та обробки фактологічного матеріалу, що пов'язаний з діяльністю добровільних товариств, а також для аналізу їх використання при проведенні радянським компартійним режимом соціально-політичних перетворень. Спеціально-історичні методи дозволили здійснити історичне узагальнення та синтезування матеріалу. Зокрема, використано метод системного підходу, в основі застосування якого є цільова установка вивчення об'єкту в якості системи, що дозволяє розкрити його сутнісну природу, головні принципи побудови, функціонування та розвитку за допомогою створення ряду спрощених соціо-історичних та історико-політичних моделей, що імітують базову систему. Метод системного аналізу за допомогою використання термінологічного та операційного апаратів загальної теорії систем дозволить дослідити різні аспекти функціонування громадських об'єднань на генетичному, структурному та власне діяльнісному рівнях. Конкретна реалізація даного методу здійснена в рамках вибіркового структурного аналізу фактів та їх подальшого поліаспектного функціонального аналізу з використанням елементів характеристики кола об'єктів. На нашу думку, використання системного аналізу при дослідженні однотипових об'єктів посилило ефективність комплексного та

взаємоузгодженого висновування. Застосування структурного аналізу здійснено в наступному порядку: аналіз систем (виокремлення системи фактів, що стосуються об'єкта дослідження з комплексу історичних реальностей за допомогою вияву системоутворюючих ознак та структурної й функціональної специфіки системи); визначення та аналіз одиничних та загальних ознак поведінки окремих груп національних меншин під час здійснення процесів їх радянізації.

Сукупність застосованих **методів дослідження** визначалася його характером, спрямованістю і поліаспектністю, яка виявляє себе у різноманітності розглянутих питань – етнополітичних, економічних, соціокультурних, психологічних, правових та інших. Відтворення історії громадського руху національних меншин як етнополітичного явища визначило основним методом історико-порівняльний, який дозволяє простежити еволюцію зазначеного суспільного інституту в залежності від внутрішньосистемних та зовнішніх чинників політичного та економічного характеру. Складність історії громадських об'єднань етноменшин, посилена постійними змінами її змісту, зумовила широке використання методів емпіричного дослідження, абстрагування, аналізу і синтезу, сходження від абстрактного до конкретного на підставі базових принципів історизму, об'єктивності та всебічності. Це дало можливість краще зрозуміти зв'язки між окремими елементами системи громадських об'єднань і встановити тим самим її цілісність як етносоціального так і етнополітичного явища.

У процесі дослідженні політики компартійних органів, щодо етноменшин та їх громадських об'єднань, важливе місце займає системний підхід, завдяки якому процес одержавлення громадського руху окремих етносів розглядається як складова частина всієї національної політики більшовиків. Порівняльний метод застосовано для уникнення етноцентризму.

Отже, головним методичним апаратом обробки матеріалів у рамках досягнення мети історичного дослідження слугують спеціальні історичні методи: – Метод синхронного аналізу (передбачає вивчення різних подій та явищ, що відбуваються в різних точках визначеної території одночасно; виділення

загального, особливого та одиничного в процесах та системах за модулями змін у структурах об'єктів, модифікацій режимів існування та функціонування). Рівні застосування даного методу у роботі визначено відтинками 1920-1930 рр. та 1930-ті рр., за лініями компонування по окремим районам України, зокрема, Правобережна Україна, Південь та Схід України.

– Метод періодизації (хронологічний метод) повинен спростити вияв та аналіз взаємодії різних громадських організацій та добровільних товариств через виявлення якісних змін у ході розвитку явища, що вивчається. Хронологічний метод відкрив перед нами можливості розглядати явища та події у часовій послідовності та русі форм свідомості й матеріальних систем. Він дозволив тематично та генетично пов'язати окремі моменти створення та розвитку громадських об'єднань та їх окремих структурних одиниць.

– Порівняльно-історичний метод було застосовано у якості засобу співставлення історичних об'єктів, що входять до загального предмету дослідження із метою виявлення особливостей та загальних рис розвитку структурної системи організації.

– Історико-оглядовий, проблемо-хронологічний, аналітико-психологічний методи залучені для опису поодиноких фактів.

Загалом зазначимо, що методологія дослідження громадського руху етноменшин потребує раціонального застосування різних методологічних моделей, оскільки жодна з них не може забезпечити всебічності та універсальності при аналізі складної системи громадських інституцій етнічних меншин.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що робота є першим системним дослідженням громадського руху етнічних меншин у період становлення в підрадянській Україні більшовицького тоталітарного режиму.

У дисертації *вперше*:

- концептуально визначено роль і місце громадських об'єднань у політичному, професійному та соціально-культурному житті етноменшин України;

- проведено цілісний аналіз історіографії створення та функціонування системи національних громадських об'єднань і відповідної джерельної бази та введено до наукового обігу низку архівних джерел та документальних свідчень;
- з'ясовано характер залежності національного громадського руху від політики компартійних органів влади та управління;
- здійснено авторську класифікацію національних громадських організацій;
- розкрито особливості залучення компартійними органами громадських інституцій етноменшин при побудові тоталітарного комуно-більшовицького суспільства.

Уточнено та отримало подальшого розвитку:

- виходячи з сучасних методологічних засад, переосмислено участь національних громадських об'єднань у здійсненні більшовицьких соціально-економічних та політичних перетворень в 1920-30-ті рр.;
- критично переглянуто стереотипи щодо стосунків державного апарату та громадськими організаціями етноменшин;
- систематизовано і детально описано види спротиву різних етнічних груп політиці радянзації, яку проводило компартійне керівництво в місцях їх компактного проживання;
- вироблені та запропоновані практичні рекомендації спрямовані на застосування отриманих у процесі дослідження результатів у ході вироблення сучасної державної етнополітики та розвитку багатокультурного українського суспільства.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її фактичний і теоретичний матеріал, основні наукові положення, оцінки та аналітичні висновки можуть використовуватись при розробці лекційних і спеціальних курсів з історії України, політології та сучасного суспільствознавства, написанні узагальнюючих праць, а також для подальшої розробки проблем, що стосуються державотворчої діяльності національних громад сучасної української держави. Матеріал дисертації допоможе у формуванні загальних засад політики урядових структур щодо громадських організацій та добровільних товариств на сучасному етапі, виробленні виваженої концепції державної етнополітики.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження обговорювались на засіданні кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Результати, одержані в ході підготовки дисертаційного дослідження були оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, семінарах, читаннях, круглих столах, зокрема: IV Міжнародній науково-теоретичній конференції «Соціально-політичні і культурні проблеми сучасності» (Сімферополь 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і громадянське суспільство: стан та перспективи розвитку» (Ірпінь, 2013); П'ятих Всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013); III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання теорії та історії держави і права в дослідженнях студентів і молодих учених» (Бердянськ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-політичні і культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2014); IV Міжнародній науковій конференції «Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації» (Буча, 2014); V Міжнародній науковій конференції «Антикризисное развитие социальных и экономических процессов в условиях глобализации» (Буча, 2015).

Структура дисертації. З точки зору викладу матеріалу робота побудована на основі проблемно-хронологічного підходу і складається із вступу, трьох розділів (сім підрозділів), висновків, списку використаних джерел (528 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 242 сторінки, з них основного тексту – 187 сторінок.

РОЗДІЛ 1. Історіографія та огляд джерел.

1.1. Історіографічна традиція дослідження.

Проблема створення і діяльності громадських об'єднань національних громад України розглядалася в ряді історичних досліджень різних історіографічних періодів. Історіографія громадської ініціативи етноменшин 1920-х – середини 1930-х рр. пройшла у власному розвитку чотири основні етапи: 1) 1920-ті – початок 1930-х рр.; 2) відповідно – середина 1930-х – перша половина 1950-х рр.; 3) середина 1950-х – 1980-ті рр.; 4) від початку 1990-х рр. – до сьогодення. Запропонована періодизація історіографічного процесу враховує провідні тенденції, специфіку, успіхи й помилки історичної науки на кожному з етапів, особливості методології дослідження, можливості використання джерельної бази, вплив конкретної політичної ситуації на процес формування історичних знань про особливості діяльності громадських організацій національних громад України в період становлення тоталітарного суспільства.

Перші праці з актуальних для більшовицького режиму проблем історії громадських об'єднань етноменшин з'являються на початку 1920-х рр. – одразу після окупації України. Це, в основному, короткі нотатки про діяльність класових та профспілок, формування перших кооперативних товариств. Вони відображали найбільш злободенні проблеми розвитку традиційних громадських інституцій, розповідали про життя національних громад міст і сіл після закінчення громадянської війни. Однак публікації мали пропагандистський характер. Їх автори подавали матеріал через призму пролетарської солідарності, тому їх доробки потребують критичного ставлення [4.315; 3.280; 3.292].

Окремий блок публікацій становлять роботи, що показують історію народів підрадянської України. Література цього циклу найбільш чисельна та різнопланова [4.390; 4.449; 4.327; 3.271]. Зокрема, роботи А. Клібанова [4.377] поклали початок дослідженню історії анабаптизму в Радянському Союзі. У роботах подано окремі матеріали про організацію та історію релігійних менонітських товариств.

Серед книг того періоду слід виділити роботу Д. Лебеда «Радянська Україна і національне питання за п'ять років». В ній підведенні підсумки радянської національної політики в галузі культурного будівництва, а також у вирішенні соціально-економічних питань життя національних меншин. У роботі розглядалися основні знакові моменти соціальних перетворень проведених у районах компактного проживання етноменшин України [4.358].

Заслуговують на увагу праці Н.А. Черлюнчакевича. Серед них потрібно виділити його монографію «Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР», в якій автор спробував простежити процес розселення різних народів по території України, здійснивши критичний аналіз національного складу населених пунктів УСРР [4.468].

Роботи з історії вивчення діяльності громадських об'єднань національних меншин в Україні належали перу не професійних істориків, а практичним працівникам, партійно-радянським функціонерам, які за сумісництвом очолювали чи працювали в різноманітних громадських об'єднаннях. Це, насамперед, низка статей та брошур, присвячених практичній роботі партійно-радянських органів та добровільних товариств з питань реалізації радянської етнополітики [4.409; 4.360].

Комплексне дослідження більшовицької етнополітики провів А. Глинський Його праця «Национальные меньшинства на Украине» висвітлює роботу державних органів серед різних національностей, а саме, у культурному будівництві, освіті, пресі, охороні здоров'я та іншому [4.328]. У дослідженні А. Глинського цінним є використання статистичної інформації, яка ілюструвала розвиток кооперативних товариств, профспілок та представництво в них національних меншин. Але її мінусом є те, що вона носить описовий, статистично-звітний характер.

Серед публікацій 1920-х років необхідно виділити працю Ю. Гольде «Земельний устрій трудящих євреїв». Вона присвячена реалізації компартійними органами та єврейськими добровільними товариствами програми аграризації

радянського єврейства. Використовуючи матеріали про діяльність в Радянському Союзі Агро-Джойнт, АРА, Товариства ремісничої і земельної праці й інших єврейських добровільних товариств, автор проаналізував труднощі, з якими боролися добровільні товариства при проведенні кампаній з економічного оздоровлення єврейського населення Правобережної України [4.329]. Автор розповідає про стан єврейських переселенських товариств і єврейських переселенських колоній. Окремий розділ дослідження присвячений участі єврейських громадських об'єднань у кампанії з аграризації українського єврейства.

У монографіях відомих дослідників аграрної історії України З. Вендрова, Х. Фінкеля були порушені важливі проблеми земельного устрою єврейської незаможної селянської маси [4.319; 4.465]. Наводилися приклади переселення окремих єврейських родин в Крим і Південь України. Дослідники проаналізували єврейські переселенські кооперативи, які створили і підтримували єврейські радянські добровільні товариства та закордонні благодійні організації. У роботах Х. Фінкеля окремі матеріали стосувалися діяльності ТЗЕТу, КОМЗЕТу та ЄКТ з організації кампаній фінансово-технічної допомоги єврейським колоністам.

Необхідно зазначити, що суб'єктивний чинник є найбільш характерним у цілому для літератури даного історичного періоду. Для публікацій характерний, перш за все, схематизм, тенденційний підбір і оцінка фактичного матеріалу, недостатність аргументації і поверховість узагальнень. Цим грішать роботи М. Левітана, М. Авдієнко та ін. [3.280; 4.317; 2.232].

Однак є і суттєвий плюс тогочасної літератури. Незважаючи на всі недоліки, властиві літературі окресленого періоду, у цей час розпочався процес нагромадження конкретно-історичних матеріалів з нашої теми. При підготовці окремих публікацій автори користувалися біжучими матеріалами, які не завжди потрапляли до архівосховищ, і тому видання періоду 1920-1930-х р. залишилися єдиним свідченням тих подій. Ці публікації можуть бути прирівняні до особливої групи джерел. Це передусім матеріали, що розкривають механізм впровадження в середовище національних меншин більшовицької ідеології через посередництво

добровільних товариств, кооперації та класових спілок. Окрім того вони дають можливість відчувати колорит епохи, ідеологічну атмосферу, в якій створювалися й діяли національні громадські об'єднання.

На початку 1930-х рр. вийшли праці, присвячені діяльності окремих організацій, зокрема: О.В. Шевельової [4.474], Б. Леонтева [4.399] та інші. Вони висвітлюють питання, що торкалися діяльності громадських і політичних організацій, і являли собою розгорнуті відомості про їх створення, соціальні завдання, програми та різні інструктивні матеріали. В них зустрічаються протиріччя, іноді – невірні дані. Ці роботи носять публіцистичний характер. Викладені факти часто подаються без всебічного аналізу, що пояснюється частково тим, що вони писались в ході становлення організацій, коли йшов пошук форм та методів роботи. Наукову цінність становлять праці А. Гітлянського, Д. Маца, А. Андріанова [3.273; 3.267; 3.283].

У роботах кінця 1920-х – початку 1930-х рр. розглядаються також питання ліквідації неписьменності серед національних меншин, діяльність масових добровільних товариств по створенню мережі хат-читалень, національних клубів, сільських будинків, червоних куточків [4.375; 3.266; 3.279]. На перший план висувалися лише досягнення партійно-радянських органів: збільшення кількості національних шкіл, видань національними мовами, створення культ-просвіт мережі.

Окремо необхідно виділити агітаційну літературу присвячену громадським організаціям. Зокрема, це публікації, що використовувалися в проведенні агітації до вступу в добровільні товариства нових членів, для проведення мітингів, виступів серед школярів, активу організацій [4.309; 4.389]. У згаданих роботах окремі матеріали присвячені життю дітей в національних колгоспах. Діти переселенців у своїх розповідях відзначають допомогу добровільних товариств у вирішенні їх побутових, освітніх та звичайних дитячих проблем. Діти дякували молодим активістам та дитячим організаціям за допомогу при закупівлі книг, допомозі школам у новостворених артілях, колгоспах та радгоспах.

Висвітлення подій відбувалося з погляду партійно-радянської пропаганди і часто зводилося до коментарів законодавчих актів, що стосувалися діяльності національних громадських організацій. Прагнення донести до читачів гіпертрофовані успіхи у проведенні національної політики компартійним режимом приводило до підготовки друкованих видань виключно на позитивному матеріалі. Зрозуміло це позначилося на їх науковій вартості.

У другій половині 1920-х рр. у країні проходить процес тоталітаризації суспільства. Тоталітаризм, що активно утверджувався у радянському суспільстві, супроводжувався репресіями і вплинув на розвиток історичної науки. Публікації того часу обходять питання діяльності окремих товариств і переважно носять описовий характер успіхів радянської держави у боротьбі з буржуазно-націоналістичними організаціями та шпигунами.

Виключенням були роботи статистичного характеру. Зокрема, питання єврейської демографії були проаналізовані на матеріалах Всесоюзного перепису 1926 р. у дослідженні І. Вейцбліта «Рух єврейської людності на Україні періоду: 1927-1929». У роботі простежено зміни в соціальному складі єврейства СРСР та УСРР. І. Вейцбліт називає кількість євреїв залучених до кустарно-промислової, споживчої та сільськогосподарської кооперації. На думку автора, покращення економічного становища єврейства вдалося досягти за рахунок проведеної кооперації кустарів і ремісників, а також завдяки створенню примістечкових сільгоспкооперативів та проведення переселенської кампанії, що розпочалася в 1925 р., і проходила за підтримки єврейських добровільних товариств [4.318].

У 1930-х рр. починає згортатися діяльність державних і громадських інституцій, які втілювали у життя більшовицьку національну політику. Дослідження історії національних меншин України опинилися під партійним контролем і жорстокою цензурою, що призвело до перетворення суспільних наук на прислугу компартійного режиму. Так, член ЦКНМ Д.Мац у статті, надрукованій у журналі «Революция и национальности» 1935 р. підкреслював величезні досягнення УСРР у галузі роботи серед національних меншин. Він зазначав: «Українська радянська соціалістична республіка під керівництвом ЦК

ВКП(б)У вписала блискучу сторінку в історію боротьби й перемог робочого класу на фронті ленінсько-сталінської національної політики. Величезне розгортання будівництва української культури, національної за формою та соціалістичної за змістом, швидкий ріст соціалістичної промисловості, суцільна колективізація сільського господарства говорять про це з виключною повнотою» [3.283]. Далі у статті наводяться конкретні факти, що свідчать про досягнення у політиці ЦК КП(б)У щодо національних меншин, а саме: успіхи у колективізації національних районів, поширення мережі національних шкіл, хат-читалень, національних клубів, динаміка росту педагогічних закладів та педагогічних кадрів, культурно-освітніх установ.

У другій половині 1930-х – 1950-х рр. власне у Радянському Союзі історичних досліджень, в яких розкривалося б питання діяльності національних громадських організацій, уже не виходило. А частину раніше опублікованих праць, які не співпадали з тогочасною політикою правлячої партії, було вилучено з вільного користування. Це було пов'язано і з оформленням в даний період в Україні політичного режиму, який в найбільшій мірі обмежував свободу діяльності громадських організацій і особисту свободу громадян. Дослідження історії національного громадського руху унеможлилювалися також тим, що більшість громадських організацій було ліквідовано, а разом з ним зникла для компартійного режиму актуальність в ретроспективному зображенні його діяльності.

Хоча деякі аспекти історії становлення політичної системи держави «диктатури пролетаріату» розкривалися у працях тогочасних істориків. Виділимо роботу історика М. Д. Березовчука, у якій досліджується діяльність комітетів бідноти в Україні. Автор доводить, що комбідни не обмежувались активним втручанням у вирішення завдань продовольчої та земельної політики комуністичної партії і радянської влади. Вони проводили також велику культурно-освітню роботу на селі. Але робота не торкається питань участі комбідів у житті національних сіл Української СРР [4.304; 4.303].

Об'єктом уваги радянських науковців у 1970-80-ті рр. була діяльність української секції Міжнародної організації допомоги революціонерам, класових і професійних спілок з допомоги профспілковим рухам Німеччини, Польщі. У працях Р.А. Феценка, В.К. Гусарова, В.А. Молостова та А.А. Кравченка простежується становлення і розвиток мопрівського руху в Українській СРР та в її окремих регіонах [4.464; 4.332; 4.387]. У численних статтях В.В. Іваненка на широкому документальному матеріалі, який не втратив наукової вартості в умовах сьогодення, здійснюється детальний аналіз змісту, форм і методів масово-політичної роботи МОДРу України в роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) В.В. Іваненко приводить дані про діяльність інтернаціональних клубів, кампанії політосвіти серед німців та болгар [4.367; 4.362]. У руслі традиційної схеми, автор цих публікацій зосереджував увагу на розгляді таких напрямків діяльності сільських мопрівських осередків, як шефська робота, участь у кампаніях допомоги зарубіжному пролетаріату, міжнародне листування, взаємний обмін делегаціями.

В цілому література з історії міжнародних зв'язків громадськості України в цей період здебільшого носила позбавлений критичності парадно-пропагандистський характер. Інформація про надмірну регламентацію та формалізм інтернаціональних заходів, фарватерних радянському зовнішньому курсу, справжні мотиви масової участі в них селянства, пов'язані з добровільно-примусовими методами, витрачання коштів МОДРу не за призначенням, факти більшовицького терору, який значно перевищував буржуазний, на сторінки друкованих видань не потрапляла [4.357].

Зарубіжна україністика зазначеного періоду представлена книгами А. Камінського, І. Майстренка, Є. Пастернака, М. Стахова [4.374; 4.405; 4.438; 4.458], у яких автори розглядаються особливості більшовицької національної політики упродовж 1920-х рр., аналізується радянське законодавство про громадські організації. Торкаються дослідники і питань залучення національної громадськості до соціально-економічних перетворень в підрадянській Україні. Дещо однобокий підхід до висвітлення вказаних проблем пояснюється

негативним ставленням авторів до комуністичної партії, хоча не можна заперечити той факт, що представники української діаспори щиро вболівають за долю України.

У доперебудовні роки правляча комуністична партія визначала шлях розвитку історичної науки, вимагала узгодження її діяльності з тогочасними ідеологічними штампами. Висновки з фактів громадського життя, що суперечили офіційній точці зору, рішуче засуджувалися.

Вчені-історики СРСР у міру обставин не могли виходити за «рамки», окреслені політичним режимом, і змушені були дотримуватися класового підходу у висвітленні історичних процесів, явищ та фактів. Більше того, в умовах «холодної війни», що розпочалась у повоєнні роки, коли ідеологічне протистояння було основною складовою частиною глобального протистояння двох полярних суспільно-політичних систем, спроби об'єктивної оцінки історичних досліджень учених діаспори, які стояли на інших світоглядних позиціях, а в їхніх поглядах переважали переважно націоналістичні (на той час) чинники, були приречені на поразку.

Лібералізаційні процеси після 1985 р. започаткували нову добу в розвитку вітчизняної історіографії. На стику 1980-х і 1990-х рр. з'явилися дослідження з новим баченням проблем історичного минулого України, зокрема історії громадських об'єднань. Однак ця переоцінка, не опираючись на достатнє фактологічне підґрунтя, мала здебільшого умоглядний, а не науковий характер. В умовах збереження компартійної монополії в сфері ідеології дослідження не торкалися принципових засад наукової інтерпретації історичного матеріалу. Серед таких досліджень слід виділити публікації С.П. Бритченка[4.313], статтю В.М. Кривцової і В.Ф. Сивологи[4.391]. Сконцентрований у них матеріал дозволив окреслити основні проблеми, які стояли перед дослідниками на початку вивчення раніше заборонених тем із життя національних меншин республіки. Не дивлячись на певний плюралізм того часу, перші розвідки були заангажовані використанням компартійних кліше при висвітленні питань проведення

більшовицької національної політики і здійснення господарсько-політичних перетворень у місцях компактного проживання національних меншин.

Дійсно якісний етап в історіографічній науці розпочався після проголошення незалежності України. Науковці одержали можливість працювати з секретними матеріалами архівних фондів. На основі нових джерел, відмовившись від компартійних стереотипів, вчені поступово почали наближатися до неупередженого відтворення історичного процесу, об'єктивного зображення подій, виваженого складання характеристик громадських діячів. Особливу увагу дослідників викликали події 1920-1930-х рр., літопис яких був цілком фіксованим в концептуальному плані і, в значній мірі, в фактологічному.

Історіографічний аналіз досліджень першої половини 90-х рр. ХХ ст. необхідно розпочати з історико-географічного атласу «Національні меншини в Україні 1920-1930-ті роки» [2.255]. У коментарях до карт розселення національних меншин України упорядники подають основні відомості про них. У роботі аналізується механічний та демографічний рух етнічних меншин.

У монографії Н.П. Ставицької «Діяльність організацій та установ Всеукраїнської Академії наук з дослідження історико-культурної спадщини національних меншин (20-30 рр.)» розкрита діяльність установ і осередків ВУАН з дослідження історії різних етнічних громад під радянської України[4.457].

Після отримання Україною незалежності багато істориків переглянули свої погляди на досліджувані проблеми. Зокрема, дослідниця історії болгарської громади України В.В. Павленко. Її перше монографічне дослідження «Солідарність трудящихся Української РСР з революційною боротьбою робітників і селян Болгарії 1923-1934 рр.» присвячувалось історії інтернаціональної дружби болгарських і українських трудящих. Окремий розділ монографії присвячувався питанням здійснення соціалістичних перетворень у болгарських селах. Автор розповідала про досягнення болгарських кооператорів. Діяльність на селі класових спілок та переселенських комун [4.435]. У 1995 р. побачила світ нова робота В. Павленко, в якій автор переосмислила історію взаємин україно-болгарської громадськості. У монографії автор простежила

історію створення та діяльності болгарської громадської організації – Спілка друзів СРСР. Окремо проаналізувала розвиток болгарських кооперативних спілок у середовищі болгарського селянства. Дослідниця наголошує на вагомій участі болгарських громадських організацій у подоланні наслідків голоду 1921-1923 рр. в Україні. Автор розповідає про особливості повернення на батьківщину українських солдат, які потрапили в полон у роки Першої світової війни [4.434].

Щодо історії культурно-освітніх організацій України 1918-1928 рр., то у 1996 р. побачила світ дисертація Т.Ю. Горбаня[5.509]. Автор відзначає, що мережа культурно-освітніх організацій зародилася, ще в період національно-визвольних змагань 1917-1920-х рр. Однак після 1923 р. намітилося значне зростання культурно-освітніх установ та організацій, не тільки проукраїнських, але і етноменшин, що проживали в Україні. Урізноманітнилися і позашкільні форми залучення різних вікових і соціальних груп населення. Відкривалися хати-читальні, пункти ліквідації неписьменності, національні клуби.

Окрему групу публікацій складають дослідження регіональної історії окремих етнічних груп. Серед них слід виділити роботи Т.В. Балбат[4.296], М.М. Цобенко[4.338], Л.В. Жавжарова[4.352], Н.І. Мельник[5.520]. У них досліджуються питання здійснення більшовицької національної політики в Україні, суспільно-політичний розвиток етноменшин, становлення та розвиток культурно-освітніх закладів, діяльності окремих національних громадських об'єднань. Хоча роботи і не присвячені історії національного громадського руху, однак дозволяють відстежити соціально-економічне, культурно-освітнє та політичне становище окремих етногруп на початку 1920-х рр., визначити причини появи у середовищі національних меншин власне національних громадських об'єднань.

У 1993 р. опублікована брошура О.П. Данильченка «Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст.» [4.339]. У брошурі висвітлюється історія міжнаціональних взаємин Півдня України, де на початку 20-х рр. ХХ ст. мешкала переважна більшість етнічних груп.

Питання історії грецької громади України висвітлює у своїй монографії Н. Терентьєва [4.460]. Автор аналізує суспільно-політичну історію приазовських греків у 1917-1930-х рр. Окремі сюжети глави присвячені організації та діяльності грецького громадського об'єднання – Маріупольської спілки еллінського народу.

Проблеми громадсько-політичного і культурного життя греків в 1920-30-ті рр. були досліджені Л.Д. Наседкіною [5.525]. Автор простежила історії формування грецьких національних районів, вплив на розвиток грецької громади громадських об'єднань та більшовицького режиму. Л.Д. Наседкіна показала наслідки економічної політики компартійних органів у 1920-ті роки, проведення колективізації.

Значний внесок у галузі накопичення історичних знань зробили науково-практичні конференції, круглі столи та читання. Центрами дослідження історії національних меншин стали Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ. Так, при Дніпропетровському національному університеті створений інститут українсько-німецьких досліджень. Центр постійно видає збірник з питань німецької історії, проводить міжнародні конференції [4.439; 4.451]. Регіональні дослідження полонії в українській історичній науці активізувала міжнародна краєзнавча конференція «Україна-Польща», яка проходила у Кам'янці-Подільському в 1992 р., а також Всеукраїнська наукова конференція «Національні меншини на Правобережній Україні» в Новоград-Волинському в 1998 р. [4.422].

У жовтні 1991 р. в Запоріжжі відбулася перша науково-практична конференція «Єврейське населення півдня України: історія і сучасність», яка через три роки переросла в регулярну – «Єврейське населення півдня України: дослідження і документи», а останнім часом в «Запорізькі єврейські читання». Досягненням організаторів згаданих конференцій можна вважати залучення до їх проведення значної кількості науковців, викладачів з багатьох міст України. Завдяки публікаціям О. Беренштейна, В. Орлянського, В. Вовк, М. Оганісяна і В. Ковальчука та інших історіографічні знання про період 20-30-х рр. ХХ ст. збагачувались новими, насамперед фактологічними матеріалами [4.306; 4.430; 4.320]. Учасники конференцій значно розширили інформативну базу дослідження

нашої проблеми. Це в першу чергу стосується вивчення діяльності партійних і радянських (союзних, всеукраїнських та місцевих) органів, КОМЗЕТу та його філії в Україні, а також добровільних товариств, зокрема, Всесоюзного та Всеукраїнського ТЗЕТу. До наукового обігу введено фактичний матеріал з архівосховищ, великий обсяг тогочасної преси, що розповідає про виділення земель для переселенців, їх облаштування на нових місцях, організацію сільськогосподарського виробництва, розвиток кооперативного руху та про насильницьку колективізацію, участь закордонних добровільних єврейських організацій в єврейській колонізації південних районів України та Криму [4.452; 4.466; 4.442; 4.472]. Однак узагальнюючих оцінок та висновків щодо розвитку національного громадського руху в Україні, а також щодо діяльності окремих товариств згадані роботи не містять. Пояснюється це, насамперед, характером публікацій. Для перших досліджень характерне накопичення історичного матеріалу, визначення основних напрямків для подальших розвідок, відсутність узагальнень та висновків. Публікації схожі на невеликі історичні розвідки.

В опублікованих за наслідками конференцій і читань збірниках праць переважну більшість становлять тези виступів. Вони обмежені часовими рамками, мають загальний характер і окреслюють лише основні завдання для подальшого дослідження проблеми.

Окремо хотілося б виділити працю «Національні меншини України у ХХ ст.» [4.421]. Робота розкриває особливості політико-правового статусу різних національностей, частково здійснюється демографічний аналіз та аналіз законодавчої і нормативної бази, яка стосувалася національних меншин. Це дослідження є спробою простежити основні тенденції розвитку національних меншин в усіх сферах їх життєдіяльності протягом століття на території України.

Чи не вперше в українській історіографії робить спробу об'єктивно та всебічно розглянути стан і зміст роботи громадських організацій і груп молоді, що діяли в УСРР в 1920-1927 рр. поза межами комсомолу, В. І. Прилуцький [4.446]. Автор всебічно аналізує тогочасне життя молоді, створює її своєрідний соціально-політичний портрет, доводить, що складна структура молодіжних

організацій УСРР відбилася на її загальному соціально-політичному тлі, зумовила й досить велику кількість різноманітних молодіжних об'єднань як політичного, так і неполітичного характеру, що справляли значний вплив на різні групи молодого покоління. На основі архівних джерел автор доводить, що зникнення небільшовицьких молодіжних об'єднань, які спирались у своїй діяльності на значні верстви молодого покоління, відбувалося не внаслідок об'єктивних закономірностей їх внутрішнього розвитку, а стало результатом цілеспрямованої репресивної політики правлячого більшовицького режиму.

Проблема політичних репресій серед активних громадських діячів різних етнічних груп Української СРР в 1920-30-ті рр. була предметом досліджень окремих українських дослідників. Зокрема, Ю. Луцьким [4.402], В.Й. Жезицьким [4.353], В.М. Нікольським [4.427]. Дані про репресії серед національної інтелігенції Одеської області подані в «Одеському мартирологу» [4.428]. Окремо слід виділити монографію М.М. Шитюка «Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття» [4.476]. У монографії автор детально описує репресивну політику сталінського режиму, яка здійснювалась проти представників титульних націй та національних меншин Півдня України. Зокрема, наводяться факти щодо репресій учасників національних громадських об'єднань періоду національно-визвольних змагань 1917-1920-го років. Окремі сюжети стосуються репресій учасників єврейських та грецьких добровільних товариств.

Серед праць, які узагальнюють відомості про становище національних груп в Україні, необхідно виділити дослідження Б.В. Чирка [4.469]. Автор першим у вітчизняній історичній науці підійшов до комплексного дослідження історії національних меншин у міжвоєнну добу. У роботі, на прикладі стосунків правлячого режиму та німецької, польської та єврейської меншин, розкрито еволюцію політики більшовиків у період коренізації. Дослідник проаналізував стан національних меншин на початку 20-х рр. ХХ ст., визначив регіони розселення та чисельність. Крім того у дослідженні відображено вплив соціально-

економічної політики компартійного режиму на господарський уклад життя етнічних груп.

Автор розглядає історію становлення, розвитку і ліквідації мережі національної кооперації. Він пише, що на початку 1920-х років більшість новостворених національних кооперативів потрапили під вплив партійно-радянських органів, а згодом система національних кооперативів на місцях була ліквідована, чи перетворена на звичайну кооперативну мережу.

Прорив в історії українського кооперативного руху та історії сільськогосподарської кооперації національних меншин зробив своїм дослідженням В.І. Марочко [4.406]. Дослідник проаналізував особливості створення кооперативних об'єднань національних меншин, визначив їх якісний та кількісний склад. Документально проілюстрував законодавче підґрунтя створення кооперативів у різні часові періоди. На думку дослідника, навіть загальноукраїнська кооперативна система була організаційно підпорядкована та політико-економічно залежна від держави, яка намагалася використати переваги кооперативної форми господарювання для зміцнення власних економічних підвалин, для усупільнення сільського господарства та соціального перевиховання дрібних товаровиробників. У результаті сільськогосподарська кооперація, що об'єднувала безпосередніх виробників та репрезентувала відповідний уклад, була реорганізована влітку 1929 р [4.352].

Отже, для публікацій першої половини 1990-х років минулого століття характерні різні підходи до розуміння проблем життя національних меншин України у міжвоєнну добу. Дослідники, на нашу думку, ознайомились з різними за своїм змістом архівними та періодичними матеріалами, тому, за відсутності загальних досліджень про період раннього тоталітаризму в СРСР, робили свої власні суб'єктивні висновки. Вони опиралися при цьому на власне бачення історії і використовували різні методологічні підходи.

У другій половині 1990-х рр. виходять праці з історії німецької громади України [4.394; 4.349; 4.299]. Зокрема у статті А.І. Безсонова розглядається історія «Союзу голландських вихідців». Автор проаналізував причини появи даного

громадського об'єднання та визначив основні напрямки його діяльності на початку 1920-х років. Загалом для робіт характерне дослідження соціально-політичних процесів у німецькій спільноті України. В даному контексті розглядається і історія німецьких добровільних товариств та кооперації.

Вагомий внесок у дослідження історії суспільно-політичного життя німецької меншини України зробила Н.В. Осташева. У своїх працях дослідниця проаналізувала історію Хортицьких і Молочанських німецьких колоній Півдня України в період з 1914 по 1931 рр. В її роботах відображено стан поселень і німецької громади в цілому, а також найбільш важливі моменти історії цього періоду: першої світової війни, політики «воєнного комунізму», голоду 1921-23 рр., нової економічної політики, колективізації та занепаду німецьких сільськогосподарських колоній. У книзі «На зламі епох .. Менонітська спільнота України в 1914-1931 роках» [4.433] окремий розділ присвячений історії громадської організації «Спілка нащадків голландських вихідців в Україні». Автор відстежує особливості створення товариства на початку 20-х рр. ХХ ст., визначає основні напрямки його діяльності. В книзі наводяться факти спільної філантропічної діяльності іноземних допомогових менонітських організацій, радянських органів влади та «Спілки нащадків голландських вихідців в Україні». Н.В. Осташева називає основні причини та фактори, які посприяли реорганізації добровільного товариства. Найголовнішим з яких є відмова товариства співробітничати з компартійними органами та прагнення проводити власну соціально-економічну діяльність. Цінність монографії полягає також і в тому, що автор представила велику кількість документів та матеріалів, які проливають світло на історії менонітської спільноти і «Спілки нащадків голландських вихідців в Україні». Зокрема, статут товариства, договори з іноземними допомоговими організаціями, звіт ліквідаційної комісії. Здійснення компартійним режимом нової національної політики щодо німецької громади України розглядається у монографії «Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення» [4.393].

У другій половині 1990-х рр.. стали з'являтися праці історіографічного характеру. У цьому контексті слід відмітити роботу О.О. Рафальського «Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис» [4.448]. Дослідник, окрім розгляду загально методологічних і суто історіографічних питань, торкнувся аналізу багатьох праць, безпосередньо присвячених історії національної громадської ініціативи етноменшин. Він справедливо вказав на згубний вплив політики радянського тоталітарного режиму, а також політичної кон'юктури на тематику, зміст і науковий рівень публікацій, присвячених суспільно-політичній життєдіяльності етнічних груп. Загалом прийнятною є для нас запропонована автором періодизація розвитку знань про національні меншини України ХХ століття, виділення головних історіографічних періодів, які збігаються, переважно, з періодизацією української історіографії.

У своїй праці «Молдавани в Україні. 1920-1929 роки» В.М. Орлик окрему увагу приділив процесу створення та функціонуванню партійно-державних органів у середовищі молдавської меншини. Утворення партійних секцій для роботи серед спільноти від пов'язав із необхідністю адекватної реакції з боку компартійних органів на прояви громадського невдоволення політикою більшовиків та для заспокоєння розбурханого голодом молдавських селян. Початок активної діяльності органів етнополітичного регулювання він слушно пов'язує із початком процесу коренізації та датує другою половиною 1923 року [5.524].

В останні роки виходять праці узагальнюючого характеру, присвячені політичній історії України, які стали базою для проведення досліджень у царині діяльності елементів політичної системи більшовицької держави «диктатури пролетаріату» [4.444; 4.443]. У 2003 р. у видавництві «Генеза» вийшла друком шеститомна «Політична історія України. ХХ ст.» [4.443]. Колектив авторів під керівництвом І.Ф. Кураса намагався відійти від історичних стереотипів і зосередитися не на звичайній описовості, так званому «відкритті білих плям», а на узагальнюючих і аналітичних дослідженнях на основі історичних фактів. Третій том видання (керівник тому С.В. Кульчицький) охоплює події 1921 – 1938 рр. У

томі група авторів досліджує процес створення радянського соціально-економічного ладу як підґрунтя тоталітарного політичного режиму й приходять до висновку, що все це відбувалося в ситуації масового політичного терору. У VI розділі тому О. М. Мовчан досліджує роль і місце в державному і суспільному житті того часу профспілок, жіночих і молодіжних організацій. У книзі відзначено, що партія більшовиків ретельно контролювала профспілкові та інші організації в УСРР і вимагала, щоб громадське життя ні в якому разі не суперечило офіційній комуністичній доктрині. Автори підкреслюють, що тоталітарна владна система засобами масового терору встановлювала контроль за всіма сферами громадського життя суспільства, ліквідовуючи можливість найменшого натяку на опозицію владі.

На початку нового століття поживавився процес наукових досліджень з питань життя національних громад Півдня України. Необхідно виділити монографію С.А. Волковой [4.322]. Автор відобразила історію чехів Південної України другої половини XIX – першої третини XX ст. Робота проливає світло на проблеми громадського життя в чеських селах у 20-30-ті рр. XX ст.

В.І. Гусев, Л.Є. Беренштейн у своїх працях торкнулися проблеми історії еволюції єврейського громадсько-політичного руху [4.333]. Зокрема, В.І. Гусев у монографії та серії статей простежив еволюцію єврейського Бундівського руху в Україні [5.512; 5.513; 4.334; 4.336; 4.335]. Автор визначив роль бундівців у революційних процесах 1917-1920 рр., показав стосунки партії з іншими представниками лівого крила єврейського політикуму. Окремі сюжети дослідження присвячені історії єврейських громадських об'єднань в першій третині XX ст.

Досить глибокою за своїм змістом є монографія О.Я. Наймана «Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925)». Автор на основі широкого кола джерел дослідив діяльність єврейських політичних партій та небільшовицьких громадських організацій [4.417]. У роботі простежено еволюція політичного сіоністського руху в період існування Центральної Ради, Директорії, визначено особливості стосунків єврейських громадських об'єднань з більшовиками.

Дослідник аналізує всі прояви сіоністського руху від сіоністських партій до молодіжних громадських об'єднань.

Вагомий внесок у дослідження діяльності єврейських громадських організацій України в період НЕПу зробила монографія О. Козерода [4.380]. У дослідженні автор проводить аналіз ситуації, в яку потрапило українське єврейство в 1920-х роках. Цінність дослідження полягає в багатоплановості сюжетів. Зокрема, це показ становища єврейських жінок, молоді, діяльність сіоністських організацій, з'ясування причин та характеру переселення єврейства Правобережної України до Криму, розвитку культурного життя в досліджуваній період та інше. Окремий розділ дослідження присвячений проблемам взаємовідносин компартійного режиму та єврейського громадського руху. Останній, у роботі представлений сіоністським рухом, спортивно-патріотичним товариством «Маккабі», єврейськими молодіжними та жіночими організаціями. Окремі сюжети, присвячені єврейській кооперації. О. Козерод аналізує особливості її створення у 1920-ті р., визначає її роль у житті містечкового єврейства. Дослідник розкриває окремі моменти історії діяльності закордонних допомогових організацій.

У дисертаційному дослідженні житомирського історика О.І. Жуковського [5.517] проаналізовано суспільно-політичний та культурний розвиток євреїв, поляків і німців Правобережної України у 1920-ті рр. Цінність даного дослідження полягає в тому, що автор зумів поєднати суспільно-політичну та культурну історію національних меншин Правобережної України з еволюцією державних та громадських інституцій, які були створені компартійними органами та власне німцями, поляками та євреями в період коренізації 1920-х рр. У роботі окремий параграф присвячений ролі громадських організацій та політичних партій у розвитку єврейської, польської та німецької громад Правобережної України.

Т.І. Єременко показала участь поляків республіки у створенні радянської кооперації, їх ставлення до колективізації сільського господарства, гірку долю польського населення наприкінці 1930-х рр [4.351].

І.А. Балуба, Г. Сторонський намагалися виявити особливості проведення національної політики щодо польської громади України [5.507; 4.459]. Г. Сторонський серед перших досить ґрунтовно розглянув мотиви утворення польських адміністративно-територіальних одиниць: сільрад в Мархлевського району, причини розгортання репресій на початку 1930-х рр. На їх думку, особлива увага до польської меншини з боку правлячої партії пояснювалась курсом на здійснення пролетарської революції у Польщі. Польський район був штучно створеним національним утворенням. Він не володів автономією і на його базі компартійні органи мали провести експеримент з радянзації поляків. Фахівці вважають, що в часи радянзації польського населення не враховувалися його національні особливості.

Окремі аспекти історії громадських організацій етноменшин, які мали політичне забарвлення, досліджували В.Ф. Панібудьласка [4.436], С.З. Заремба, А. Черкаський [5.527].

У дисертації В.К. Молоткіної «Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921-1929 рр.)» [5.522] визначено типи і структуру громадських організацій України, що діяли в умовах НЕПу; реконструйовано основні напрямки, форми та методи культурно-освітньої їх діяльності; з'ясовано специфіку взаємовідносин громадськості з радянською владою та висвітлено вплив ідеологізації на зміст культурно-освітньої діяльності громадських організацій. Окремі сюжети дослідження присвячені історії громадських об'єднань етноменшин, які працювали у галузі культури. В.К. Молоткіна аналізує діяльність національних клубів, мережі хат-читалень та сільбудів. Дослідниця констатує повну залежність національних громадських об'єднань від волі компартійних органів.

Історію формування правової бази діяльності національних громадських організацій та здійснення нової більшовицької етнополітики розглядається у монографії А. Рябошапка [4.450]. Дослідник аналізує становлення державних органів, які забезпечували правове регулювання національних відносин у міжвоєнний період. У дослідженні розглядається робота Відділу національних

меншин при НКВС. Відділу, який забезпечував функцію політичного нагляду за товариствами національних меншин, здійснював планомірну роботу з ліквідації опозиційних владі громадських об'єднань.

У ґрунтовній монографії Л.І. Лойко розглядаються основні етапи історії громадської ініціативи національних меншин. України [4.400]. Автор висвітлила деякі напрямки діяльності національних культурних товариств, спрямованої на національне пробудження й етнічну консолідацію національних груп, їхню участь у громадсько-політичному житті України.

Комплексністю джерельної бази, ґрунтовністю та системністю викладу матеріалу вирізняються публікації Л.Д. Якубової [4.419; 4.4.20; 4.478-4.482]. У роботах Л.Д. Якубової історія національної кооперації, діяльність добровільних товариств, класових та професійних спілок розглядається на тлі соціально-економічної, політичної та культурної історії етнічних меншин України впродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. Автор наголошує, на тому, що прорадянські громадські організації і товариства використовувались компартійними органами для поширення власної соціально-економічної і політичної моделі розвитку та відволікання населення від усвідомлення власних альтернативних моделей суспільного розвитку.

Л.Л. Місінкевич в своїй роботі «Єврейська і польська меншини Поділля (20-30-ті рр. ХХ століття)», розкриває історію соціально-економічного і культурного розвитку польської і єврейської меншин Поділля у міжвоєнний період. У монографії проаналізовано розвиток національної кооперації на Поділлі, її вплив на життя єврейського містечка та польських сіл. У контексті здійснення радянським режимом політики коренізації автор розглядає питання працевлаштування євреїв через залучення їх до сільськогосподарського виробництва шляхом переселення до Херсонського і Криворізького округів. Дослідник виводить переселенський рух зі створення перших сільськогосподарських товариств на Поділлі ще в 1923 р. [4.414].

Характеризуючи, історію національних профспілок та класових громадських об'єднань на теренах підрадянської України упродовж міжвоєнної доби, варто

насамперед відзначити праці С.В. Кульчицького, які заклали сучасні концептуальні засади вивчення ролі профспілок у радянському суспільстві [4.369; 4.397]. У своєму фундаментальному дослідженні присвяченому історії профспілок підрадянської України у 20-х рр. ХХ ст. О.М. Мовчан, наводить відомості про національний склад спілкових організацій, про діяльність профспілок у контексті радянської етнонаціональної політики [4.415]. У дослідженнях В.Г. Шарпатога значну увагу приділено етнонаціональним аспектам діяльності міських та сільських товариств взаємодопомоги, особливостям їх функціонування у місцях компактного проживання національних меншин [4.473; 4.449]. Національні аспекти діяльності класових спілок у селах Донбасу досліджував В.О. Волошенко [4.323].

В роботі Е. Горюнової [5.511] проаналізовано основні суперечності міжнаціональних відносин на Кримському півострові у зв'язку з практичними заходами КОМЗЕТу і ТЗЕТу щодо переселення до Криму євреїв з Правобережної України. Автор по-новому, не заангажовано, показала суперечливості вказівок центральних органів відносно трудових норм землекористування, політики переселення євреїв до Криму з інших регіонів країни, створення нових зернових господарств. Автор простежує негативне ставлення татарської опозиції в Криму до рішень радянських органів влади, пов'язаних з переселенням євреїв, висвітлює діяльність КОМЗЕТу та ТЗЕТу та Агро-Джойнту [4.358].

У монографії В.М. Васильчука [4.316] комплексно показано історію німців України з часу їх появи на українських теренах і до наших днів. Особлива увага у роботі звертається на період становлення радянської влади та сталінського свавілля. Дослідник аналізує вплив на німецьких колоністів класових спілок та селянських комітетів допомоги. Окремо наводяться історичні дані про історії німецьких національних та пробільшовицьких громадських організацій.

Серед робіт сучасних дослідників необхідно виділити роботу В. Нестеренка «Національні відносини на Поділлі в 20-30 р.». У монографії розглядається історія єврейської та польської меншини Поділля в контексті історії національних меншин регіону в 1920-30-ті рр. В. Нестеренко наголошує на тому, що у

повсякденному житті національних громад Поділля у 1920-30-ті рр. важливу роль відігравали громадські організації культурно-релігійного спрямування, кооперативні товариства. Важливу роль у житті новостворених примістечкових господарств відігравали закордонні благодійні товариства. Вони фінансували переселенські програми, а також діяльність медичних та культурно-освітніх установ [4.423].

Історії національного повстанського руху етнічних меншин Півдня України у 1917-1931 рр. присвячена монографія Ю.В. Котляра [4.386]. Дослідник, використовуючи розлогий архівний матеріал регіональних архівів, з'ясовує причини антибільшовицьких повстань, соціальний склад посталих. Ю.В. Котляр розглядає повстання як вияв спротиву національного селянства соціально-економічній та культурній політиці більшовицького режиму. У іншому дослідженні Ю.В. Котляра та І.С. Міронової досліджено особливості голоду 1921-1923 та 1932-1933 рр. у Південних регіонах України [4.385]. Науковці проаналізували участь у подоланні наслідків голоду серед етнічних меншин регіону закордонних благодійних товариств. Визначили та показали основні напрямки роботи німецьких, єврейських організацій. На думку Ю.В. Котляра міжнародні організації надали значну допомогу населенню Півдня України в боротьбі з голодом 1921-23 років.

Ретельний аналіз економічної політики компартійного режиму щодо німецької громади Приазов'я, проведення кампаній з націоналізації земельних фондів, розкуркулення, колективізації дає Е.Г. Плесская [4.404]. У монографії у контексті історії німецької громади розглядається і діяльність закордонних допомогових організацій, а також менонітських товариств.

В 2000 р. побачила світ монографія В. Орлянського «Євреї України в 20-30 роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект» [4.431]. В ній автор, досліджуючи процеси, що відбувалися в зазначений період на Півдні України, простежив весь процес реалізації політики Радянської держави стосовно єврейського населення в 20-30-ті роки ХХ ст. Окремі параграфи дослідження присвячені діяльності державних та добровільних організацій з питань

переселення єврейства Правобережної України. На думку автора, негативні тенденції в роботі добровільних товариств почали наростати вже наприкінці 1920-х рр., коли вони почали брати участь у реалізації програм колективізації єврейських національних районів та реалізації державних програм індустріалізації. Крім того слабкість роботи товариств автор вбачає у відсутності працевдатних структур на місцях, що відразу позбавляло їх можливості оперативно впливати на хід кампаній. Позитивом, на думку дослідника, є культурно-просвітня робота єврейських громадських організацій, хоча вона і здійснювалась під безпосереднім ідеологічним наглядом партії, тому і позитивні результати в цій сфері були мінімальними.

Питанням історії єврейського громадського землеоблаштування та розвитку єврейських громадських організацій в 1920-ті – 1930-ті роки присвячені публікації В.О. Доценка. В 2006 р. ним була захищена кандидатська дисертація присвячена комплексному дослідженню діяльності Товариства по землеоблаштуванню єврейських трудящих України і державних структур по здійсненню політичних та соціокультурних перетворень. Проаналізовано механізм адміністративно-політичної та фінансово-господарської взаємодії товариства з органами радянської вертикалі управління, з іншими єврейськими громадськими організаціями в контексті здійснення політики залучення єврейських трудящих до с/г праці в 20-30-ті ХХ ст. У роботі на широкому архівному матеріалі розкриті особливості проведення колективізації єврейських переселенських колективів. У дослідженні простежується участь єврейських громадсько-політичних організацій у здійсненні аграрно-соціальних перетворень, реалізації культурницьких та переселенських програм більшовицького режиму у 1920-30-х рр. [5.514]. 2014 р. В.О. Доценко опублікував монографію присвячену історії єврейського громадського руху другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Автор детально проаналізував особливості російсько-імперської та комуно-більшовицької політики стосовно єврейських добровільних товариств та спілок. Детально подано структуру, форми та джерела фінансування єврейських організацій. Не оминув дослідник і участі єврейських закордонних добровільних

товариств у подоланні наслідків голоду 1921-1923 рр., розбудові єврейської кооперації та розвитку культурно-мистецьких товариств[4.347].

Привертає увагу дослідження етнонаціонального та міжнародного аспекту діяльності громадських об'єднань українського села М.А. Журби [4.356]. У монографії на основі архівних джерел проаналізовано доктринальні засади та функціональні виміри впровадження інтернаціоналізму в селянське середовище України в 1920-30-ті рр. Простежено еволюцію політики більшовицького керівництва щодо сільських громадських об'єднань національних меншин. Досліджено міжреспубліканські та міжнародні зв'язки громадськості національного села. Автор розглядає громадських об'єднань в контексті еволюції політичної системи СРСР. В роботі проводяться паралелі щодо вирішення господарсько-політичних, оборонних та культурних завдань різними групами громадських організацій періоду становлення тоталітарної системи в УСРР, історію діяльності різних добровільних товариств. Дослідник, наводячи конкретні факти діяльності різного роду громадських організацій на різних етапах їх функціонування, наголошує на тому, що вони були одним із ефективних учасників впровадження партійних і державних рішень щодо директивного і політичного впливу на етнічні меншини українського села. Виникнення і розвиток масових громадських об'єднань автор пов'язує з низкою історичних обставин, які призвели до утворення в середовищі національних меншин антибільшовицьких рухів, які породжували перманентний конфлікт національного села з правлячим режимом. На роботу добровільних товариств впливали прямі і приховані втручання радянських органів влади, зокрема, органів внутрішніх справ (НКВС), національні секції та ЦКНМ. М. Журба наголошує на тезі, що національне селянство негативно ставились до діяльності комітетів незаможних селян, різних соціально-класових спілок. Його лякала їх антирелігійна спрямованість, прагнення зруйнувати традиційний уклад життя селянства, а також антагонізми щодо їх способу виробництва. Дослідник зазначає, що представники різних національних груп проявляли ініціативу до співпраці лише з тими громадськими організаціями, діяльність яких була прямо дотичною

до їх господарського життя. Тому серед німців, греків, євреїв набули поширення кооперативні селянські організації, різного роду господарські товариства. Підсумовуючи історичні обставини виникнення серед національних меншин громадських організацій за більшовицького режиму М. Журба наголошує на їх певному соціальному підґрунті та впливі на них соціально-політичних та класово-господарських процесів що проходили в Радянському Союзі.

Значне наукове значення має опублікована у 2007 р. монографія С.М. Свистовича [4.454]. У ній аналізуються доктринальні засади функціонування громадських об'єднань підрадянської України у 1920-30-ті рр., подається система громадського руху, з'ясовується її місце у політичному організмі радянської держави. Досліджується участь громадських організацій України у соціально-економічних перетвореннях у аграрній та індустріальній сферах, зв'язки українських громадських об'єднань із зарубіжним світом.

На початку 1990-х років в Російській Федерації розпочався процес демократизації суспільства і більш толерантного ставлення до національних меншин. Національні громадські організації виникли, або відновили свою роботу в багатьох російських містах. Їх діяльність була спрямована на відновлення культурної ідентичності етнічних громад Росії. Багато істориків Росії звернули увагу на багатолітню історію російських етнічних меншин. Процес отримав фінансування від благодійних закордонних організацій. З'явилося багато праць, історичних розвідок. Так, 1990 р. М.Ю. Крапівін у статті «До питання про класифікацію релігійно-політичних організацій молоді в Росії (1917-1925 рр.)» вперше робить спробу кваліфікувати громадські об'єднання за релігійним напрямком. До списку потрапили і громадські організації німців, євреїв, поляків [4.388]. А. Барковець в своїй статті «Про головні етапи діяльності «Агро-Джойнту», аналізує історію єврейської допомогової організації в СРСР. Автор розкриває стосунки Джойнту з про радянськими єврейськими організаціями, описує участь товариства у здійсненні кампанії з переселення євреїв Правобережної України до Біробіджану, Кримської СРР та Півдня України [4.297].

Із робіт, що побачили світ в кінці 90-х рр. минулого століття слід відзначити монографію «Національне питання в програмних документах політичних партій, організацій і рухів Росії початку ХХ-го століття», а також колективну працю С. Кулешова, О. Волобуєва «Національна політика Росії, історія і сучасність». Необхідно відзначити також дослідження А. Сімонової «Сіоністський рух в Радянській Росії (1917-20-ті рр.)». В праці автор розкриває особливості діяльності єврейських сіоністських організацій, наголошує на причинах створення та ліквідації сіоністських організацій в СРСР. На думку автора, діяльність сіоністських організацій вступала в конфлікт з партійним режимом. Єврейські організації прагнули до створення автономного єврейського утворення у складі СРСР та представництва єврейських депутатів у органах державного управління, незалежності в своїй діяльності від компартійних органів. Це і спровокувало конфлікт та трагічні для руху наслідки. Але, аналізуючи ситуацію, автор констатує, що діяльність єврейських громадських організацій, в тому числі і сіоністських, створила в кінці 1920-х рр. в країні прецедент розгляду питання про виділення адміністративних територій в складі РСФРР для створення Єврейської автономної області. У результаті вийшла постанова ВЦВКа від 1934 р., за якою національний регіон, створений в 1930 р., отримав статус Єврейської автономної області [4.456].

У 1990-ті рр. в Росії починають проходити наукові міжнародні конференції, присвячені проблемам осмислення шляхів історичного розвитку Росії після жовтня 1917 р. і національному самовизначенню націй, що проживають на її території. Так, центр Наукових працівників і викладачів юдаїки «Сефер» в Москві організовує міжнародні і студентські конференції з юдаїки. На конференціях були представлені роботи В. Гусєва, В.Панькова, А. Сімонової [4.456]. Проте жодна із статей з історії єврейських громадських організацій не потрапила в опубліковані праці за результатами конференцій з юдаїки, що вийшли в 1998 році. Конференції з юдаїки крім Російської Федерації проходять в республіках колишнього СРСР. Зокрема, в Ризі на конференції 1995 р. «Євреї у мінливому світі» вже звучали

теми взаємодії єврейських громадських організацій з радянською владою в 1920-30-х рр. [4.457].

В останні роки серед російських науковців все більше поширюються тенденції направлені на повернення до старої радянської концепції дослідження історії етнічних меншин. Історики позитивно оцінюють сталінські перетворення другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. Ліквідація політики коренізації розглядається у контексті сталінського бачення союзної держави, а саме повернення до русоцентричної моделі. Дана політична модель не передбачала розвитку громадського руху національних меншин Радянського Союзу [4.414, С. 208-215].

Потребують аналізу праці закордонних дослідників, які стали доступними після проголошення Україною незалежності. Книги Р. Конквеста, Ф. Сільницького та ін. написані із залученням багатого фактичного матеріалу, ввели у науковий обіг надзвичайно цінні і раніше не відомі документи, в яких розглядається формування концепції партії більшовиків з національного питання [4.326; 4.412; 4.455; 4.376].

У працях німецьких авторів Д. Брадеса, А. Айсфельда, І. Флейшхауера, Ф. Єппа [4.489; 4.490; 4.491] приводиться оцінка соціально-економічного стану німецьких менонітських колоній, вплив на політичні та національно-культурні процеси політики радянзації і насильницької атеїзації німецьких громад. В даному контексті згадується і «Спілка нащадків голландських вихідців в Україні».

На увагу заслуговують праці професора Українського університету в Празі О. Мицюка, в яких аналізується радянська політика щодо аграризації єврейського населення, причини її краху, ставлення до переселенських процесів в СРСР еміграційних кіл та закордонного єврейства [4.411]. Доцільно зазначити, що досліджувана проблема в основному вивчалася на матеріалах зарубіжних видань і не відображала реальної картини.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. активно розвивалась закордонна юдаїка. Вийшли книги присвячені єврейському переселенню, діяльності в СРСР єврейських міжнародних організацій та розвитку сіоністського руху [4.486; 4.487;

4.493; 4.495; 4.497; 4.501; 4.502; 4.503; 4.504; 4.505; 5.507]. Українсько-єврейські відносини на початку ХХ ст. аналізуються також у книзі Х. Астера, П. Потічного, Х. Абрамсона та у науковому збірнику «Українсько-єврейські відносини в історичній перспективі»[4.484; 4.485; 4.493; 4.494]. Критичному аналізу політичної практики компартійного керівництва і, зокрема, євсекцій щодо єврейських організацій присвячені роботи Ц. Гітельмана та М. Альтшулера [4.494; 4.495].

У Польщі тема історії польської громади України в першій половині ХХ ст. стала активно досліджуватись із ліквідацією Радянського Союзу. На початку 1990-х рр. опубліковано праці М. Іванова, Я. Купчака, Р. Дзвонковського [4.498; 4.500]. Дослідники аналізують особливості національної політики більшовицького режиму по відношенню до польської меншини СРСР. Подають статистичні та демографічні дані щодо поляків республіки. Детально висвітлюється історія розвитку польських кооперативних об'єднань, релігійних організацій. У монографіях окремі розділи присвячені історії здійснення репресій проти польських громадян в Українській СРР.

Необхідно зазначити, що недоступність для іноземних істориків вітчизняних архівів та періодичної літератури 20-30-х рр. ХХ ст. вплинуло на фактологічну цінність зазначених праць. Так, найбільш дослідженими є питання співпраці національних громадських об'єднань з іноземними допомоговими організаціями з питань допомоги голодуючим, організації виїзду колоністів за кордон. Питання внутрішньої діяльності громадських організацій залишалися дослідженими тільки на теоретичному рівні.

Таким чином, здійснений історіографічний аналіз дослідження історії громадських об'єднань етноменшин підрадянської України засвідчує, що справжня історія громадських об'єднань національних меншин упродовж існування радянської держави залишалась малодослідженою, вона знайшла своє відображення у працях іноземних істориків радянців. Праці радянських дослідників були ідеологічно зашореними. Вони фактично відображали зміни в етнонаціональній політиці правлячої партії. Післявоєнна радянська історіографія

розглядала історію національного громадського руху етноменшин через призму боротьби з сіонізмом, проявами польського буржуазного націоналізму. Історія греків, болгар, німців була взагалі під заборною. Лише в другій половині 1980-х років розпочався поступовий процес демократизації в дослідженні історії національних громад підрадянської України. Після здобуття Україною незалежності етнічна історія України, а також історія національних громадських об'єднань отримала нове наповнення. Протягом 1990-х років історики, публіцисти, краєзнавці зуміли фактологічно наповнити власними публікаціями історіографію національного громадського руху етнічних громад України. Публікації 1990-х рр. стали фундаментом монографічних робіт початку 2000-х рр. Однак наразі відсутнє комплексне дослідження історії громадського руху національних меншин підрадянської України міжвоєнної доби.

1.2. Характеристика джерельної бази.

Документальну базу дисертаційного дослідження склали різноманітні за походженням, видами, ознаками та змістом друковані і неопубліковані джерела. В процесі їх опрацювання ми намагалися встановити ступінь достовірності і репрезентативності вміщеної в них інформації. В силу неможливості охоплення усієї сукупності документальних матеріалів вона розглядалася як типологічна вибірка з генеральної сукупності джерел. Доказом репрезентативності цієї вибірки є, по-перше, системний характер джерельної бази дослідження, в якій представлені документи з відкритих фондів, раніше надруковані і по-друге, системний характер самої гіпотези, що дозволяє використати документи, що на перший погляд, мають відношення тільки до одного аспекту проблеми, але можуть застосовуватися для вивчення інших її сторін.

Репрезентативність джерельної бази підтверджується також соціальними функціями джерел, які відносилися переважно до ділової та службової документації. Вона створювалася уповноваженими органами радянської влади для з'ясування об'єктивної картини подій, що відбувалися в сфері

міжнаціональних та відносин за участю громадських об'єднань національних меншин.

Всі джерела роботи можна розділити на декілька груп.

Першу групу джерел складають опубліковані виступи та роботи партійних та радянських номенклатурних працівників різного рівня. Їх особливість полягає в тому, що програмні виступи і статті офіційних керівників компартійної верхівки набували чинності директив [2.233; 3.270; 3.273].

Опубліковані законодавчі акти вищих органів державної влади та управління Радянського Союзу та Української СРР [2.248; 2.244; 2.243; 2.242]. Вони стосувалися різних сфер життя суспільства, у тому числі визначали умови, напрямки та компетенцію діяльності громадських організацій на різних рівнях (рішення, постанови компартійних з'їздів, конференцій пленумів ЦК ВКП(б), КП(б)У, регіональних партконференцій, пленумів парткомів, резолюції Всесоюзного та Всеукраїнського з'їзду рад, постанови президій ЦВК СРСР і ВУЦВК, а також матеріали Всесоюзних і Всеукраїнських нарад із питань радянського будівництва). Дослідження радянського законодавства дозволяє зробити висновок про ступінь розвитку політичної системи суспільства, про особливості встановлення у державі тоталітарної моделі управління, проаналізувати становище різних соціальних категорій населення республіки. До першої групи джерел можна віднести і документи місцевих партійних організацій і матеріали місцевих органів влади [2.250; 2.234]. Аналіз цієї категорії документів дає можливість простежити компартійну політику стосовно небільшовицьких національних громадських організацій, політичних партій, опозиційно налаштованих груп населення, методи усунення опозиції та шляхи формування диктатури правлячої партії.

Друга група джерел – матеріали органів, що спеціально були створені для здійснення більшовицької політики у середовищі національних меншин Української СРР. Насамперед, це ЦКНМ і її підрозділи на місцях, національні секції при партійних комітетах, починаючи з ЦК КП(б)У [2.240; 2.234; 2.246]. Зокрема, у звіт Другої Всеукраїнської наради по роботі серед національних

меншин окреслюються завдання антирелігійної роботи серед національних меншин, і особливо жінок, перспективи створення національних кооперативів, виділення та знищення «куркульських елементів». Згадується в звіті і діяльність національних добровільних товариств, надаються дані про кількість членів товариств на 1930 рік [2.237].

Третя група джерел – це тематичні збірники документів і матеріалів громадських організацій, що займалися окремими сферами життя етнічних громад республіки, а також проблемами землевпорядкування, кооперування, коренізації, створення національних адміністративних одиниць, діяльністю підприємств, пов'язаних з діяльністю окремих громадських організацій. В тематичних збірниках представлені в різних пропорціях усі три умовні категорії документів – директивно-розпорядчого, ініціативно-установчого та звітно-виконавчого характеру. Це стенографічні звіти з'їздів, в яких містяться інформація, основні висновки про успіхи та невдачі в роботі керівників добровільних товариств, партійних діячів, що займалися питаннями коренізації [2.260; 2.264; 2.259; 2.253; 2.252]. Слід виділити статистичні матеріали про діяльність добровільних товариств, що виходили при підготовці до всесоюзних та республіканських з'їздів [2.265; 3.285; 3.283; 4.311; 2.258]. Важливе місце серед документального матеріалу займають звіти громадських об'єднань. Звіти виходили в передз'їздівський період і розповідали про діяльність окремих громадських об'єднань за два-три роки.

Збірники документів, видані в роки радянської влади, не відбивали всієї палітри життя національних меншин та діяльності громадських об'єднань у міжвоєнний період, тому що в них не міг бути включений цілий ряд документів, що суперечив офіційному трактуванню курсу історії.

Четверту групу джерел становлять матеріали статистики. Статистичні дані дозволили визначити соціальну структуру та чисельність різного роду національних громад, що проживали на території Української СРР, установити склад та кількість членів різних громадських організацій. Статистичні обстеження громадських об'єднань проводилися один раз на декілька років, як правило перед

з'їздами організацій. Виходили статистичні збірники, які стосувалися реалізації національної політики та демографічної ситуації у державі. Статистично-звітний характер носять роботи, що підсумовують переписи населення, результати обстеження тих чи інших національних громад [2.235; 2.249; 4.315; 4.318; 4.328; 4.360; 4.409]. У п'ятому розділі статистичного зібрання «Сприяння економічному розвитку нацменшин», приводяться результати змін у народонаселенні республіки за 1921-1927 рр. [2.246].

Окремо необхідно сказати про опубліковані інструкції лотерейних комітетів добровільних товариств. З них можна отримати матеріал для аналізу організації лотерейних кампаній товариств, як однієї з форм фінансової роботи та формуванню бюджетів організацій.

Зрозуміло, що публікації радянської доби готувалися у відповідності до пануючих в СРСР ідеологічних імперативів, що призводило до підбору документів за певними ознаками, правилами. Вони не повинні були суперечити офіційній схемі перебігу історичних подій. Тому до збірників статистичних матеріалів включалася значна кількість неперевіраних і заангажованих документів. Необхідно зазначити, що крім ідеологічних чинників, до зменшення кількості найбільш інформативної документальної бази матеріалів звітно-виконавчої категорії, привели втрати архівного фонду в період Другої світової війни. Загалом втрачено було близько 30 млн. справ. Ці втрати значною мірою стосувалися і фондів громадських організацій [4.358].

П'яту групу джерел становить видання періодичної преси [3.294]. Преса є дзеркалом громадсько-політичного життя, відбиваючи у собі всі основні моменти життя суспільства. Вона характеризує дух часу, показує найбільш злободенні питання громадського життя. У періодичних виданнях громадських об'єднань, які видавалися протягом усього періоду їх діяльності, друкувалися постанови, рішення нарад керівних органів добровільних товариств, плани та завдання роботи після проведення партійних з'їздів, нарад. В періодиці друкувалися звіти про роботу різних ланок товариств, результати обстежень контрольних органів. Так, до періодичних джерел слід віднести журнали «Червоний Хрест», «За

санітарну оборону», «Трибуна», «Соціалістична борозна», «Авіація і хімія» та ін. Разом з тим преса видавалася під наглядом компартійних органів, тому у виданнях громадських об'єднань домінував агітаційно-пропагандистський характер публікацій. Загалом, видавнича діяльність громадських об'єднань була особливо масштабною в 1920-ті рр. В цей період більшість організацій мали свої газети та журнали. Наприклад, Союз воєвничих безвірників та Міжнародна організацій допомоги революціонерам видавали по п'ять різних газет та журналів. Докладні відомості про завдання, членство, взаємодію з населенням таких масових громадських організацій як Тсоавіахім – товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву і МОПР – міжнародна організація допомоги борцям революції, можна почерпнути із спеціалізованих журналів «Інформаційно-методичний бюлетень Всеукраїнської ради ТСО-Авіахім», «На варті», «Мопрактивіст», «Бюлетень Всеукраїнського Центрального Комітету МОПРу» та ін.

Серед періодичних матеріалів, що розповідають про діяльність добровільних товариств, слід окремо виділити, так звані одноденні газети. Вони виходили до певної події, наприклад, до місячника організації, і висвітлювали окремі моменти агітаційних компаній. Зокрема, одноденна газета «До хлібороба» (видання Київської окружної філії ОЗЕТ за 20-те березня 1928 р.) була присвячена двотижневику товариства по збиранню коштів для переселенців Київщини та залученню нових членів до ТЗЕТу [4.358].

В якості документальних джерел потрібно розглядати обласні та районні газети. Ці видання не тільки містять цікаву інформацію по темі дисертаційного дослідження, але і дозволяють краще зрозуміти особливості психології людей того часу і зрозуміти загальну суспільну атмосферу досліджуваного періоду.

За радянських часів матеріали газет та журналів вважалися незаперечним джерелом суспільно-політичних досліджень УСРР 1920-х –1930-х рр., що зводилися в основному до ідеологізації різного роду здобутків. Лише у посткомуністичну добу українські дослідники відкрито висловили плюралістичні погляди стосовно об'єктивності тих чи інших періодичних даних. Загалом, не

відкидаючи радянську періодику як історичне джерело, вчені наголошують на необхідності критичного переосмислення та перевірки використаного фактажу.

Антиподом опублікованих джерел радянської доби є сучасні документальні збірки з історії національних меншин, діяльності їх громадських об'єднань, репресивної політики компартійного режиму та етнополітичних процесів в Україні міжвоєнної доби. Серед них необхідно виділити довідник «Етнонаціональний розвиток України. Терміни визначення, персоналії», збірник «Національні процеси в Україні: історія та сучасність», збірників документів і матеріалів «Національні відносини в Україні у ХХ столітті» [2.254; 2.255; 2.256].

У збірники увійшли документи доби політики коренізації, початку і середини 1920-х рр. Упорядники прагнули прослідкувати взаємозв'язок і взаємообумовленість процесів дерусифікації державного й громадського життя Української РСР і духовного відродження національних меншин, що в силу різких обставин став можливим у 1920-х роках. Крім того, автори представили документи і про організацію та проведення партійно-бюрократичним режимом наступу на національну мову, культуру, традиції і їх нищівне руйнування. В збірниках містяться матеріали, що розповідають про долю національних меншин в Україні.

У книзі пам'яті греків України на основі документів Державного архіву СБУ, Архіву тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області подаються списки засуджених з даними про місця проживання. До книги увійшло більш ніж вісімдесяти архівно-слідчих справ, публікуються документи, пов'язані з реалізацією директиви НКВС СРСР №50215 від 11 грудня 1937 року [4.364].

2002 р. побачила світ збірка документів і матеріалів «Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці ХІХ – ХХ століття» [2.247]. Збірка містить документи Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву СБУ, які присвячені діяльності єврейських політичних партій та громадських об'єднань в Україні у 1920-ті рр.. Зокрема, циркуляри Центрального бюро єврейських секцій,

листи керівників осередків опозиційних сіоністських партій та рухів, резолюції з'їздів та інформаційні бюлетені компартійних органів.

Окремо необхідно виділити збірник документів і матеріалів підготовлених В.І. Марочком – дослідником кооперативного руху України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. [2.261]. Матеріали та документи збірника проливають світло на особливості становлення та функціонування кооперації менонітських колоній Півдня та Сходу України в 20-ті рр. ХХ ст. Документи висвітлюють соціально-економічний і культурно-побутові умови проживання німецьких колоністів, ілюструють стосунки колоністів з компартійним керівництвом.

У 1994 р. було започатковано видання науково-документального журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», декілька номерів якого прямо чи опосередковано присвячені національним меншинам України [4.470].

Використано у дисертаційному дослідженні і опубліковані збірки документів обласних архівістів. Зокрема, Миколаївські архівісти в середині 1990-х р. минулого століття підготували тематичний збірник, присвячений єврейському населенню Миколаївщини, його історії та культурі. До збірника увійшли матеріали з історії євреїв регіону в ХІХ-ХХ ст. Необхідно виділити документи періоду життя єврейської громади під час становлення тоталітарної системи в УРСР в 20-30-ті рр. ХХ ст. З поданих у збірнику документів можна створити картину діяльності товариства та побачити його значний вплив на життя єврейської громади області. Слід наголосити і на різноплановості документів – це постанови, звіти, резолюції, протоколи засідань товариства. В документах зазначено кількісний і якісний склад ТЗЕТу Миколаївщини, наведено дані про кількість осередків товариства в окрузі. Зокрема, документ № 63 ілюструє становище філії ТЗЕТу в Миколаївському районі.. У документах 71, 72 йдеться про останній рік діяльності Миколаївської філії товариства і ліквідацію бюро ТЗЕТу у Миколаївській області [4.358].

У 2006 р. Запорізькі архівісти видали збірник архівних документів з історії приазовських албанців [2.241]. Збірка складається з двох розділів – «Документи» та «Матеріали». У першому з них – «Документи», за хронологічно-тематичним

принципом опубліковані до цього часу не введені до наукового обігу документи фондів Державного архіву Запорізької області. Вони дають уявлення про економічний розвиток албанських сіл Північного Приазов'я, ілюструють демографічні процеси в середовищі албанських громад, а також несуть масу бібліографічного матеріалу стосовно долі окремих представників албанської громади краю в період комуністичного експерименти, голодоморів. Другий розділ – «Матеріали», презентує публікації етнографічних розвідок дослідників історії албанської громади заборонені у радянський період.

Серед сучасних опублікованих збірників документів можна виділити збірку російського видавництва РоссПЕН, яка стосується єврейських погромів на території України, Білорусії та європейської частини Росії в період громадянської війни 1918-1922 рр. [4.378]. Документи збірки дозволили проаналізувати становище українського єврейства на початку 1920-х рр., краще зрозуміти причини, які спонукали компартійні органи розпочати кампанію з переселення євреїв на Південь України та Кримський півострів.

У 2004 р. в Єрусалимі вийшов альбом документів, матеріалів і фотографій, присвячений 90-річчю створення Джойнт [4.301]. Документи збірника розповідають про основні етапи історії товариства на території Радянського Союзу. Зібрані документи є самостійною історичною колекцією, яка систематизована і має власний довідковий апарат. Матеріали збірника розповідають про участь товариства в організації філантропічних кампаній в період Першої світової та громадянської війн. Окремі документи проливають світло на боротьбу із голодом 1921-1923 рр., організацію дитячих притулків, піклування про хворих і немічних людей. Кошти та продукти харчування, одяг, підручники, обладнання, посівний матеріал потрапляли не тільки до євреїв радянських республік, а і до представників інших національностей, що потребували допомоги. Автори збірника особливе місце відвели розповіді про діяльність Агро-Джойнт. Матеріали ілюструють роботу товариства з допомоги єврейським сільськогосподарським переселенцям з районів Правобережної України та Білорусії. Не оминули укладачі і участі Агро-Джойнту у програмах

допомоги єврейським кооперативам, молоді містечок та містечковим «позбавленцям» [4.347, с.49].

Основою джерельної бази дослідження стали архівні документи. Насамперед, були використані матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та органів державного управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Київської області, Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Чернігівської області. У дослідженні також використані документи Російського державного архіву соціально-політичної історії та Державного архіву Російської Федерації.

У ЦДАВО України знаходиться велика кількість документів з історії національних громадських організацій та добровільних товариств. Опрацьовані документи і матеріали Фонду 5 – Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР, Фонду № 571 «Української Ради Товариства по земельному облаштуванню трудящих євреїв», Фонді 413 Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК УСРР, Фонді 505 «Всеукраїнської комісії в справі земельного облаштування працюючих євреїв при президії ВУЦВК», фонду р.4661 Всеукраїнського Центрального комітету Товариства допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій, які містять цінну інформацію стосовно діяльності виконавчих структур при компартійних органах влади серед національних меншин республіки у всіх сферах життя. Документи архіву розповідають про особливості радянської етнічних громад, боротьбу компартійних органів проти єврейських, польських німецьких, грецьких громадських об'єднань. У фонді 5 та фонді 413 проаналізовано справи про реєстрацію та відмову в отриманні дозволів створити національні добровільні товариства та релігійні організації.

Значна кількість важливих документальних свідчень розпорошена по різних фондах, які не мають прямого стосунку до теми дослідження, але є основними за значимістю фондами ЦДАВО України. Так, в фонді ВУЦВКа (фонд 1) знаходимо інформацію про діяльність державних органів влади на території, де працювали

відділення національних добровільних товариств. У матеріалах фонду НКВС (фонд 5) міститься ряд справ, що стосуються реєстрації статутів громадських організацій, протоколи МЕКОСО, щодо реєстрації добровільних товариств. Обіжники, протоколи засідань МЕКОСО, листування з губернськими відділеннями комісії підтверджують політику компартійного режиму на ліквідацію опозиційних владі громадських національних організацій, та створення системи лояльних владі об'єднань. У документах є данні про чисельність осередків громадських організацій, їх національний, партійний, соціальний склад, акції проти активу організацій.

У 413 фонді ЦКНМ України можна знайти матеріали, присвячені організації роботи громадських об'єднань серед населення національних адміністративно-територіальних одиниць, результати обстежень населення, інформація, що висвітлює роботу окружних комісій добровільних товариств. У фонді представлено матеріали роботи ЦКНМ, протоколи зборів, документи про створення національних районів, сільських і міських рад, матеріали з питань освіти, статистичні дані про польське, єврейське, німецьке та ін. населення в досліджуваний період. Важливі документи фонду дозволили зробити висновок, що комісія, будучи контрольо-розпорядчим органом, за допомогою постанов та декретів здійснювала таємний нагляд за діяльністю національних громадських об'єднань, які функціонували у місцях компактного проживання національних меншин.

Окремо необхідно виділити фонди власне громадських організацій та добровільних товариств. Зокрема, це фонд Всеукраїнської секції МОДР СРСР (ф. 8265), Всеукраїнської ради товариства «Тсоавіахім» (ф. 565), Товариства «Техніка масам» (ф. 3311), товариства «Друзі дітей» (ф. 264), товариства «Геть неписемність» (ф. 387) та ін. Матеріал, що знаходиться тут, різноманітний за характером. Це протоколи засідань, постанови, плани роботи керівної ланки різних добровільних організацій, звіти про діяльність товариств на місцях, листування районних, територіальних, обласних організацій з центральними правліннями, керівних органів товариств із партійними та державними

організаціями, акти обстеження низових осередків державними структурами, документи про участь громадськості в господарсько-політичних, культурно просвітніх та інтернаціональних кампаніях, рапорти, зведення, особисті справи членів громадських об'єднань.

Документи про діяльність єврейських не більшовицьких організацій – Товариства ремісничої і земельної праці серед євреїв в Росії, Єврейського колонізаційного товариства і благодійних організацій – Джойнт, Агро-Джойнт, Ікор знаходяться у ЦДАВО України та Державному архіві Київської області. Серед них: протоколи засідань пленумів президії правління ТРТ, стенограми нарад, звіти про діяльність товариства, культурна та медична допомога, анкети співробітників місцевих комітетів ТРТ, протоколи нарад ЄКТ, листи до центральних та місцевих радянських органів, листування з ТЗЕТОм, з Американською єврейською агрономічною кооперацією і КОМЗЕТОм. Ряд матеріалів присвячено ліквідації радянським режимом єврейських громадських організацій.

У ЦДАГО України матеріали, присвячені діяльності громадських організацій, знаходяться в фонді ЦК КП(б)У (фонд 1). Це протоколи і повідомлення Центрального і районних комітетів КП(б)У, районних виконавчих Рад депутатів трудящих, місцевих відділень добровільних товариств про реалізацію кампаній з соціально-господарських перетворень, колективізацію національних сільських господарств, про виконання національними колгоспами планів хлібозаготівлі, про боротьбу з національним підпіллям. Особливу цінність становлять звіти громадських організацій, які надсилалися у партійні органи. Партійний актив громадських об'єднань доповідав про політичну активність керівництва та рядового активу, лояльність до правлячого режиму. Службове листування, не призначене для загального ознайомлення, розкриває реальний стан справ у масових добровільних товариствах, реальне ставлення населення національних адміністративних одиниць до політики комуністичної партії та місцевого партійно-радянського активу.

У Державному архіві Житомирської області було опрацьовано документи фонду П-85 (Житомирський (Волинський) окружний комітет КП(б)У), фонду П-86 (Коростенський окружний комітет КП(б)У), фонд Р-326 (Волинський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів), фонду Р-269 Волинський окружний Комітет Українського Червоного Хреста, фонду Р-277 Окружне статистичне бюро Житомирського окружного виконкому, фонду Р-276 Протоколи президії і циркуляри Волинського губерньського виконавчого комітету, фонду П-42 Довбишський райком КП(б)У(Мархлевськ) відділ агітації, фонду Р-615 Житомирський міський комітет товариства «Друг дітей», фонду Р-503 Мархлевська районна спілка сільськогосподарської кооперації та ін., які дозволили ввести в науковий обіг низку документів, що стосуються суспільно-політичного розвитку національних меншин, діяльності єврейських політичних партій, планів щодо створення на території Правобережжя німецького національного району тощо.

Значний масив документів, які проливають світло на історію громадських об'єднань етноменшин, зберігається у центральних архівах Російської Федерації. Цінність матеріалів колишнього центрального партійного архіву полягає у їх автентичності і відсутності аналогічних справ у вітчизняних архівах. Це стосується Фонду 63. Польские бюро ЦК ВКП(б) та Фонду 445. Центральное бюро єврейских секцій при ЦК ВКП(б). Серед документів зазначених фондів необхідно виділити справи-довідки про стан громадської активності польської і єврейської громади підрадянської України упродовж 1920-х років. Окремо зберігаються протоколи зібрань польських прокомуністичних організацій, секретні звіти про арешти активних учасників сіоністського підпілля, звіти про проведення заходів антирелігійної пропаганди. Справи 17 фонду, а це протоколи окружних, районних та обласних партійних комітетів дозволили нам відстежити еволюцію більшовицької політики стосовно різних етнічних груп України та їх громадських об'єднань упродовж 1920-х – 1930-х років.

У ДАРФ опрацьовано справи Ф. 9498. Всесоюзне товариство по земельному облаштуванню трудящих євреїв, які стосуються участі прокомуністичних

товариств та закордонних єврейських добровільних товариств у реалізації програми переселення та аграризації євреїв Правобережної України у другій половині 1920-х – першій половині 1930-х років. Зокрема, цінність складають стенографічні звіти з'їздів Всесоюзного ТЗЕТу, які визначали основні напрямки переселенської діяльності; звіти, протоколи засідань та резолюції місцевих українських комітетів товариства. Окремі документи стосуються участі українського ТЗЕТу у ліквідації сіоністського підпілля в Україні.

Приведений огляд джерел і є базою для проведення дослідження, інструментом для виконання зазначених вище дослідницьких завдань і висування обґрунтованих висновків та узагальнень.

Отже, вітчизняну історіографію громадської ініціативи національних меншин в Україні в 20-30-ті роки ХХ ст. та праці, присвячені класовим та кооперативним організаціям можна розділити декілька часових відрізків, які охоплюють основні етапи формування радянської, а згодом української історіографії.

Для першого періоду характерна відсутність праць професійних істориків. Діяльності громадських об'єднань національних меншин та висвітленню питань їх участі у більшовицьких перетвореннях присвячувались роботи державних службовців, що безпосередньо були учасниками описуваних подій. Праці носили яскраво виражений ідеологічний характер, друкувалися на замовлення державних органів та партійних структур. Велику групу праць того часу складають брошури для агітаторів та пропагандистів. Значна частина газетних та журнальних публікацій містить повідомлення та розповіді про досягнення громадських організацій та добровільних товариств. Зокрема, публікації в центральних газетах «Вісті ВУЦВКа», «Комуніст» та офіційних виданнях громадських об'єднань. Крім того виходили збірники офіційних документів органів державної влади різних рівнів, законодавчі акти, декрети та постанови уряду, ухвали політичних партій, громадських об'єднань тощо. Наукове значення праць даного періоду полягає в тому, що вони віддзеркалюють суспільно-політичні, ідеологічні настанови, які в умовах тоталітаризму мали характер директив. Тобто перші роботи носили прикладний характер, головною метою яких було роз'яснення політики

більшовицької партії в галузі реалізації нової національної політики, роз'яснення та пропаганда досягнень пробільшовицьких громадських організацій, критика національних добровільних товариств.

З середини 30-х р. ХХ ст. різко зменшується число опублікованих праць, що висвітлювали питання діяльності національних громадських об'єднань. Багато раніше надрукованих робіт вилучається з вільного користування і передається до спецхранів. Посилюється ідеологічний тиск. Праці стосуються виключно реалізації громадськими організаціями розроблених партійних режимом програм. Практично зникають дослідження, присвячені участі кооперативних організацій у здійсненні національно-культурного обслуговування національних адміністративних одиниць. А з моменту згорання політики коренізації питання громадської ініціативи етнічних меншин республіки повністю зникають публікації з досліджуваної нами тематики.

Для третього етапу характерний розвиток закордонної історіографії, присвяченої життю національних громад Радянського Союзу в 1920-30-ті рр. За кордоном з'являються публікації присвячені реалізації програм соціально-економічного розвитку окремих народів в межах СРСР. В працях дослідників згадуються і деякі громадські об'єднання як організації, що допомагали втілювати в життя політику компартійного режиму. Але цінність праць закордонних дослідників невелика через їх суб'єктивізм та яскраво виражений антирадянський характер, особливо в питаннях відносин німецьких, грецьких, єврейських колоністів і місцевого населення.

З кінця 1980-х рр. з'являються перші дослідження, присвячені питанням соціально-економічного і політичного становища етнічних меншин в період раннього тоталітаризму в СРСР. В монографіях, присвячених питанням життя різних національних громад України згадуються і окремі громадські організації. Упродовж першої половини 1990-х рр. дослідники, як правило, обмежувалися коротенькими розвідками, в яких ставились завдання та піднімалися питання подальших досліджень. Згодом виходять перші наукові праці узагальнюючого характеру. Здебільшого це колективні та індивідуальні дослідження, присвячені

вивченню загальних аспектів історії та культури національних громад України, в яких окремі параграфи висвітлювали питання діяльності різних закордонних допомогових та філантропічних організацій. Праці містять відомості про географію діяльності добровільних товариств, програми участі національної кооперації у покращенню життя національного села, демографічні зміни, що відбулися серед німецьких, грецьких, болгарських колоністів, про зміни в їх релігійному житті, побуті, господарській діяльності. Але треба наголосити на тому що, не зважаючи на велику кількість нових публікацій та досліджень, присвячених питанням життя етнічних меншин України в 1920-30-ті рр., відсутні роботи, які б на сучасних історичних засадах розкривали діяльність національних громадських організацій в Україні, де було б проаналізовано всі зміни в їх організаційній структурі, ступінь одержавленості, участь в реалізації програм більшовицьких соціально-економічних перетворень та участь у проведенні соціалістичного експерименту.

Російську і зарубіжну історіографію вирізняє полярність поглядів вчених на вплив більшовицького режиму в особі партійних та радянських органів на життя національних меншин України. Одні дослідники виступають з критикою будь-яких заходів, які здійснював радянський режим. У даному контексті розглядається і історія масових добровільних товариств, як об'єднань створених для реалізації задумів партійних функціонерів. З іншого боку окремі дослідники перебільшують досягнення радянської влади в плані вирішення «національного питання». Історія радянської національної кооперації розглядається як в цілому позитивне явище в історії національних громад СРСР та України. Сучасні наукові студії із зазначеної проблеми вимагають виваженого і неупередженого підходу. Історіографічний огляд літератури та наукових досліджень показує, що проблема історії громадських об'єднань національних меншин вже привертала увагу дослідників. Однак у більшості із наявних праць порушувалися лише окремі регіональні проблеми історії громадського руху етнічних меншин. Тому дослідження історії національної громадської ініціативи у 20-30-х рр. ХХ ст. вимагає підготовки

узагальнюючої праці по даній проблемі і в сучасних умовах стоїть на порядку денному.

Аналіз джерельної бази з досліджуваного питання дозволяє зробити ряд висновків. А саме, незважаючи на збільшення в останній час нової історичної літератури, цілий ряд проблем історії національних громадських об'єднань в міжвоєнну добу не знайшли належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Ця обставина робить актуальним завдання пошуку і об'єктивної інтерпретації архівних документів. Утруднює завдання вивчення історії національної громадської ініціативи України втрата в роки Великої Вітчизняної війни значної кількості архівних фондів. Через провали в архівному матеріалі не завжди вдається відтворити цілісну картину діяльності окремих громадських об'єднань. Але слід зазначити, що матеріали, які стосуються проблеми участі громадських організацій у здійсненні соціально-політичних та культурних перетворень, які проводив компартійний режим щодо національних меншин Української СРР, охоплюють усі основні групи джерел. Вони знаходяться у фондах українських та зарубіжних архівів. Документальні матеріали дозволяють проводити дослідження процесів пов'язаних з становленням в СРСР авторитарної моделі управління, проаналізувати взаємини між компартійним режимом та громадськими організаціями різних національних груп, що проживали в УСРР.

РОЗДІЛ 2. Розвиток громадської ініціативи національних меншин під радянської України.

2.1. Історичні обставини та політико-правові чинники формування національно-громадського руху.

Приступаючи до соціалістичного експерименту в Україні, більшовицький режим був змушений рахуватися з наявністю в республіці значної частини населення національних меншин, представленого переважно у вигляді селянських національних груп. Згідно з переписом 1926 р., в Українській СРР селян-поляків 360 тис. (1,63%), селян-німців 340 тис. (1,54%), селян-молдаван 230 тис. (1,04%), селян-євреїв – 98 тис. (1%), селян-болгар 85 тис., селян-греків – 80 тис. Представників інших національностей: білорусів, чехів, албанців, сербів, татар, циган поміж селян УСРР, налічувалось тоді по кілька тисяч [4.421, с.117].

Найбільшою етнічною меншиною України на початку 1920-х рр. були євреї. У 1919 р. на території підрадянської України проживало 1577 тис. євреїв, зокрема, в Східному Поліссі – 147 тис., на Правобережжі – 682 тис., Лівобережжі – 198 тис., у Степовому районі – 113 тис., у Донбасі – 41 тис. Лише 4,65 % працювали робітниками, 4,11 % службовцями і 4,2 % на транспорті, 200 тис. євреїв займалися ремеслом. Вони проживали в містечках та сільській місцевості [4.466, с.67].

Греки з'явилися на Україні 1778 р., переселившись з Криму до Приазов'я. Вони складались з двох етнічних груп, що розрізнялися за мовою: греко-елінів (близько 60%), які розмовляли на маріупольському діалекті новогрецької мови та греко-татар (40%). Мовою яких була урумська, подібна до татарської. Переважна більшість греків компактною масою проживала в Маріуполі та його околицях, а решта становила грецьке населення Одеси. За соціальним станом майже 90% маріупольських греків були селянами, близько 10% складали міська інтелігенція, дрібні та середні торгівці [4.339, с.15]. У Приазов'ї з'явилося 30 грецьких сіл, найбільші з них – Сартана, Велика Янісоль у греко-елінів, Мангуш, Старий Керменчик, Карань у греко-татар. Лише 2,5% греків проживали у селах із змішаним населенням, переважна більшість – в суто грецьких, і досить замкнуто

[1.23, арк.87]. Греки користувалися пільгами іноземних колоністів наданих царським урядом, тому грецькі села виділялись серед українських сіл заможністю й підвищеними розмірами землеволодіння. На початку ХХ ст. на одне господарство припадало близько 30 дес. землі. Греки віддавали перевагу інтенсивному землеробству і були важливими постачальниками товарного зерна на експорт.

Поселення болгар в Україні почали з'являтися в другій половині ХVІІІ ст. і тривало до кінця 70-х рр. ХІХ ст. Болгари селилися компактними групами, засновуючи свої поселення на Півдні України та Молдавії. Вони осідали також в українських містах (Одесі, Херсоні, Миколаєві), де займалися посередницькою торгівлею і ремеслом. Болгарські селяни віддавали перевагу тваринництву (особливо вівчарству) і рослинництву (переважало вирощування зернових). У другій половині ХІХ ст. товарне рослинництво стає основною галуззю сільського господарства. На початку 1917 р. городництвом займалися 15 тис. осіб. Навколо Одеси існувало 200 городницьких господарств, поблизу Харкова – 40 господарств, а навколо Мелітополя 30 [1.1, арк. 277-282]. В Україну прибували сформовані в Болгарії артїлі, що користувались поденною робочою силою [4.434, с.104]. До Лютневої революції переважна більшість болгарських селян-колоністів була досить заможною: 45% складала заможні господарства, 35 – міцні і тільки 20% селян були малоземельними та наймитами [187, арк. 62]. На початку 1920-х рр. у болгарських селах проживало 9% батраків, 38%, бідняків, 41% середняків та 12% заможних селян [1.1, арк. 277-282]. Отже, війна та революційні події 1917-1920-го рр. зменшили кількість заможного болгарського селянства. Значно зріс відсоток середняків та бідняків.

Подібно до болгарської громади розвивались і чеські поселення в Україні. У 1924 р. чеська громада України складала 9137 чоловік. Більшість з них – 7838 осіб проживали у Коростенській, Житомирській та Шепетівській округі. Чеські колонії існували і в Київській, Одеській, Запорізькій та Катеринославській губерніях. Основою життя чехів на початку 1920-х рр. було сільське господарство. Розвивалося землеробство, садівництво та городництво. Чеські колоністи

володіли відмінною від місцевої культурою виробництва, використовуючи «колоністський плуг» – двоколісний плуг із двома чи з чотирма лемешами та багатопілля. Ці новації за короткий період поширилися на сусідні з чеськими села. Особливо помітним був внесок чехів у розвиток ремесла з елементами західноєвропейських традицій. Славилися чехи виготовленням музичних інструментів [4.322, с.146].

На початку 1920-х рр. в Україні проживало 476,4 тис. поляків. Поляки в основному проживали на Правобережній Україні. У Волинській окрузі 86,6 тис. чол., Шепетівській – 60,2 тис., Проскурівській – 58,5 тис., Бердичівській – 48,6 тис. Незначна кількість поляків проживала у Східних округах – 7 тис. у Харківській, 5,2 тис. у Мелітопольській. Більшість поляків мешкала у сільській місцевості (80,3%) і тільки 19,7% - у містах [4.350, с.121]. У 1925 р. на Волині було створено єдиний в Україні польський національний район. До його складу увійшли 107 сіл і містечок Новоград-Волинського Чуднівського, Пулинського, Волинського та Миропільського р-нів. У 1926 р. район отримав назву Мархлевського [4.459, с. 11]. У районі проживало 41 тис. осіб, з них 73 відсотки склали поляки. На Півдні України поляки проживали у 6 поселеннях Херсонську округу. На Миколаївщини вони проживали у с. Киселівці Снігурівського р-ну, на хуторі Жовтень Очаківського р-ну, хуторі Іваницькому Новоодеського р-ну та в с. Щербані Вознесенського р-ну [4.385, с.52].

Точні данні про кількість ромів різняться. Якщо на початку 1920-х рр. в Україні органами влади було зареєстровано 60 тис. ромів, то за даними перепису 1926 р. ромський етнос складав 13678 осіб. Будучи кочовим населенням, роми найбільше потерпали від політики російських імперських властей, а згодом від більшовиків. На початку 1920-х рр. компартійні органи розглядали можливість поступового переходу ромів до осілого способу життя. Особливо дані процеси посилювалися з початком колективізації. У кінці 1920-х рр. 81,3% ромів України були селянами і членами 9 ромських колгоспів. З них 70% перейшли до осілого способу життя. Це – 7700 осіб. За даними Центрального статистичного

управління, в Радянському Союзі було 25 ромських колгоспів, з них 9 в Україні [4.440, с. 68].

У містах мешкали малочисльні ромади – ассірійців, караїмів, вірмен, мордвинів, корейців, латишів, татар, литовців [1.109, арк. 9].

Така кількість інонаціонального населення вимагала від державних органів особливого ставлення, всебічної допомоги та інтеграції у новостворену державу «диктатури пролетаріату».

Економічна руїна та збройне протистояння початку 1920-х рр. визначили надзвичайну складність і внутрішню суперечливість політико-правових процесів, що відбувалися в країні під час реалізації політики «воєнного комунізму». Вони призвели до крайнього загострення політичної ситуації у місцях компактного проживання інонаціональних груп, погіршенню соціально-економічного становища етноменшин. Політичні зміни в Україні проводились на тлі міжетнічної конфронтації, під час виступів різних національних груп проти більшовицької господарсько-економічної та національної політики. Більшовицький експеримент боляче вдарив по соціально-економічному становищу національних меншин, позбавивши їх можливості розвитку. Крім того ситуацію погіршувала і адміністративно-територіальна реформа, яка не враховувала інтересів етногромад при створенні національно-адміністративних одиниць. У результаті реформи 1921-1923 рр. національні меншини були фактично розірвані по різних адміністративно-територіальних одиницях, що підірвало усталені регіональні зв'язки, приводило до занепаду традиційних форм господарської діяльності, руйнувало національно-культурний уклад життя етнічного населення. Все це доповнювалось бюрократичним свавіллям місцевої влади, яка виявилась не здатною забезпечити його потреби. Тому більшовицьке керівництво, наштовхнувшись на зростаюче невдоволення національних меншин, змушене було йти на деякі поступки і компроміси у розв'язанні національних проблем. Керівництво ВКП(б) дійшло висновку, що утримати владу на місцях і стабілізувати обстановку можна лише спираючись на місцеві кадри. У квітні 1923 р. XII з'їзд ВКП(б) висунув концепцію так званої «коренізації», яка передбачала

залучення в партійний і державний апарат представників корінних національностей у республіках і проживаючих в них національних меншин. У межах коренізації розвивалась вся національна політика більшовиків. Вона була направлена на інтеграцію етногруп до радянської держави та руйнацію всіх національних громадських інституцій і створення на їх місці нової підконтрольної владі системи громадських об'єднань.

Отже, проголошення політики коренізації та деяка економічна лібералізація в роки непу стали результатом переоцінки більшовицьким керівництвом власних можливостей контролювати тогочасне постреволуційне суспільство. Необхідність поступового встановлення моно партійної політичної системи та власної диктатури вимагала наближення до себе більшості населення окупованих територій. Це стосується і України, з її строкатим етнічним складом населення. Для кожної національної громади більшовики на початку 1920-х рр. шукали власні шляхи інтеграції та поступової радянзації. Розглянемо їх далі більш детально.

Найбільша етнічна меншина Української СРР – єврейська переживала соціально-економічну та політичну кризу. Особливо це стосується єврейського містечка Правобережної України. Перша світова війна, революція та громадянська війна перетягувала значну кількість євреїв із містечок у великі міста по причині відсутності робочих рук після демобілізаційних процесів. Значного удару по єврейству завдала і варварська політика вищих властей в усій прифронтовій південно-західній смузі. Величезні страждання принесла громадянська війна українському єврейству, у відношенні до якого застосовувалися такі форми організованого насильства, як масові погроми. Євреїв грабували та вбивали всі ворогуючі сторони – радянські більшовики, білогвардійці, українські війська. Через деякі регіони військові формування прокочувалися по декілька разів, що неймовірно збільшувало страждання єврейського населення. Кожна із воюючих сторін вбачала в євреях своїх ворогів, які підтримували іншу сторону [4.347, с.161].

Білогвардійці вважали євреїв виключно більшовиками через національний склад партійної верхівки. Широко поширювалися чутки про єврейське походження всіх комісарів і чекістів. Використовуючи цю ситуацію, малограмотні «отамани» а «батьки», апелюючи до найбільш примітивних інстинктів своїх прихильників, почували себе царьками, широко використовуючи можливість страчувати і милувати, грабувати, буйствувати і розважатися. Чимало євреїв були активними членами неєврейських партій і навіть входили до їхнього керівництва, зокрема, більшовицьких організацій, або співчували їм. До Київського ревкому в жовтні 1917 р. входили Я. Гамарник і А. Горвіц, наркомом у військових справах Донецько-Криворізької республіки був М. Рухимович, першим секретарем Сквирського повітового комітету КП(б)У обрали двадцятилітню А. Шоттен-Кабаннік. Цей список можна продовжити, але краще послатися на академіка М. Покровського, що відзначав, що «за даними різних з'їздів, євреї складають від 1/4 до 1/3 організаційного шару всіх революційних партій» [4.385, с.26].

Більшовики дивилися на єврея як на представника пануючого класу – буржуазії та купецтва. Місцеві отамани грабували євреїв через їх віросповідання. Різні побори, грабежі і визиск стали в ці роки свого роду нормою життя багатьох єврейських містечок. У літературі наводяться різні цифри, що свідчать про кількість людських жертв і масштаби матеріальних збитків, завданих єврейському населенню України у роки громадянської війни. Радянські джерела за час з 1917 по 1921 рр., наводять дані про 1520 погромів, що мали місце в 911 населених пунктах України, Білорусії. Погроми коштували єврейському містечку 200 тис. вбитих і близько 700 тис. поранених, залишивши сиротами і інвалідами 300 тис. дітей. Всього до 1921 р. в Україні, за підрахунками С. Дубнова, було вчинено 887 великих і 349 менших за розмірами погромів [4.380, с.63].

19 січня 1918 р. під час погрому у Новоград-Волинському було пограбовано 250 єврейських магазинів і крамниць. 1919 р. друга хвиля погромів та епідемія тифу призвели до скорочення чисельності єврейської громади міста вдвоє: з 11119 осіб (52% населення міста в 1913 році до 6063 осіб в 1922 році [4.372, с.400].

На думку сучасних дослідників за 1918-1921 рр. в Україні сталося 2000 погромів. Сотні містечок і єврейських кварталів в містах були зруйновані, півмільйона євреїв залишилось безхатченками. Особливо дісталось єврейству від погромів, влаштованих військами 1-ї Кінної армії. За даними єврейської преси того часу, упродовж 1918-19 рр. більшовиками було влаштовано близько 200 погромів. Про стан єврейської громади України під час революції і ставлення до єврейства інших національностей свідчить історик М. Кальницький: «Більшовики вважали їх багатіями і прагнули стягти контрибуцію, а їх противники закликали громити «жидів-комісарів». Будинки євреїв, їх синагоги постійно грабувались» [4.358, с.66].

У листі ЦБ Євсекції при ЦК РКП(б) до Політбюро ЦК РКП(б) від 2 листопада 1922 р. наголошувалось на тому, що в Україні в середині 1920-го р. зареєстровано близько 2000 погромів майже в 600 населених пунктах, безпосередньо постраждало 500 тис. осіб, з яких вбито 150 тис., поранено та покалічено і 200 тис. осіб, вдів – 50 тисяч, повних та часткових сиріт – 60-70 тисяч (за останніми даними кількість сиріт зросла до 200 тис. [1.119, арк. 25].

Від погромів страждали і інші національні меншини. В період тимчасового безвладдя у болгарських селах, їх населення потерпало від нападів місцевих отаманів і банд люмпенізованих солдат і робітників. Для протидії їм болгарський полковник Маликов (уродженець С. Ботево) організував загін самооборони, до якого увійшли головним чином студенти Преславського, Ногайського училищ та учні Бердянської гімназії. Постраждали болгары і від більшовицьких військ Фрунзе та білогвардійців генерала Врангеля [4.434, с.105].

Отже, погроми періоду революції та збройного протистояння 1917-1920-го рр. вкрай негативно позначилися на соціально-економічному становищі етноменшин України. Серед національних громад поширюється громадський рух самооборони направлений на захист сіл та містечок від бандитів та збройних формувань ворогуючих сторін. Так, єврейська самооборона діяла у більшості містечок Правобережної України та в деяких колоніях Півдня. У 1918 р. в Черкасах загін самооборони складав 300 чол., в Смілі – 250, в Городищах – 50, в

Златопілля – 400 чол. Загони самооборони на початку 1920-х рр. функціонували у більшості міст і містечок України, де існували єврейські громади. Зокрема, в Шполі, Богуславі, Городище, Златопілля, Черкасах, Єлизаветграді, Стеблові, Корсуні, Каневі, Одесі, Таращі, Смілі, Катеринополі і інших містах. У Смілі загін самооборони охороняв ярмарок, райони проживання єврейських купців та ремісників [4.347, с.170].

Значної шкоди господарствам етноменшин завдала адміністративно-територіальна реформа 1922-1923 рр. Об'єднання поселень етнічних меншин в одних адміністративних утвореннях із іншими спільнотами зазвичай формували передумови для загострення конфліктів. Особливо це було помітно на рівні сільських рад. У доповіді НКВС УСРР від 22 грудня 1923 р. «Про політичне становище в німецьких колоніях Варварівського району Миколаївської округи» зазначено, що прикріплення цих колоній до сільрад із переважаючим російським населенням призводило до спалахів міжнаціональної ворожнечі, які виникали на мовному ґрунті, а також через землеволодіння [4.450, с.74-75].

Особливо болюче реформа вдарила по грецькому та німецькому селянству. В силу історичних обставин греки Приазов'я мали більші земельні наділи ніж оточуючи їх українські селяни. Тому при здійсненні перерозподілу землі підраховувалась середня для певного регіону норма землекористування, і лишки відбиралися. На думку грецького селянства, землі даровані їм Катериною II належать їм по закону. А політика більшовиків не що інше як грабіж. Перерозподіл земельного фонду супроводжувався зловживаннями. Часто у греків відбиралися більш кращі земельні наділи, а не надлишки. Це супроводжувалось розкуркуленням та арештами невдоволених селян. Тільки у 1920 р. під час кампанії розкуркулення греки втратили 28 тис. десятин землі [1.34, арк. 9-10].

Нове районування призвело до розпорошення земельних ділянок колоністів, причому частина земельних наділів перейшла у користування до нових власників. У ряді випадків, як наприклад, у Одеській та Катеринославській губерніях, колоністи отримали недостатньо оброблені землі замість своїх присадибних ділянок, частина яких була передана в користування мешканцям сусідніх сіл або

переселенцям. Реорганізація земельних ділянок призвели також і до того, що колоністи втратили не лише значну частину родючих земель, але й пасовищ, а це в свою чергу відбилося на різкому скороченні поголів'я худоби.

Аналогічний стан спостерігався і в інших губерніях України, де проживало інонаціональне населення. Наведемо заяву мешканців німецької колонії Лачиново (Барвенківський р-н Ізюмської округи) (листопад 1923 р.), яка була надіслана до Німецького підвідділу Відділу національних меншин НКВС України. У заяві, зокрема, відзначалося: «У 1921 р. громадянами с. Циплерівки відрізано було з наших земель причому в їх частину увійшов майже весь наш випас... І так як наша худоба страждає відсутністю підніжного корму, то ми вирішили добровільно миритися з громадянами села Циплерівки або взяти у них оренду, але останні відмовилися. Тоді ми вирішили увійти з клопотанням до місцевого райземвідділу, який нам також відмовив. Беручи все це до уваги, а головне те, що цей випас їм зовсім не потрібний, базуючись на тому, що худобу вони ніколи не пасли..., тому находимо якимось шляхом або умовах, клопотати про отримання не менш як 50 десятин випасу.» Відзначимо, що відрізання земельних наділів та пасовищ у німецьких колоністів мала повсюдний характер [4.349, с.12-13]. У результаті німецькі колонії, які раніше вважалися у господарському плані передовими, такими, що мали високий рівень агротехнічної культури були значною мірою втрачені, що призвело до погіршення і без того важкого стану колоністів.

Німецька секція відзначала, що продуктивність праці в німецьких колоніях знизилась до 80%, внаслідок «недобросовісної діяльності відповідальних радянських керівників», які розглядали колонії як невичерпне джерело для вилучення недоїмок по розкладці. Зверталась увага і на той факт, що в колоніях завдання з продрозверстки виконується на 100-120%, в той час як в сусідніх з ними селах «не виконано і половини визначеної для них норми» [4.475, с.266].

Непродумана реформа, невирішене земельне питання спричиняло серед німецьких колоністів поширення емігрантських настроїв. У 1923 р. з України виїхало близько 3 тис. німців. У заяві громадян колонії Гоффенталь

Краснолучського р-ну від 18 березня 1925 р. зазначається, що від еміграції в Америку колоністів стримують місцеві пропагандисти, наголошуючи що кожний колоніст може проіснувати на виділеній йому державою землі, а саме в 2 десятини на душу, якщо ця земля хороша, тобто чорнозем. «Від нас колоністів, - йдеться далі у листі, - відрізали кругом найкращу землю, а нам залишили тільки болота та каміння, дуже мало хорошої землі. Від нас вимагали того ж продподатку, як і з хорошої землі, і це спонукає нас до еміграції» [1.24, арк. 23]. За повідомленням адміністративних органів того ж Старо-Бешівського р-ну, якщо до революції переважну частину емігрантів складали селяни-меноніти, то зараз він набув масового поширення серед німців-лютеран. Останні масово отримували за сприяння Катеринославського еміграційного Бюро паспорти для еміграції до Америки [4.408, с.275].

Ситуацію ускладнювала і власне політика місцевих партійно-владних структур і посадових осіб. Від політичних заходів більшовиків потерпали всі національні меншини України. В перші роки радянської влади болгарська адміністрація колоній була замінена переважно росіянами. Болгари ж, які потрапили до нового управлінського контингенту, щоб догодити новій владі, за жорстокістю перевершували росіян, без суду і слідства розстрілюючи місцевих «контрреволюціонерів» [4.434, с.106].

Єврейське населення не відчувало справжньої турботи про свої потреби від місцевих органів радянської влади, які вважали марним приходити їм на допомогу. Проявлявся прихований і явний антисемітизм. Допускалися випадки незаконного позбавлення виборчих прав. На початку 1920-х рр. серед партійно-радянських працівників було поширене уявлення про єврейське містечко як про центр спекуляції і лихварства. Особливо стійкими носіями такої думки були працівники низових партійних структур. Причому в рахунок не бралось ні те, яку роль відігравали євреї містечка в обслуговуванні селян навколишніх сіл, ні те, що містечкове єврейство в соціальному плані вже давно було таке ж неоднорідне, як і інше населення містечок. Так, у Подільській губернії нараховувалося 90 містечок, і кожне з них, у тій чи іншій мірі обслуговувало 15-20 тис. селян. Причому

посередницькою торгівлею з селом займається лише 10% євреїв, обмін через державну кооперацію своєї продукції здійснювало 80% ремісників (30% єврейського населення містечок), на державній службі перебувало до 30%. За даними обстеження містечок прикордонної смуги Правобережної України бідна декласована маса серед єврейства складала від 40 до 70%. В містечках значний відсоток складали кустарі, які працювали на дефіцитній сировині. Відсутність останньої та закриті заходами радянської влади ринки збуту продукції ще більше ускладнювали непросту ситуацію [1.119, арк. 33]. На Поділлі загальна чисельність безробітних складала понад 30% від усього єврейського населення, яке проживало в регіоні. Серед євреїв Проскурівського округу 30% займалися кустарною та ремісничою працею, 25% - торгівлею, 20% - жили з сезонної праці, 20% - становило декласоване населення і 5% - залучені до хліборобської праці. Торгівці округу, не маючи змоги сплачувати величезні податки, емігрували через Румунію та Польщу до Канади. Поодинокі випадки міграції на початку 1920-х рр. відмічалися серед кустарів та ремісників [4.358, с.74].

Декласоване єврейське населення Кам'янецької округи нараховувало 13100 чол., або 57 % усіх працездатних. Найбільше безробітних було серед жінок, лише кожна п'ята з них мала можливість працювати. До групи безробітних входили кустарі і ремісники, які зовсім не мали роботи або працювали від випадку до випадку, та особи, які жили на допомогу, яка надходила з-за кордону [4.388, с.54].

Таємне обстеження роботи партійних і радянських органів влади містечок засвідчило, що однією з причин економічної депресії єврейського містечка була короткозорість та політично неправильна політика деяких місцевих органів, зокрема, міліції. В штрафх, що накладалися на єврейське населення, працівники органів внутрішніх справ та місцеве керівництво вбачало одне з джерел поповнення місцевого бюджету. Штрафи передбачались навіть в доходній частині місцевих бюджетів. Крім того, фінансові установи встановлювали великі ставки місцевого збору, що накладався на дрібних крамарів. Особливо це стосувалося незаможної частини населення, що торгувала без патенту. Встановлювалися також високі ставки орендної плати [4.358, с.74].

На початку 1920-х рр. значний відсоток євреїв Правобережної України в наслідок політики «воєнного комунізму» опинився у так званій групі «позбавленців», тобто осіб, які в силу своєї трудової діяльності, соціального походження втратили свої політичні та громадянські права. В такому становищі опинилось близько 30% євреїв України. Не дивлячись на складність ситуації, компартійні органи відмовлялася надавати «позбавленцям» будь-яку матеріальну допомогу. Розраховувати вони могли лише на кошти отримані від закордонних благодійних товариств і сіоністських організацій [4.383, с.182].

Нічого не робилося для благоустрою містечок, погромлених та зруйнованих вщент в часи громадянської війни. Лише третина єврейських дітей відвідувала школи, які знаходилися у незадовільному матеріальному стані. Недостатнім було медичне обслуговування. Одна лікарня обслуговувала 25-30 населених пунктів, а лікар в день приймав по 150 і більше пацієнтів. Хронічно не вистачало спеціалістів, устаткування та медикаментів [4.333, с.159].

Отже, утвердження на початку 1920-х рр. радянської влади було зустрінуте масою єврейства України далеко неоднозначно. Вже відома на той час стратегія більшовиків на викорінення релігії, у тому числі юдаїзму, червоний терор не лише проти «рабинів і буржуїв», а й проти єврейських партій соціалістичного спрямування, нарешті, запровадження воєнного комунізму, який, поряд із конфіскаціями хліба у селян, передбачав безоглядну націоналізацію промислових підприємств, торгівлі й навіть ремісництва, - все це не створювало бодай більш-менш сприятливих умов для нормалізації життя єврейської громади. Складність ситуації змушувало містечкових євреїв створювати власні громадські інституції з метою захисту своїх політичних та економічних інтересів. Єврейські громадські об'єднання проводили значну економічну та громадсько-політичну роботу з метою поліпшення стану єврейської меншини [5.522, с.69-70]. Вони стали на початку 1920-х рр. виразниками інтересів українського єврейства.

Подібна політика проводилась компартійними органами і в середовищі етнічного селянства України. Це викликало негативну реакцію серед німецьких, польських, грецьких селян. Німецькі селяни Старо-Бешевського р-ну

Сталінського округу вважали, що краще не звертатися до радянських органів з будь-якими справами, так як усі справи, пов'язані з німецьким селянством «йшли під сукно». Постанови окружного земельного управління не видавались селянам, а надходили до районних управлінь, які вже на їх основі проводили власну політику стосовно національного села. Окремим німецьким колоніям відрізали землю до самих садиб, так, що навіть не можна було випасати худобу, яка переходила на сусідні ділянки росіян. Це призводило до чисельних конфліктів між німцями і росіянами. Посилювався пасивний опір німецької громади, який часто переростав у виступи проти місцевих партійних функціонерів. Так, в лютому 1921 р. відділ по роботі з німецьким населенням Одеського губкому КП(б)У звернувся до президії губернської надзвичайної комісії з проханням «надати відповідальним працівникам комсомольських організацій у німецьких колоніях 20 револьверів з патронами, останнім часом відбуваються неодноразові вбивства комуністів» [4.316, с.78].

В інформаційно-циркулярному листі ЦБ німсекції ЦК КП(б)У від 18 грудня 1924 р., адресованому всім керівникам та інструкторам німсекції від губкому і нижче, зазначалось, що «деякі товариші», що працюють у колоніях, «застосовують методи часів громадянської війни і військового комунізму». В колонії Гілендорф відбувся мітинг (300 осіб), на якому місцеві жителі боялися виступати, щоб не бути покараними місцевими керівниками. А в індивідуальних бесідах зазначали «Міліція займається самопостачанням і не користується довірою місцевого населення» [4.475, с.268].

Отже, на початку 1920-х рр. у місцях компактного проживання етноменшин склалась майже катастрофічна соціально-економічна ситуація. Значно скоротились земельні наділи, адміністративно-територіальна реформа 1923-1925 рр. призвела до ліквідації волостей, і, як наслідок, до руйнування господарського та культурного укладу життя етноменшин. Поселення були розорені, культурно-релігійні установи ліквідовані. Посилилась еміграція. Серед етноменшин активно лунали заклики протидіяти політиці компартійних органів та створювати власні громадські організації.

Звернемося до аналізу соціально-економічного становища різних етноспільнот, що проживали в Україні з метою з'ясувати причини діяльності в їх середовищі добровільних товариств та спілок.

Польське населення Правобережної України складало селянство, в більшості незаможне і середняцьке, і тільки обмежена частина, так званої «шляхти заградової», могла бути зарахована до куркулів. Останні відрізнялися від середняків і решти селян лише збереженням традицій, походженням, проте в економічному відношенні це були ті ж дрібні землевласники, які давно підпали під процес класової диференціації. Більшість польських селян обробляли більше 40 десятин землі і проживали одноосібно у хутірських поселеннях. Це викликало до них негативне ставлення місцевих компартійних органів. Їх розглядали як ворожий соціальний елемент. Ситуацію ускладнювали результати радянсько-польської війни. Поляки Волині і Поділля, на думку більшовиків, могли стати п'ятою колоною у майбутній війні з панською Польщею. Частина польського етносу проживала у містах, працюючи на місцевих цукрових, деревообробних, металевих, насінневих і суперфосфатних заводах та залізниці [4.414, с.24].

Для польської меншини Правобережної України було характерне одноособове ведення сільського господарства. На 1925 р., за даними обстеження, у Мархлевському р-ні не існувало жодного колгоспу. На початок 1930 р. було колективізовано лише 7 відсотків господарств [3.270, с.57].

У звіті ЦКНМ при ВУЦВК (за 1924-1925 рр.) зазначалося: «В політичному відношенні до недавнього часу поляки характеризуються таким чином: Перше. Зовсім не похитнувся за часи революції вплив католицького духовенства, що використовувало свій вплив проти радянської влади, масову охоплення населення ... релігійними організаціями (братства, гуртки). Друге. Заляканість і недовіра до радянської влади, яку наслідок національного та релігійного гніту в період царизму, посилюється умовами війни з білополяками, а також неправильним пд. Час підходом до населення з боку місцевої влади. Третє. Національна солідарність бідноти з заможними колами (що орієнтуються на

Польщу), що проявляється у відмові від розкуркулення та не входження до КНС і т. ін.» [4.350, с.121]

Польське населення сильно страждало від радянських економічних перетворень початку 1920-х рр. Земельна політика більшовиків спрямовувалась на зменшення земельних наділів одноосібників. Проводились кампанії з одержавлення дрібних і кустарних підприємств, вилучення матеріальних цінностей у їх власників, а також пограбування католицьких культових споруд. Особливо негативно польські селяни сприйняли більшовицьку політику примусового створення комуністичних комун на селі.

У скрутному економічному становищі перебувала німецька меншина, яка переважно була зосереджена на Півдні України та Волині. Німецька громада на початку 1920-х рр. була представлена переважно селянами, які до Першої світової війни вели переважно хутірський спосіб життя. Найбільша німецька громада підрадянської України проживала в Волинській губернії, і на початку 1925 р. складала 71 588 осіб: у Коростенській окрузі проживало 26 593 особи, а в Житомирській – 41 527 осіб [1.147, арк.270]. У Пулинському повіті Житомирської округи компактно проживало 23390 осіб [1.186, арк.8].

Після закінчення Першої світової та громадянської воєн німецькі господарства були розореними: напівзруйновані будинки, знищені господарські споруди, покинуті фруктові сади, зменшення площ посівів, а також поголів'я домашньої та робочої худоби. У порівнянні з 1916 р. чисельність коней зменшилась з 18,5 тис. до 4,3 тис., корів – з 14,3 тис. до 9 тис., овець – з 18 до 10,4 тис. У 1922 р. через відсутності тяглової худоби німецькі селяни вимушені були використовувати корів. У селян не вистачало посівного матеріалу. 1922 р. було засіяно лише 39 тис. десятин землі замість 190 тис. [4.441, с.75]. На початку 1920-х рр. німецька секція Одеського губвиконкому розділила господарства німецьких колоністів на дві категорії. До першої категорії віднесли садиби з повністю розореним господарством і відсутністю можливостей зібрати урожай 1921 р., до другої – колонії з більш менш збереженим від розорення господарством. Більшість господарств німецьких колоній відносилися до першої категорії, а саме:

в Одеському повіті – волость Зельцка, Грос-Лібентальська, Дальнікська, Мало-Буяликська; Вознесенський повіт – Раштальська [2.257, с.23]. У колоніях продуктивність праці впала в середньому на 80 відсотків [4.467, с.11].

Треба зважити, що до першої світової війни німецькі колонії вважалися найбільш розвинутими серед усіх господарств регіону. Бойові дії, репресивна політика царських військових властей, завдали значного удару по колоністам. Остаточного занепаду господарства колоністів зазнали від більшовицької політики «військового комунізму» та запровадження продрозверстки. Розверстка поширювалась на зерно, картоплю, худобу, сало, шкіри, щетину, кінський та коров'ячий волос, копита. Для примусового вилучення хліба створювались повітові та волосні «трійки», які в якості засобу впливу були уповноваженими брати місцеве населення у заручники.

Закон про продрозверстку був направлений на політичне розшарування села. Згідно закону розверстка мала знищити сільського кулака, тобто заможного селянина, який використовував найману працю. У німецьких селах найбільше постраждали не кулаки, а середняки та селяни, які в силу історичних обставин мали великі земельні наділи. При цьому кількісний склад їх сімей у розрахунок норм розверстки не брався. У порівнянні з сусідніми селами розміри продрозверстки у німецьких селян були вищими на 20-50 відсотків. На 1685 сімей німецьких колоністів Тираспольського повіту передбачалось здати державі розкладку в 78 568 пудів зерна, із яких колоністи осилили лише 64 646 пудів, назад же вони отримали від державних органів лише 10 % від зданого збіжжя [2.257, с. 24]. Крім завищених норм здачі зерна, колоністи отримали від держави так звані «тверді» розцінки за здане збіжжя. За кожний пуд зерна селяни могли отримати 65 крб., в той час як коробка сірників коштувала 60 крб. Недоїмки з українських та російських селян місцеві владні органи прагнули компенсувати за рахунок колоністів [4.354, с.45].

Не дивлячись на ці завищені норми, місцеві органи влади прагнули виконати поставлені плани продрозверстки, застосовуючи продзагони та допомогу регулярних військових частин. Застосування збройної сили стало

основним засобом для викачування продовольства. Практикувалось демонстративне застосування військової сили, артобстріли сіл та інші засоби впливу на незговірливе селянство. Уповноважений Одеської губкомісії по проведенню продовольчого тижня в Балтському повіті Я. Нечиталюк у червні-липні 1921 р. повідомляв, що в тих волостях, де селяни відмовлялися від виконання продрозверстки, хоча б на 50%, вони «брали заручників і погрожували розстрілом, якщо село не виконає розверстку» [1.17, арк. 13].

Одночасно розгорнулась кампанія по боротьбі з заможним селянством. У селян вилучали не тільки надлишки продовольства і худобу, але і інше майно, починаючи із засобів виробництва (борони, плуги, косарки) і закінчуючи особистими речами куркулів та членів їх сімей. Як правило, конфіскація майна провадилася комуністами, членами КНС, ревкомів при сприянні міліції та військових частин, при цьому складалися акти і протоколи вилучення, подібні до цього: «Протокол 1920 р., вересня, 14 дня. Я, начальник 6-го району Одеської повітової міліції В. Булла в присутності члена КНС Ландау Ф. Штольца і старшого міліціонера 6-го р-ну П. Яблонського зробив обшук у квартирі Г. Весбергер, сини якої добровільно пішли в лави білогвардійців. Обшук проводився по вилученню лишків речей та інших предметів. З усіх оглянутих речей виявилися зайвими: 21 жіноча блуза, 10 спідниць, 4 фартухи, 4 платки, 4 занавіски, 1 рушник, 1 тюфяк, 3 подушки, 1 ковдра, 8 пар старих панчіх, 1 фуражка, 2 чоловічі пальто, 2 теплих кальсон, 3 жилетки, 2 піджаки, 1 шапка. Всі вищеназвані речі конфісковані як лишки» [4.385, с.27].

Ситуацію поглиблював той факт, що 1920 р. вилучене у заможних селян майно (взуття, меблі, інвентар) одразу передавався місцевим біднякам. Це породжувало соціальні конфлікти між селянством. Так, 30 серпня 1920 р. відбулося повстання німецьких колоністів с. Рорбах Вознесенського повіту [4.439, с.152].

Дана політика викликала конфлікти не тільки селян і влади, але і всередині партійного чиновництва. В грудні 1920 р., перебуваючи на відпочинку в Ландау (Одеський повіт), латиська кавалерійська бригада Червоної армії виступила проти

грабіжницький дій місцевої трійки і арештувала її в повному складі. Навколо села були виставлені караули, із квартир вигнали місцевих радянських службовців. Після втручання губернських властей бригада покинула село [4.441, с.77]. За час розкуркулення в 1920-1921 рр. у мешканців Ландау було конфісковано 102 коня, 171 корову, 33 пари упряжі [4.385, с.28]. Не кращим було становище і в інших колоніях степової України.

Невід'ємною складовою кампанії по боротьбі з кулаком в менонітських селах стало проведення зрівняльного землевпорядкування. Кампанія здійснювалась на основі Закону про землю, прийнятого Всеукрревкомом 5 лютого 1920 р. Закон передбачав ліквідацію нетрудового землеволодіння в Україні. В процесі реалізації закону була конфіскована більша частина менонітських земель, оскільки максимальна земельна норма складала 21-25 десятин на господарство в Запорізькій та Катеринославській губерніях. Величина наділу визначалась уповноваженими на місцях і тому часто значно занижувалась. У деяких колоніях Молочарського р-ну розмір подвірного наділу не перевищував 8-11 десятин. При таких площах було неможливо колоністам вести традиційне для них товарне господарство. Землі вистачало лише на виробництво продуктів для власного харчування. Перерозподіли землі порушували сівозміну, ротацію сільгоспкультур, що неминуче знижувало врожай. Не було до кінця вирішено питання наділення землею безземельних і малоземельних колоністів [4.354, с.45].

Істотних змін зазнала соціальна структура німецьких колоній: зросла кількість малоземельних і безкінних господарств, збільшився бідняцький прошарок. Однак державні органи не звертали на це уваги і продовжували вважати німецькі села осередком куркульства. До них застосовували жорстку податкову політику, інші форми утисків як економічного, так і політичного характеру. Кооперативи, створені колоністами, вважалися приватними підприємствами і відповідно до цього обкладалися податками, які у два, а то й три рази перевищували ті, що сплачувались аналогічними українськими і російськими кооперативами. У Катеринославській губернії усіх без винятку колоністів

оголосили куркулями. Цілі громади позбавляли права голосу, відлучали від участі у виборах до органів управління [4.316, с.77].

Не покращилось становище німецького селянства і після відміни політики воєнного комунізму в березні 1921 р., коли у відповідності з новою економічною політикою продрозверстка була замінена фіксованим продподатком. Однак для Півдня України перехідний період від продрозверстки до продподатку було подовжено до липня 1923 р. Продрозверстка за 1920 рік стягувалась повністю, продподаток мав збиратися з урожаю 1921 р. Крім продподатку, на колоністів накладалась транспортна повинність, яка позбавляла можливості вчасно проводити посівну та збиральницьку кампанії. Влада вимагала різного роду «добровільних» пожертв, які виконувались силовими методами. Звичним явищем була практика розквартирування в будинках колоністів радянських службовців з їх сім'ями, червоноармійців та міліціонерів. Вони утримувались за кошти господарів квартир.

Господарське безладдя супроводжувалось неспроможністю керівництва адміністративно-територіальних одиниць, до яких були приєднані німецькі колонії та села забезпечити потреби їхнього етнокультурного розвитку. Іноді просто ігнорувалися національно-культурні, мовні, релігійні та інші запити колоністів. Місцева влада вперто намагалася не помічати їх релігійних і традиційних народних свят, оголошуючи ці дні робочими. Звужувалася й сфера застосування німецької мови у суспільно-політичному та культурному житті [4.469, с.31].

Така ж ситуація була і в єврейських землеробських колоніях. Єврейські колонії Півдня України сильно постраждали під час громадянської війни. Перший помітний удар єврейському землеробству в регіоні завдали банди місцевих отаманів. Вони розорювали колонії, знищували населення. Деякі колонії, наприклад, Трудолюбівка і Нечаївка Катеринославської губернії були вщент знищені. Вони справляли гнітюче враження своїм сумним виглядом, опустілими, напівзруйнованими або вщент розгромленими дворищами, знищеними садами, відсутністю зелені і якоюсь глибокою запущеністю [4.465, с.16].

З листопада 1918 р. єврейські колонії потрапили до зони бойових дій і на два роки втратили темп культурного і господарського розвитку. У районі землеробських колоній (Львово, Бобровий Кут, Сейдеменуха) за газетними повідомленнями 1919 р. та оперативними зведеннями 1920-1921 рр., мали місце чисельні випадки збройних нападів з пограбуваннями місцевих жителів, які здійснювали як збройні формування, що мали політичну забарвленість, так і звичайні грабіжники [4.417, с.141]. За 1914-1920 рр. чисельність євреїв-землеробів зменшилася з 52 до 35 тис. чол., а кількість землі, яку вони обробляли становила лише 75 тис. десятин. Тобто, порівнюючи з 1917 р., чисельність єврейського селянства зменшилась на 17 тис. чол., а кількість оброблюваної землі – на 24 тис. З існуючих на той час 7582 єврейських господарств, лише 6651 мали власні будинки, тобто 930 господарств і їх власники не мали даху над головою. Поширилась страшна бідність. На 1922 р. 50 % господарств не мали корів, від 11 до 36 % господарств не мали робочої худоби, тільки 5 % були заможними. Із 758 господарств Херсонської та Маріупольської округи були посівними лише 544 (86,3 %), а 138 – зовсім не засівалися [4.431, с.50]. Значно скоротилось населення колоній. У Гуляй-Польському повіті погромниками було вбито 47% євреїв, головним чином, вбивали дорослих чоловіків [3.274, с.8].

Єврейські колонії дуже страждали від численних «пролетарських» реквізицій та продрозверски. Нова влада – сільради, ревкоми та комнезами почали провадити новий політико-культурний курс. У Боброво-Кутській колонії Херсонської губернії упродовж 1920-1921 рр. місцеві більшовики здійснювали пограбування селян вилучуючи продовольство у рахунок невиконання продрозверстки. Упродовж травня-грудня 1920 р. колонія виконала лише 65 % від норми. Було вирішено забрати все зерно крім посівного фонду. У січні 1921 р. у постанові влада вимагала заарештувати всіх «саботажників та уклоністів». У лютому загальні збори постановили провести кампанії з вилучення у населення вогнепальної зброї. Влада вже побоювалась селянських заворушень [4.353, с.144].

Місцева влада намагалася поставити під жорсткий контроль роботу млинів. Особливо це стосувалося тих млинів, які мали німці та євреї. У 1921 р. помел зерна заборонили особам, які не виконали розверстку.

У подібному до німецької і єврейської громади соціально-економічному становищі перебували і українські греки. На грецьку громаду України негативно впливала соціально-економічна політика більшовиків. Зупинилися практично всі підприємства Маріуполя і Юзівки. Різко скоротилась чисельність робочої худоби. Якщо в 1913 р. у Маріупольському повіті налічувалося 97 090 коней (на одного коня в середньому припадало 8,1 дес. придатної й 6,1 дес. засівної землі), то в 1920 р. їх залишилось 21121 (і навантаження становило 37,2 та 7,9 дес. на коня). Як видно з наведених даних, оброблювані площі зазнали суттєвого зменшення: в 1916 р. посіви становили 354646 дес., а в 1922 р. – лише 137081 (тобто, 35% довоєнного рівня). У селах практично припинилося будівництво [4.481, с.77]. Кількість греків у промисловому виробництві на початку 1920-х рр. була досить невисока. Греки, не зважаючи на складну ситуацію залишалися сільським етносом.

У містах греки займалися переважно ремеслом та посередницькою торгівлею. За статистичними даними 1929 р. переважна більшість міських греків (близько 10 тис. осіб) були ремісниками та дрібними торговцями. В Одесі з 1400 греків 50 відсотків були ремісниками й кустарями, інші – торговцями [4.480, с.91].

Така соціально-економічна ситуація породжувала складні стосунки грецької громади з більшовицькими владними органами. Греки прагнули створити власні національні організації для захисту своїх інтересів.

Ситуацію в національному селі погіршив голод 1921-1923 рр., який охопив значну частину території України. Восени 1921 р. глибока продовольча криза переросла в масовий голод серед німецьких колоністів. Необхідно зазначити, що поряд із суб'єктивними факторами, голод мав і об'єктивні причини: посуху 1921 р. на Півдні України, повернення додому великої кількості біженців із зруйнованих громадянською війною поселень. За даними НКВС УСРР в

Запорізькій губернії голодувало 80% німецьких селян, Миколаївській – 80%, у Донецькій – 65%, Катеринославській – 50%, Одеській – 50% [4.467, с.12].

В єврейській колонії Інгулець за статистичними даними протягом двох неділей 1922 р. від голоду померло 22 особи, в Ново-Подольську 37 осіб, в Каменці – 117, при 167 опухлих від голоду. В багатьох єврейських колоніях організовувалися недільники для збирання і поховання трупів померлих, які валялися тижнями. З колоній почався виїзд населення до промислових центрів регіону [3.274, с.8].

Голод охопив переважну частину Маріупольського повіту, де компактно проживали українські греки, вже в грудні 1921 р. У 1922 р. в с. Старий Крим голодувало 2119 осіб з 2257 жителів села [4.483]. У 1921 р. в Хортицькій і Молочанській колоніях голодувало від 75 до 100% жителів. У зазначених колоніях на початку літа 1922 р. було проведено перевірку для отримання допомоги від держави. У звіті зазначалось: «загальне господарське становище у всіх колоніях дуже погане і іноді безнадійне. В більшості випадків кожна сім'я має одну корову, яка повинна утримувати всю сім'ю. Живуть тільки молоком і трав'яним супом. Масла нема взагалі, а хліб зустрічається вкрай рідко. Будинки переважно без даху. Солома пішла для корму худоби, або як паливо» [1.44, с. 11]. У грецькому с. Чердакли голодувало 60% населення, Мангуші (в минулому – одному з найбагатших сіл повіту) – 88%, Ялті – 33%. У січні 1922 р. голод посилювався. Зважаючи на тяжкий продовольчий стан, Маріупольський повіт був звільнений від продподатку. На 8 лютого в повітах голодувало 209495 осіб. Почастішали випадки труподжерства, уживання сурогатів, кішок, собак стало звичною справою. Взимку 1922 р. чисельність рогатої худоби в грецьких селах зменшилася більше ніж на 60%. Знесилені голодомором грецькі селяни навесні 1922 р. були не в змозі обробити свої наділи: було засіяно не більше чверті звичайних площ. Малоефективною виявилася державна кампанія боротьби з голодом [4.481, с.78]. У грецьких селах Маріупольщини були створені громадські комітети допомоги голодуючим, але багато греків відмовлялися від допомоги в силу свого світогляду та переконань. Як зазначає «Приазовська

правда»: «... грек скоріше помре, чим запишеться до числа голодуючих». Наслідки голоду були надзвичайно тяжкими. Смертність у с. Ялта складала 10-15 осіб щоденно. У с. Малий Янісоль померло 25% населення, а в с. Нова Калакуба чисельність населення у 1923 р. скоротилось на 20% [3.273, с.41-42]. Складність ситуації ілюструють заяви-подання про зменшення розміру продподатку. Ось одна із таких заяв від мешканця с. Ландау Никодима Ерментраута: «Я виконав четверту частину продподатку, а решту виконати при всьому моєму бажанні не можу через відсутність хліба. Я засіяв був 5 десятин, з яких 1,5 десятини пшениці побив град. Приймаючи до уваги вищезазначене, прошу мене від виконання решти звільнити» [4.385, с.31]. Але у виконанні прохання було відмовлено.

Виходячи із стереотипу заможності німецьких господарств, владні органи розглядали продовольчу ситуацію в колоніях як більш кращу, ніж у сусідніх селах. У зв'язку з цим в ряді поселень (Молочанському, Хортицькому, Пришибському) було відмовлено у допомозі. До березня 1922 р. тільки в 15 колоніях Запорізької губернії померло голодною смертю 140 колоністів [4.354, с.45].

Масово використовувалась судова відповідальність за невиконання завдань з виконання продрозкладки і продподатку. 14 вересня 1922 р. виїзна продовольча секція народного суду Одеського повіту винесла вирок 65 громадянам німецького с. Мангейм по звинуваченню «в злісному невиконанні продподатку». Рішенням суду шість німців – І.Л. Шнейдер, М.Ф. Гейдт, О.К.-Л. Гоффарт, А.Я. Еберле, К.С. Мозер, і Г.Б. Шнейдер, мали протягом 24 годин виконати продподаток та сплатити штраф у розмірі від 20 до 30 крб. В іншому випадку вони будуть заарештовані як саботажники. Інші мали протягом 18 годин внести весь продподаток [4.475, с.268].

В 1921-22 рр. німецькі селяни відчували гостру нестачу посівного матеріалу. В 1921 р. в Ландауському повіті із-за відсутності посівного зерна із 15674 десятин землі засіяними були лише 4297 десятин. Такий же стан посівів був і на весні 1922 р. Крім того, в січні 1922 р. із-за відсутності фуражу 2/3 коней подохло або було змінено на хліб, а ті що залишились «в силу повної дистрофії» не могли вести

посівні роботи [4.439]. За даними члена ЦБ німсекцій при ЦК КП(б)У Гохштегера, осіння посівна кампанія виконана у німецьких колоніях лише на 10%, по причині відсутності посівного матеріалу. Посушливе літо та непомірні продовольчі реквізиції призвели до голоду серед німецьких колоністів. На березень 1922 р. голодувало від 50 до 80% німецького населення Півдня України. Огляд колоній органами НКВС влітку 1922 р. констатував їх безнадійне соціально-економічне становище. На годівлю худоби чи паливо була використана навіть солома з дахів, і будинки стояли без дахів [4.441, с.79]. Владні органи констатували, що в кращому випадку засіяними у 1922 р. будуть лише 15% посівних площ і то у випадку коли закордонні організації нададуть допомогу насінням і посівними матеріалами.

У жахливому стані перебувала тваринництво. У 5 колоніях Катеринославської округи (Йосипівна, Половиці, Олександрівка і Мар'ївка) кількість коней з 1914 по 1922 рр. зменшилася у 7 разів, корів – у 4 рази, овець – у 4,5 рази. У Пришибському районі безкінні селяни навіть у 1925 р. становили 41% [4.394, с.198].

Усвідомлюючи політичну небезпеку можливої дестабілізації в країні і свою повну безпорадність перед лихом, радянський уряд був змушений звернутися за допомогою до міжнародних організацій. Станом на 21 червня 1922 р. АРА в Маріупольському повіті щоденно годувала 75 тис. дітей. Допомогу голодуючим надавали також місія Фритьофа Нанесена [4.460, с.267].

Одноставно підтримала голодуючих і болгарська громадськість. Спільно з Болгарським Червоним Хрестом місцеві активісти організували комісії зі збору коштів у фонди допомоги голодуючим. Болгарська кооперація «Визволення» у липні 1922 р. на зібрані у рахунок Центроспілки УСРР кошти закупила 1600 пудів зерна. Через кооперативну спілку «Визволення» упродовж 1921-1922 рр. до України було надіслано 15 млн. кг. продуктів [4.434, с.85]. Загалом, упродовж 1921-1923 рр. закордонні благодійні товариства завезли до голодуючих регіонів СРСР 50 млн. пудів продовольства, медикаментів і одягу [4.418, с.142].

Отже, голод, конфіскації і грабунок призвели до надзвичайного збідніння інонаціонального селянства. Не вистачало знарядь праці, а те, що залишилось, було дуже старе і зношене. Сільськогосподарські машини мали тільки окремі заможні господарства, які здавали їх в оренду, а для пересічного колоніста вони були надто дорогими. Грецькі господарства вийшли з голоду знесиленими. Засівні площі порівняно з 1915 р. зменшилися в 2,5 рази (з 190 тис. десятин на 1915 рік до 72 663 десятин в 1922 р.) [1.23, арк. 17]. В Донецькій губернії практично не лишилося селянських господарств, що мали більше 2 коней. Значна частина землеробів не мала робочої худоби. Безкорівні господарства в губернії становили 65%. На Маріупольщині 1924 р. на одне грецьке господарство припадало 0,4 робочого коня й 0,1 молодняка. У цілому кількість коней у грецьких селах порівняно з 1915 р. скоротилася в 5 разів [4.481, с.79].

У січні-лютому 1923 р. Донецький губвиконком доручив Донстатбюро провести суцільний подвірний перепис населення губернії, до складу якої в повоєнний час увійшла й Маріупольщина. Обстеження показали досить відчутні демографічні втрати греків, пов'язані з воєнною добою, до яких суттєво додалися наслідки голоду 1921 року. Кількість греків по Україні скоротилася майже на третину. Найбільше втрат зазнала грецька громада Криму та Приазов'я. У найбільш заселеній греками Маріупольській окрузі (у 1923 р. проживало 53 865 осіб). Приріст грецької громади у порівнянні з царським переписом 1897 р. складав лише 5,5 тис. осіб. Стає очевидним, що за 26 років греки зазнали значних демографічних втрат. Їхні масштаби стають більш зрозумілими, коли взяти до уваги кількісні показники зростання числа греків у Маріупольському окрузі з 1923 по 1926 роки: з 53 865 осіб до 64, 2 тис. [4.330, с.88].

Наслідки голоду і зубожіння інонаціонального селянства яскраво ілюструє інформаційний бюлетень Тираспольської надзвичайної продовольчої комісії і особливого відділення охорони кордону. У ньому зазначалося, що в кінці грудня 1921 р. «яскраво видно ту жахливу картину зубожіння села у всіх відношеннях, картина голоду та холоду, що насувалися. ... Але не дивлячись ні на які труднощі, продподаток у повіті буде виконано повністю» [4.429, с.13]. Цей документ

показує ставлення компартійних органів до власного народу. У рапорті уповноваженого особливого відділення охорони румунського кордону, в грудні 1921 рр. повідомлялось, що політична ситуація в регіоні не стабільна. Неврожай, вилучення зерна, нечувана кількість арештів, заручників і конфіскацій, яку проводили адміноргани, як вказувалось в цьому документі, викликали явно вороже ставлення місцевого населення до більшовиків [4.429, с. 14]. Змальована ситуація була характерною і для інших районів України.

Отже, на початку 1920-х рр. обстановка у місцях компактного проживання етноменшин людності була складною й напруженою, особливо це стосувалося сільськогосподарських районів. У керівних партійних колах розуміли, що необхідно вжити заходів щодо припинення деградації інонаціонального селянства. На початку 1923 р. влада змінює власну політику стосовно етноменшин. У циркулярі НКВС (за березень 1923 р.) «Всім губернським відділам Управління (по Підвідділу Нацменшин)», відзначалося, що не відомі «не тільки населенні пункти, де переважаючою національною групою, в процентному відношенні є національна меншина, але і цілі волості, села, селища, колонії і містечка, національний склад яких не є однорідний». В зв'язку з цим відмічалось, що «необхідне суворе виявлення цих даних, щоб мати докладну етнографічну карту УСРР». НКВС УСРР запропонував губернським відділам у місячний строк підготувати відомості про національний склад населених пунктів з поданням досить широкого кола даних, зокрема, чи є в даному населеному пункті сільська чи волосна рада, наскільки специфіка національного складу населення знайшла відображення в діяльності місцевих органів влади, чисельність національних груп, що проживають у населеному пункті, участь населення в роботі комнезамів, у тому числі представників національних меншин, стан культурно-просвітницької роботи (кількість шкіл, клубів), їх робота по відношенню до етноменшин тощо [4.349, с. 9].

Проаналізувавши власні помилки та оцінивши соціально-економічну та політичну ситуацію в місцях компактного проживання національних меншин, компартійні органи в межах курсу на коренізацію розпочали розгортання в їх

середовищі власних громадських об'єднань, добровільних товариств, класових спілок та кооперативів. Паралельно компартійні органи проводили боротьбу з національним громадським рухом.

Отже, трагічні події громадянської війни негативно вплинули на всі без винятку національні громади підрадянської України. Погроми, червоний та білий терор, експропріації завдали удару по всіх сферах життя національних меншин. Значно скоротились посівні площі, зменшилось поголів'я великої рогатої худоби, коней. Більшість підприємств сільськогосподарського машинобудування і переробної промисловості було зруйновано і не працювало. Населення частини національних сільськогосподарських колоній, що перебували в місцях найбільших боїв між червоною та білою арміями, залишили свої будинки та втратили все майно. Деякі населені пункти були повністю зруйновані, а в деякі переселились українські селяни з сусідніх сіл. Більшовицька політика «воєнного комунізму» з її продрозверсткою та продуктообміном поруйнувала традиційні торгівельні стосунки між містом і селом.

Німецька і чеська меншини були репрезентовані в основному сільськогосподарськими общинами. Вони відрізнялися способами ведення господарства та значними розмірами землекористування. Більшовики звертали особливу увагу на ситуацію у німецьких та чеських селах та вживали низку заходів спрямованих на так зване розкуркулювання та зрівняльне землевпорядкування. Грецька меншина вела екстенсивне землеробство, у господарствах болгарських селян переважало овочівництво, виноградарство та товарне тваринництво. Офіційна статистика визначала, що серед німців, чехів, греків та болгар був присутній більший відсоток господарств, що підпадали під категорію куркулів, ніж у українців.

На початку 1920-х рр. етноменшини підрадянської України перебували у складному соціально-економічному становищі. В грецьких, німецьких та єврейських колоніях панував економічний занепад, поширювались антибільшовицькі та емігрантські настрої. Етноменшини, як і українці, були змушені виступити проти соціально-економічних та політичних експериментів

правлячої партії. Національне селянство та жителі містечок у значній кількості приєдналися до широкомасштабної селянської опозиції більшовицьким продзагонам, опозиції яка була справді інтернаціональною. Вони відстоювали своє право на життя та вільне порядкування наслідками своєї праці. Збройні повстання, діяльність національних партій на початку 1920-х рр. створили сприятливий ґрунт для розгортання в середовищі етноменшин власне національного громадського руху, який став сильним противником прокомуністичних громадських об'єднань у боротьбі за вплив на інонаціональне населення України.

2.2. Національні господарські, соціально-реабілітаційні та культурно-просвітницькі організації.

За часів влади російського царату на території українських губерній існувала ціла низка різних за своїм призначенням громадських організацій національних меншин. Найбільш активними і чисельними серед них були єврейські, польські, німецькі. Із поваленням самодержавства в Україні відбулося значне пожвавлення суспільно-політичної активності національних меншин. Цей процес залежав від території проживання певного етносу та способу виробництва. Більш активними були жителі губернських і повітових міст. Меншу активність проявляло сільське населення. В силу історичних обставин євреї в основному проживали у містах та містечках Правобережної України і були більш активними у суспільному житті, ніж німці та поляки, які проживали як правило у селах. Сільськогосподарська праця забирала у них багато часу, і тому вони були менш активними порівняно з євреями.

У національних селах Правобережної України та сільськогосподарських колоніях Півдня існували традиційні організації, які мали релігійне забарвлення і функціонували виключно у територіальних межах окремого населеного пункту. Вони створювались за ініціативою місцевої громади та не мали ніякого централізованого управління. Не маючи можливості напряду впливати на них, компартійні органи розглядали їх як антирадянські.

У жовтні 1921 р. на міжвідомчій нараді з питань взаємовідносин органів влади та «дрібнобуржуазних організацій нацменшин» добровільні товариства греків, євреїв, німців та інших національностей кваліфікувалися як ворожі, клерикально-контреволюційні куркульські спілки, які не мають права на існування. У грудні 1921 р. було накладено заборону на діяльність «Спілки південноросійських елінів і громадян грецької раси Маріупольського повіту». Спілка намагалася організувати продовольчу допомогу приазовським грекам, виступала з критикою більшовицької політики продуктових експропріацій та сприяла еміграційним процесам у регіоні. Зрозуміло, що антибільшовицька діяльність Спілки суперечила компартійній політиці стосовно громадських об'єднань [4.32, с.112]. Влада розглядала Спілку, як ворога пролетаріату.

Встановлюючи одноособову владу більшовики намагалися поставити під контроль громадське життя всіх етнічних груп підрадянської України. Для реалізації державної етнополітики та здійснення контролю за національними громадськими об'єднаннями 23 квітня 1921 р. ЦК КП(б)У ухвалила постанову про створення Відділу національних меншин при НКВС. Головою Відділу став І. Сударський [4.386, с.91]. Відділ здійснював функції політичного нагляду за громадським життям етноменшин. У деяких випадках Відділ спільно з ДПУ та НКВС міг застосовувати до громадських об'єднань карально-репресивні заходи. Зокрема, постійне стеження за добровільними товариствами національних меншин, шляхом обов'язкового одержання копій зареєстрованих статутів, щомісячних звітів про їх діяльність і протоколів усіх засідань; з'ясування, чи є серед етноменшин буржуазно-націоналістичні прояви, чи існують нелегальні партії і громадські організації меншин, який їхній вплив, чи бажають представники національних меншин емігрувати; відмова в реєстрації статутів громадських об'єднань національних меншин; закриття їхніх організацій з огляду на відсутність легалізації або не дотримання статутних норм; планомірна ліквідація буржуазних груп, які створювалися за національною ознакою в умовах поживлення дрібнобуржуазної ідеології [4.450, с.69]. Упродовж 1923 р. Відділ ліквідував як клерикально-націоналістичну організацію єврейське товариство

«Єзрес Хейлім» (м. Одеса), Одеське товариство «Допомоги бідним і хворим», Катеринославське єврейське ощадно-позичкове товариство [1.172, арк. 140].

Іншою ланкою державного контролю за діяльність громадських об'єднань у 1920-ті рр. була створена 1922 р. при НКВС Центральна міжвідомча комісія у справах товариств і спілок.

Протидіяли більшовицькій політиці уніфікації громадсько-політичного життя етноменшин підрадянської України створені упродовж революційних подій 1917-1920-го рр. чисельні національні добровільні товариства, спілки та громадські організації. Найактивніше розвивали власні громадські інституції у період революційних перетворень греки, євреї, німці та поляки. Національні товариства намагалися використати свій потенціал для становлення кооперативного руху, розвивати культурно-релігійний рух.

Після Лютневою революції в українських землях розпочалися процеси революційного відродження громадської активності національних громад. Українська Центральна Рада всіляко заохочувала національні меншини під російської України створювати і розвивати власні громадські інституції. 17 червня 1917 р. Центральна Рада, створюючи Генеральний Секретаріат, організувала в його структурі секретарство з національних справ на чолі з С. Єфремовим. 27 червня 1917 р. своєю Декларацією Генеральний Секретаріат виступив за об'єднання всіх національностей українських губерній для боротьби за автономно-федералістський лад в Росії і за розвиток і захист від юридичних і фактичних обмежень у громадянських і політичних правах та всіляке сприяння у створенні і функціонуванні національних організацій [4.444, с.37] Тобто Центральна Рада виступала за розвиток національного громадського руху в Україні. Декларація стала поштовхом до правового оформлення національного громадського руху українських етноменшин.

Вже 10 липня 1917 р. в Таганрозі відбувся Перший Всеросійський з'їзд еллінів. На з'їзд прибули 40 осіб, які представляли грецькі громади Закавказзя, Приазов'я, Одещини, Києва та Криму. В доповідях і виступах учасників багато уваги приділялось детальному обговоренню проблем автономії грецької церкви,

пропонувалось організувати шість окремих еллінських єпископатів, повернення відібраного раніше церковного та монастирського майна. Результатом роботи з'їзду стало прийняття спільної відозви делегатів та керівництва з'їзду до грецької громадськості з закликом створювати на місцях політичні клуби і спілки та організації, для захисту правових і національно-культурних потреб грецької громади. Загалом з'їзд став першим кроком українських греків до створення власної громадської організації [4.460, с.264].

На початку листопада 1917 р. в Маріуполі зібралась ініціативна група зі створення грецького товариства. 10 листопада відбулися збори представників волосних грецьких спільнот, які оголосили про створення Маріупольської спілки еллінів. 20 листопада 1917 р. Центральна Рада Всеросійської спілки еллінів випустила відозву «До греків Росії» з повторним закликом об'єднати свої зусилля зі створення спільної організації, яка б представляла інтереси всієї грецької спільноти колишньої імперії. Новостворена спілка отримала вітальну телеграму від Генерального секретаріату з національних справ за підписом О. Шульгина. У листі-відповіді ради Маріупольської спілки грецького народу, окрім подяки Центральній Раді за привітання і підтримку, приводилися інформаційні відомості щодо кількості греків, які проживають у Маріупольському повіті та їх співвідношення до загальної чисельності населення, одержані за переписом, проведеним до виборів в оновлене волосне земство. Наголошувалось, що у повіті проживає 30,4 тис. осіб, з них половина – 15,5 тис. греки [4.330, с. 84]. Оформлення громадського об'єднання відбулося 2 грудня 1917 р. на з'їзді представників грецького народу Приазов'я. Грецькі громади Маріуполя та повіту делегували на з'їзд 43 делегати: по 6 представників рад селянських делегатів, по 21 від волосних земств, по 10 від сільських сходів. Гостями з'їзду були члени добровільного товариства «Спілка греків-нащадків вихідців з Криму» [4.480, с.59]. На з'їзді обговорювалось питання політичного становища греків, розглядалась та була затверджена програма і основні положення статуту Маріупольської спілки еллінів. Спілка увійшла на до складу Всеросійської спілки еллінів, як регіональне громадське об'єднання греків Приазов'я. Очолив спілку

адвокат І.Я. Пічахчі, його заступниками стали І.Я. Петров та Д.О. Хараджаєв [4.460, с. 264].

З'їзд закликав греків об'єднуватися, незважаючи на вікові, соціальні відмінності і місце проживання. Крім того делегати з'їзду висловили потребу вирішити земельні протиріччя сформовані у царський період, а також створити умови для розвитку товарного сільського господарства у грецьких селах Приазов'я та Криму. Вирішити земельне питання передбачалося шляхом передачі всіх земель у грецький національний фонд. Що ж до нерівномірності розподілу землі серед різних соціальних верств, то це питання не розглядалося. Доповідач І.Я. Пічахчі зазначив лише про необхідність виправлення історичної несправедливості стосовно греків з боку царського уряду.

У політичній сфері на з'їзді розглядалися питання отримання грецькою громадою соціально-економічної та політико-культурної автономії, а також створення власних збройних формувань для забезпечення правопорядку у грецьких поселеннях. Делегати з'їзду висловили пропозицію про проходження військової служби маріупольськими греками в межах повіту у грецьких військових частинах, з грецьким офіцерським складом [4.480, с. 60].

Проти з'їзду виступили місцеві більшовики, які звинуватили його учасників у контрреволюції та розігнали місцевою Червоною гвардією.

Однак грецький громадсько-політичний рух розвивався далі. За відомостями спеціальної комісії ВУЦВКа 1920 р. маріупольські греки налагодили тісні контакти з організацією таганрогських греків «Прометей», для встановлення спільних зв'язків з Грецією для отримання гуманітарної та продовольчої допомоги. Товариства обрали своїх представників для формування делегації від грецьких сіл Приазов'я. Однак встановити міжнародні контакти Спільці не вдалося

У 1921 р. один із організаторів колишньої Всеросійської спілки еллінів Н.С. Костоманов, намагався встановити зв'язки з місцевими греками, які висловлювали бажання емігрувати до Греції. Проте обставини та результати цих контактів залишилися невідомими [4.330, с. 87].

Паралельно з греками Приазов'я грецький громадський рух розвивався на Одещині. На початку 1920-х р. в Одесі діяв Грецький комітет взаємодопомоги малозабезпеченим представникам грецької етноменшини. Комітет надавав матеріальну допомогу нужденним грекам міста та округи, організовував медичні амбулаторії та виділяв кошти на допомогу хворим і немічним грекам. Окремо Комітет допомагав місцевим ремісникам та їх кооперативам [1.6, арк. 16-17].

Нову спробу створити власне громадське об'єднання грецька громада Приазов'я здійснила у грудні 1921 р. Метою нового об'єднання визначався соціально-економічний розвиток грецьких сіл, а також представництво у місцевих органах влади. 12 грудня 1921 р. до Маріупольського повітового виконкому було подано заяву про реєстрацію «Спілки південноросійських еллінів і громадян грецької раси Маріупольського повіту». 26 грудня після розгляду заяви Секція національних меншин РНК Української СРР відмовила у реєстрації спілки. Причинами відмови називались контрреволюційність учасників та засновників спілки, а також їх прагнення організувати грецькі еміграційні колективи для виїзду за кордон. Крім того влада звинувачувала грецьких активістів у підтримці махновського та білогвардійського руху [1.31, арк. 46]. Компартійні органи не бажали отримати нову організацію, яка б виступала проти правлячої партії та не підтримувала її політику.

Для протидії грецьким організаціям і з метою радянської українізації українських греків компартійні органи активно реалізовували програму партії зі створення у грецьких селах так званих класових спілок в особі комнезамів, комітетів взаємодопомоги, радянської кооперації та профспілок. Використовуючи їх соціальну опору, комуністи намагалися поставити під державний контроль грецьке селянство, розколовши його за ідеологічним та соціально-економічним принципом

Активізації процесів радянської українізації українських греків мала сприяти прокомуністична громадська «Комісія з вивчення грецької національності», яка була створена 7 вересня 1925 р. при ЦКНМ [4.425, с. 114]. Члени комісії організовували при клубах, бібліотеках і інших культурно-освітніх закладах

гуртки з вивчення грецької мови, місцеві осередки комісії досліджували грецьку літературу, пам'ятники художнього мистецтва та автентичну архітектуру. Комісія у своїй роботі залежала від волі компартійних органів. Нерідко рішення Комісії не реалізовувались. Так, 7 червня 1926 р. на засіданні Комісії було вирішено, що в Маріупольський педагогічний технікум будуть прийматися лише греки, а студенти інших національностей будуть направлятися на навчання до Бердянського педтехнікуму. Народний комісаріат освіти активно виступив проти повної еллінізації Маріупольського педагогічного технікуму. 3 липня 1926 р. було прийнято компромісне рішення про організацію грецького відділу при Маріупольському педтехнікуму. Громадська організація Комісія з вивчення грецької національності працювала недовго, так як її діяльність була утруднена організаційними, політичними та фінансовими моментами [4.460, с. 271].

На відміну від грецького єврейський громадський рух був тісно пов'язаний із суспільно-політичним рухом і являв собою потужний механізм, який мав різні прояви. У його основі лежав сіонізм, представлений цілою низкою організацій, що виникли в Російській імперії на початку ХХ ст., а після Лютневої революції 1917 року вийшли з підпілля. На початку 1920-х рр. єврейські національні громадські об'єднання складали з однієї сторони сильну законспіровану мережу сіоністських організацій, з іншої легальну мережу добровільних товариств і спілок. Вона підтримувалась за рахунок пожертв єврейських громад міст та містечок Правобережжя, а також коштів закордонних громадських організацій, які створювались для допомоги єврейству радянської України.

Значна частина єврейського населення в силу економічної та суспільно-політичної ситуації на початку 1920-х рр. була позбавлена політичних прав та не мала роботи. Декласований елемент всю провину за своє тяжке становище покладав на більшовиків. Ці фактори пояснюють масовість та значний вплив громадських організацій на єврейську громаду, а особливо молодь. Сіоністи вимагали національно-персональної автономії для євреїв, вільних єврейських рад, створення єврейських профспілок, самостійної національної кооперації, ліквідації єврейської секції ЦК КП(б)У, дозволу емігрувати до Ерец-Ізраелю.

Важливе місце у сіоністському русі посідала Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон), органи якої, на початку 1920-х рр. конкурували з євсекціями КП(б)У. Однак 1-2 грудня 1922 р. під час 3-ої партійної конференції було прийнято рішення про ліквідацію партії і злиття з КП(б)У [1.81, арк.18].

Станом на 1925 р. в Україні близько 10 єврейських громадських об'єднань. Всі вони мали сіоністське спрямування і у своїх поглядах сходились на тому, що національне питання на Україні не вирішене, і більшовики роблять все можливе для морального та фізичного знищення єврейського народу [4.448, с.234]. Сіоністські організації відрізнялись між собою лише характером і сферами діяльності [4.417, с.134]. На початку 1920-х рр. розгалужену мережу вланих осередків в Україні мало культурно-просвітницьке товариство «Гарбут». Метою діяльності товариства була організація культурно-релігійного та освітнього виховання єврейської молоді у національному дусі. На початку 1921 р. у м. Ніжин було зареєстровано Статут Єврейського-культурно-просвітницького товариства. На кошти організацій у 1922 р. при місцевому театрі ім. Т. Шевченка запрацював єврейський театральний гурток [4.348, с.35].

Єврейські організації проводили значну економічну та громадсько-політичну роботу серед українського єврейства. Метою громадських кампаній було поліпшення економічного становища безробітної єврейських громад містечок Правобережної України. Громадські активісти організовували у містечках кустарні та ремісничі артілі, виробничі майстерні, сільськогосподарські колективи; надавали матеріальну допомогу; проводили різного роду масові виступи (у тому числі демонстрації); поширювали листівки та прокламації. Єврейські активісти працювали в різних громадських об'єднаннях, створювали курси для вивчення давньоєврейської мови, палестинознавства. У великих містах вони використовували для своєї роботи «червоні кутки» при житлових товариствах. Наприклад, в Одесі майже всі «червоні кутки» сіоністи перетворили на центри своєї діяльності. Робота була настільки розвинутою, що ДПУ вимушено було поставити перед губвиконкомом питання про закриття цих пунктів. В Одесі та Києві сіоністи мали помітний вплив в клубах кустарів. Виховна робота із

членами громадських об'єднань проводилася конспіративно (на приватних квартирах, на природі, у лісі). Члени місцевих осередків розбивалися на групи самоосвіти, періодично влаштовувалися перевірки їх рівня політичної підготовки [5.522, с.69].

Важливе місце серед єврейських громадських об'єднань займали добровільні товариства зі сприяння переселенню до Палестини та соціально-економічного захисту євреїв. Серед цих організацій виділялися Алгемейн-Сіоністи та товариства Гехолуц. Алгемейн-сіоністи намагалися створити у Палестині базу для еміграції радянських євреїв і підтримували тісні стосунки із американськими, західноєвропейськими організаціями. Останні допомагали їм фінансово та передавали агітаційні матеріали [4.417, с.135].

Український Гехолуц був частиною Всеросійської організації. Громадсько-господарська спілка займалася створенням кооперативних учбово-виробничих підприємств. Основною метою діяльності товариства було сприяння еміграції до Ерец-Ізраелю. Для цього в Україні створювалась низка сільськогосподарських колективів, майстерень, артілей та кустарних підприємств. Соціальною базою організації переважно була кустарно-робітнича молодь та безробітні єврейських містечок. Створена Володимиром Жаботинським організація мала військову побудову, а її члени дотримувались суворої дисципліни [1.73, арк.5].

Найбільше поширення в Україні товариство отримало на території Одеської та Чернігівської губерній, однак численні осередки цієї організації функціонували і на території інших українських губерній. Серед сільськогосподарських колективів Гехолуца варто відзначити колектив «Червоний орach» поблизу м. Менья на Чернігівщині. Невеликі комуни існували також у Ялті, Білій Церкві, Таращі, Мурафі, Томашполі та біля Юзівки [4.382, с.206].

Підтримувало товариство і розвиток єврейської освіти. За кошти Гехолуцу утримувались нелегальні єврейські школи-хедерри. Школи існували у Вінницькій, Житомирській та інших округах Правобережної України, як правило меламеди (вчителі) займалися з дітьми у своїх будинках. У листопаді 1925 р. Гехолуц разом з іншою єврейською громадською організацією Гашомер Гацоїр провели

кампанію «За свободу єврейської мови і культури в СРСР». Ця кампанія проводилась у вигляді надсилання заяв до центральних органів радянської влади, у яких вимагалось, щоб в єврейських школах викладався іврит та єврейська релігійна література [4.424, с.47-49].

У жовтні 1920 р. друга Харківська конференція Гехолуца, визначила товариство як «безпартійну організацію єврейських трудящих, які прагнуть оселитися у Ерец-Ізраель і жити там за рахунок власної праці без експлуатації людини людиною...»[4.380, с.71]. При вступі до організації кожен зобов'язувався емігрувати до Палестини, коли для цього буде слухна нагода.

У товариствах, які підпадало під жорстоку репресивну політику компартійних органів точилися дискусії про розвиток руху в радянській державно-правовій дійсності. У вересні 1923 р. відбувся розкол товариств на дві організації – перша сіоністська нелегальна «Національно-трудова організація Гехолуц», друга легальна пробільшовицька «Гехолуц СРСР». Однак ні перша ні друга довго не проіснували і були ліквідовані політико-репресивними органами в середині 1920-х рр.

Окремо слід виділити молодіжні громадські організації інших етнічних груп України. У 1926 р. у республіці проживало близько 370 тис. єврейських юнаків та дівчат віком від 15 до 24 років. З 496 тис. поляків молодь становила близь 18 % (тобто 86 тис. осіб). Переважно у сільській місцевості проживало 68 тис. молодих німецьких юнаків та дівчат [4.446, с.12-13].

Небільшовицькі громадські організації розглядалися компартійним режимом як конкуренти нових пролетарських громадських об'єднань. Тому, захопивши владу, більшовики насамперед ставили за мету зламати опір можливих противників класових інтересів пролетаріату. Політичне бачення долі власне національних організацій та їх активу визначила прийнята у лютому 1924 р. Державним політичним управлінням таблиця неблагонадійних категорій громадян. За якою значна частина населення (колишні члени політичних партій і громадських організацій, націоналісти «всех мастей і оттенков», працівники дореволюційних правоохоронних органів та ін.) підпадали під негласний

контроль з боку НКВС та ДПУ [4.450, с.19]. У контексті даної постанови більшовицька влада і вела активну діяльність по знищенню національного громадського руху. Так, рішенням Центрального МЕКОСО при НКВС УСРР від 31 жовтня 1925 р. було відмовлено у реєстрації Всеукраїнському об'єднанню караїмських товариств. Причиною став соціальний склад товариства. МЕКОСО констатував, що до товариства входять караїмські релігійні діячі та буржуазно-націоналістичний елемент [1.18, арк.3].

Серед молодіжних громадських організацій етноменшин надзвичайно поширеними були єврейські молодіжні організації. Регіоном їх поширення переважно була Правобережна Україна, з її необлаштованими, бідняцькими єврейськими містечками, та великі міста – Катеринослав, Київ, Одеса. Переважно єврейські молодіжні організації виступали продовженням сіоністських партій та громадських об'єднань. Єврейські організації були найчисленнішими і найвпливовішими з небільшовицьких молодіжних об'єднань. Вони будувалися на тих же організаційних засадах, що й комсомол. Існували первинні осередки, районні та обласні комітети з організаційними, економічними, дитячими та іншими відділами. Досить часто актив сіоністських організацій був краще забезпечений літературою, фінансами і працював більш активно, ніж комсомольський.

Лояльно ставилася до існуючого режиму і діяла легально організація Євкомол. Осередки Євкомолу діяли в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Кременчуці, Полтаві, Бердичеві та інших містах. Особливо багато уваги Євкомол приділяв роботі серед робітничої молоді. Влаштував вечори, концерти, інколи мітинги і політичні суди. У 1923 р. Євкомол зливається з комсомолом [4.469, с.41]. Організації сіоністської молоді, розглядаючи культроботу як одне з найважливіших завдань, проводила значну діяльність при синагогах, школах для вивчення давньоєврейської мови, історії єврейського народу, а також різного роду культпросвітних організаціях [4.469, с. 50].

Значну активність серед єврейської молоді розгорнули різного роду спортивні товариства, які функціонували при сіоністському рухові.

Наймасовішою спортивною організацією на початку 1920-х рр. було товариство «Маккабі». Товариство виникло ще у кінці XIX ст., а перші осередки в Україні з'явилися в Одесі на початку 1917 р. Активісти товариства одразу розпочали активно створювати гімнастичні клуби, спортивні об'єднання. Осередки товариства крім пропаганди здорового способу життя здійснювали побіжну сіоністську агітацію. Спортивні товариства під вивіскою «Маккабі» на початку 1921 р. функціонували майже в кожному місті де була єврейська громада. Осередки об'єднували національно налаштовану єврейську молодь та підлітків. Серед активних функціонерів товариства були представники Сіоністської організації Цеолей Ціон та молодіжного об'єднання «Гістрадут» [1.4, арк.154].

За товариством було встановлено контроль з боку органів ДПУ та НКВС. У донесеннях «негласних спостерігачів» повідомлялось про небезпечний характер діяльності товариства, його активну чисельність, а головне про підтримку діяльності з боку усіх верст єврейської громади України [1.4, арк. 155].

Одночасно з «Маккабі» створюються осередки єврейських скаутів. У 1922 р. скаути отримали назву – соціалістичний рух «Ха-Шомер-ха-Цаїр». У товаристві вели підготовку молоді для еміграції до Палестини, поширювалась ідея створення єврейської держави.

У жовтні 1919 р. на II Всеросійському з'їзді комсомолу вперше була порушена проблема ставлення комуністичних більшовицьких молодіжних організацій до сіоністських. У спеціальній доповіді висвітлювались основні суперечності між радянською владою та єврейським спортивним рухом. «Вважаючи скаутську систему суто буржуазною з боку не тільки фізичного, але й духовного виховання молоді в імперіалістичному дусі, - зазначалося у заключному рішенні з'їзду, - вважаємо за необхідне негайне закриття усіх існуючих у Радянській державі бойскаутських організацій.» [4.480, с.117].

За товариствами встановлювався негласний нагляд з боку Державного політичного управління. Працівники ДПУ постійно перевіряли роботу осередків товариства, спостерігали за спортивно-політичними кампаніями, що проводило товариство. За даними ДПУ політична діяльність «Маккабі» та скаутських

організації зводилась головним чином до організації масових зборів, поширення сіоністських видань. У 1922 р. під час релігійного свята Хануки в Кременчуці місцеві маккабісти провели за межами міста демонстрацію під національним прапором, у якій взяло участь майже 700 юнаків та дівчат [4.455, с.39].

4 серпня 1922 р. ЦК ЛКСМ України провів спеціальну нараду, на якій обговорювались питання діяльності осередків «Маккабі» у різних регіонах республіки. За результатами напади ЦК КП(б)У направив в усі українські губернії Циркулярний лист «Про боротьбу з «Маккабі.» В листі визначались основні заходи, які мали застосовуватись проти осередків товариства. Зокрема, пропонувалося закриття приватно-спортивних клубів «Маккабі» незалежно від їх легальної форми, взяття усіх колишніх маккабістів на облік ДПУ і ретельна ізоляція від керівної спортивної роботи, розсіяння наявних інструкторських маккабістських сил по усіх клубах [1.4, арк. 153,157].

У 1921 р. розпочалися перші арешти та судові процеси над активними учасниками єврейського громадського руху. Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язали ДПУ «вилучати найбільш активних сіоністів в різних областях країни». У 1923 р. посилилися арешти активних маккабістів. Тільки в Кременчуцькій губернії було проведено 85 обшуків у губернських осередках товариства та заарештовано 30 осіб. Після арештів місцевим осередком ДПУ було заборонено діяльність місцевого «Маккабі». Загалом репресивні заходи та антисіоністська пропаганда призвели до закриття усіх молодіжних організацій «Маккабі». Їхні члени поступово відчували утиск з боку різних державних органів та установ. Сіоністам були створені такі умови, в яких залишалися лише два шляхи: або емігрувати до Палестини, або зректися своїх поглядів [4.380, с.121].

Громадських рух українських поляків тісно переплівся з історією культурно-релігійних товариств. Найбільшого поширення серед польського населення Волині та Поділля мали релігійно-громадські організації «ружинців» і «терціярів», «Жива Ружа», «Тасмниці», «ратчиків». На початку 1920-х рр. мережа осередків культурно-релігійних товариств поширилась у всіх районах компактного проживання польських селян. Офіційно до середини 1920-х рр.

товариства перебували під офіційною забороною. Однак вони були реальними носіями польської національної ідентичності і користувалися значною підтримкою польського селянства. Гуртки «ружинців» і «терціярів» діяли практично в усіх селах, де проживали поляки. За даними польського бюро Волинської округи станом на 1927 р. майже у кожному польському селі діяли осередки «ружинців», а в деяких селах існували декілька гуртків [1.143, арк.73].

Польський громадський релігійний рух руженців і терціярів виник ще в XIII ст. у Франції. Святий Франциск Асизунський створив орден францисканців чистиною ордену став орден терціярів (в перекладі ченці серед громади). Ордени швидко поширювались у католицькій Європі. Паралельно виникає і рух за «механічне благочестя» (латиною Rosarium Rosenkranz), українською ружанець. У Польщі рух руженців і терціярів об'єднався у спільну організаційну форму. Ченці та священники організовували релігійні гуртки серед католиків. Останні збиралися у громади по 100-150 осіб. Спільно проводили читання молитов, обговорювали культурно-релігійні питання. У XIX ст. рух трансформується у організацію «Живий ружанець» [3.279, с.49]. У період революції 1917 р. громадсько-релігійний рух терціярів і руженців на Правобережній Україні став трансформуватися у напрямку створення громадських організацій, які стали виразниками національних інтересів польського селянства регіону. Організації терціян мали власний статут, який називав їх мирською чернечою організацією. Терціяри мали носити спеціальний одяг – рясу (шкаплерж) та пояс. Щоденно терціянин мав читати молитов із власного молитовника «Часослова терціянського». На зборах гуртківців практикувалось спільне читання молитов та покаяння за власні гріхи [4.437, с.172].

1920 р. формується нова організація «Молоді руженці». Метою молодіжного об'єднання була організація серед польської сільської молоді культурно-релігійних гуртків, які мали протидіяти поширенню серед польської молоді більшовицької ідеології та комсомольсько-піонерських організацій. Рух «Молоді руженці» швидко поширювався у польських селах Правобережної України. Про масовий характер організації йдеться у повідомленнях керівників сільбудів і хат-

читалень регіону. Зокрема, на Вінниччині рух молодих руженців охопив майже всі польські села. Молодь охоче записувалась до гуртків, минаючи радянські культурно-освітні установи [1.99, арк.218]. У Проскурівській окрузі в середині 1920-х рр. існувало близько 10 дитячих гуртків «Молодих ружинців». Їх засновницею була пані Зегурська та сестри Барановські [1.99, арк.218].

У Кам'янецькій окрузі на початку 1920-х рр. діяли осередки жіночого громадсько-релігійного руху сестриниць. Засновниками руху були активні місцеві зеляторки. Гуртки об'єднували молодих жінок католичок одного або декількох польських сіл. Справами гуртків відали виборні провідники та скарбники. Гуртки сестриниць та терціярів влаштовували спільні релігійні вечори, під час яких обговорювали релігійні справи, здійснювали збір коштів для будівництва культових споруд, проводили молодіжні релігійні вечори [1.9, арк. 350].

До середини 1920-х рр. терціярівські та ружинські гуртки охопили всю Правобережну Україну. Особливо активно вони працювали на Вінниччині, Хмельниччині та Житомирщині. Так, в с. Гречани Проскурівського району в 1925 році існувало 20 таких гуртків, в с. Зеленому Війтовецького району – 30 [1.116, арк.3]. Загалом зазначеному регіоні у гуртках перебувало близько 3 тис. осіб, з них близько 75% були дівчата та молоді жінки. Настоятель Проскурівського костелу Кваснівський зазначав, що у його приході близько 2 тис. католиків є членами ружинських гуртків і ще близько 750 осіб є терціярами [4.437, с.172].

За гуртками компартійні органи встановили негласний контроль через сільських комсомольсько-партійних активістів та осередків КНС. Останні надсилали до окружних польбюро звіти, які містила дані про структуру, склад та діяльність гуртківців. Так, в с. Тадеушпіль Полянського району Шепетівської округи існувало в середині 1920-х років три жіночі сестринські гуртки, в селі Добрі Лози – 2 жіночі гуртки, в с. Баранівка функціонувало 5 руженських громади. Гуртки очолювали місцеві селяни, які перебували у руженському русі ще з імперської доби. Зокрема, селянка М. Бачинська перебувала у руженському русі одинадцять років, а селянин Ф. Пелюшкевич двадцять років [4.437, с.173].

У листі секретаря КНС с. Кайданівці Базалійського району Шепетівської округи датованого травнем 1927 р. йдеться про місцевий гурток руженців. За даними секретаря, сільський гурток об'єднував переважно заможних та середньої заможності жінок та трьох чоловіків. Зібрання гуртківців проходили ввечері декілька разів на тиждень та в неділю і дні католицьких свят. Розпочиналися збори гуртківців з семигодинної молитви, далі розглядалися різноманітні питання. Іноді засідання гуртківців тривало до другої години ночі. Гуртківці проводили агітацію серед місцевих польських селян проти обмеження земельних наділів селян та проти кампаній зорганізованих місцевим керівництвом [1.141, арк. 12]. У звітах відмічались і антирадянські заходи турціяр та руженців. Так, син одного із членів ружинського гуртка під час виконання в школі «Інтернаціоналу» постійно виходив із класу [1.8, арк.92].

Загалом із зібраної інформації можна зробити висновок, що кожен гурток руженців і терціярів в середньому об'єднував 10-30 осіб переважно заможних селян й середняків. Гуртківці були тісно пов'язані із католицьким духовенством. Кожен член організації зобов'язаний був бути взірцевим поляком-католиком, який є патріотом свого народу та віри. Він мав виконувати всі доручення ксьондза та керівництва товариства, агітувати односельців за здійснення релігійного обряду, захищати інтереси костьолю і католицької церкви [1.116, арк.3]. Громади руженців і терціярів підпорядковувалися ордену домініканців. Магістр ордену був формальним керівником громад. У кожному єпархії (біскупії) орден призначав власного намісника світського керівника-директора. Аналогічні керівники призначались у деканства (округ чи район). Директорам підпорядковувались керівники сільських гуртків, що носили почесне звання зеляторів або зеляторок (з латини «справді вірний»). Місцеві ксьондзи тісно співпрацювали з зеляторами, формуючи плани роботи гуртка, були присутніми на суботніх та недільних зборах гуртківців [4.379, с.32].

Діяльність польських культурно-релігійних організацій ішла у розріз з політикою компартійних органів. Нелегальність товариств формувала серед їх членів засади підпільної роботи. Тому у цих організаціях була жорстка

дисципліна. Для того щоб стати членом товариства потрібно було мати не менше одного року кандидатського стажу та поручительство 2-ох її членів. Кандидатуру на вступ розглядав актив організації, який здійснював контроль за членським активом організацій [1.29, арк.20].

Форми культурно-освітньої роботи гуртків були досить різноманітними. Вони полягали у організації релігійних читань, співів псалмів. Для молоді організовувались вечори танцю. Також досить часто в гуртках проводилися бесіди на політичні теми, під час яких піддавалися критиці негативні явища в суспільно-політичному житті, засуджувалися негативні вчинки комуністів та комсомольців. Перед заняттями гуртків та після них влаштовувалися також ігри, танці, співи. Духовенство організовувало хоріві, драматичні та добровільні гуртки. Так, 1927 р. «ружинці» сіл Довбиш та Романове організували святкування релігійного свята «відпусти». Свято тривало декілька днів, його відвідало декілька тисяч польських селян [1.143, арк.73].

Громади «ружинців» і «терціярів» організовували економічну підтримку маломісних господарств більш заможними, формували ставлення польської людності до національної політики радянської влади в її конкретних господарсько-політичних проявах. У середовищі гуртківців критикувалися радянські видання, велася кампанія проти офіційних часописів. При цьому використовувалися спеціальна література, яка надходила з-за кордону. У Вінницькому окрузі в гуртках користувалися книжками, у яких були аркуші, де на одному боці сторінки містилися певні витяги із соціальних наук чи якісь гасла комуністичної партії, а на зворотному боці – критика цих положень з релігійної точки зору [4.446, с.46].

Компартійні органи розуміли, що миттєво вони не зможуть викоринити вплив релігійних організацій на національні громади, а тому прагнули взяти під контроль існуючі організації та контролювати здійснення ними релігійних обрядів. За обіжником НКВС від 9 грудня 1924 р. для здійснення обрядів на вулицях релігійні громади повинні були подати до владних структур спеціальну заяву з проханням дозволу на це та сплатити грошовий податок. Якщо вони

хочуть зібратися на квартирі або у приватному будинку для здійснення релігійних обрядів - повинні обов'язково повідомити місцевий адмінвідділ або райвиконком про місце та час такого зібрання. У грудні 1925 р. з метою полегшення контролю за діяльністю польських релігійних організацій Всеукраїнська конференція польбюро КП(б)У прийняла рішення про їх легалізацію [1.22, арк.77].

На зареєстровані гуртки руженців і терціарів поширювалось радянське законодавство, яке регламентувало діяльність добровільних товариств та спілок. Воно передбачало протоколювання всіх зборів, подання інформації про членський актив громадського об'єднання. Це викликало серед гуртківців ще більше бажання відсторонитися від влади і не свідчити при анкетування про своїх єдиновірців [1.11, арк.12]. Гуртківці розуміли, що їх громади існують при місцевому костьолі і швидко попадуть під кампанію боротьби з клерикалізмом [1.10, арк.197]. Так, адміністративний відділ Кам'янецького окружвиконкому повідомляв, що станом на кінець листопада 1926 р. в окрузі зареєструвався лише один гурток ружинців с. Дреганівка Ляцкоронського району [1.11, арк.12].

Маючи власні погляди на розвиток громадської активності польського селянства, компартійні органи розглядали «ружинців» і «терціарів» як серйозну перешкоду радянзації українських поляків. Крім того польські релігійно-культурні товариства заважали атеїзації польського селянства. У польських селах, де активно діяли гуртківці, влада створювала паралельні більшовицькі політосвітні установи. В 1925 р. у с. Гречани запрацювала польська стаціонарна партійна школа, а в селах Тарна Руда та Яновці діяли гуртки з вивчення проблем політичної політики [4.414, с.120].

У документах ЦК КП(б)У під грифом «цілком таємно» йшлося про антирадянські настрої польського населення. У спецзведенні від 20 липня 1929 р. підкреслювалося, що підготовка до з'їзду сприяла значному поживавленню антирадянських настроїв серед польських елементів, а шовіністично налаштовані куркульство й польське духовенство «використовують всі моменти, якими можна було б дискредитувати радянську владу в очах поляків». Члени релігійних гуртків «Ружинці» й «Терціари» заявляли про переслідування віруючих, про боротьбу

влади з релігією, про заборону релігійного виховання, а також про недостатнє культурне обслуговування польського населення [4.351, с.38].

Більшовицький режим прагнув ліквідувати існуючі гуртки, інкримінуючи їм антирадянську пропаганду, тероризм, шпигунство, як це було в 1928 р. у с. Гречанах Проскурівського округу. Місцевий осередок «Терціярів» органи ДПУ звинуватили у підпалі школи. В журналі «Безвірник» вийшло повідомлення про те, що школу підпалили місцеві терціяри-куркулі з метою неможливості радянзації села. Вони не давали місцевому пожежному загону гасити пожежу, кажучи «Хай згорить оце чортове кубло!» [3.284, с.36]. У 1929 р. посипалися звинувачення терціярів у контрреволюційній та підривної роботі зі зриву колективізації. Восени 1929 р. у с. Скаржниці на Хмельниччині місцеві терціярівці виступили проти колективізації місцевих селян та проведення примусових хлібозаготівель [4.300, с.33]. У жовтні 1929 р. на засіданні польбюро ЦК КП(б)У розглядалися справи про зрив колективізації в с. Олешківці та саботуванні хлібозаготівель у с. Нова-Буднівка Проскурівської округи. справи за результатами розгляду були направлені до республіканської прокуратури з клопотанням про організацію кваліфікованого розслідування [1.210, арк.5].

25 лютого 1928 р. завідувач Польського бюро ЦК КП(б)У Теодор надіслав таємного листа до Польського бюро ЦК ВКП(б) з пропозицією використати цю кримінальну справу для проведення масштабного антикатолицького процесу. В процесі мали фігурувати не тільки польські священники, але і активні терціяри [4.450, с.181]. Слідчий ГПУ, прибувши на «місце злочину», з'ясував безпідставність цих звинувачень. Не бажаючи міжнародного розголосу, 1930 р. ДПУ У СРР справу закрило, за відсутністю складу злочину [1.116, арк.10].

25 лютого 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) надіслало до України директиву про боротьбу з терціярівцями, які, на його думку були «Однією з головних опор польського куркульства й агентів польського фашизму» [4.384, с.296]. У межах виконання інструкції 20 листопада 1929 р. Польбюро Волинської округи прийняло рішення про виявлення під час проведення передвиборчої кампанії до рад активних учасників заборонених клерикальних товариств «руженців» і

«терціярів» та виключення їх зі списків кандидатів та виборців [1. 169, арк.38-39]. У грудні 1929 р. в Проскурівській окрузі розпочалися арешти місцевих ксьондзів, які очолювали гуртки терціярів. Під арешти потрапили ксьондзи Сатаніва, Волочиська, Проскурова. В Юринецькому р-ні було заарештовано 14 терціярівців. Їх винуватили у зриві колективізації сіл Яхновци та Лонки [1.210, арк.11].

Одночасно у селах де існували гуртки терціярів та ружинців місцеві атеїсти посилили антерелігійну пропаганду. В Проскурівському районі була проведена атеїстична дитяча конференція для дітей 4 польських сіл Гречани, Шаровечка, Маньківці та Заріччя[1.210, арк.11]. У дні католицького Різдва в Проскурові на базі міської семирічки Спілка безвірників організувала інтернаціональний карнавал. Для участі в карнавалі залучили близько 1 тис. чоловік. Одночасно з карнавалом у с. Гречани польбюро Проскурівського ОПК провело антирелігійний вечір та демонстрацію під назвою «Долой обман, долой польский клерикализм, долой духовенство. Да здравствует социалистическая культура» [1.210, арк.12].

Незважаючи на репресії, «ружинці» і «терціяри» зберегли свої організації в окремих районах України до другої половини 1930-х рр. Так, в селах із польським населенням Городокського району Вінницької області в серпні 1936 р. діяло 46 гуртків, кожен кількістю 10-15 чоловік. Цілком усунуті від місцевого самоврядування, просвітництва та інших традиційних сфер діяльності гуртки займалися виключно відправленням релігійних обрядів [4.356, с.114].

Крім польського культурно-релігійного руху Правобережної України польські товариства діяли і на Лівобережжі. Так, у Харкові до 1937 р. при польських костьолах існували молодіжні гуртки та клуби. Вони були центрами недільної католицької освіти та національно-культурними центрами. 1937 р. весь склад «Польського клубу», а це 24 чоловіки були заарештовані, а згодом страчені [4.355, с.17]. З 12 жовтня 1925 р. до 2 грудня 1927 р. на Київщині функціонувало польське національне товариство «Праця» [1.12, арк. 9].

Розвивалось громадське життя і інших етнічних громад. Так, у 1923-1927 р. у Києві існувало Грузинське товариство [1.12, Арк.9]. З 1921 р. в Україні діяло Товариство болгар, яке своїм завданням ставило культурно-просвітницьку та

матеріальну допомогу болгарській громаді. У 1923 р. МЕКОСО зареєстрував статут Товариства трудящих вірмен Харкова. Товариство здійснювало культурно-просвітницьку роботу серед вірменської громади міста та околиць [1.6, арк.127].

У підрадянській Україні упродовж 1920-х рр. існувало декілька німецьких культурно-релігійних громадських організацій. Їх було особливо багато в менонітських колоніях. Гуртки об'єднували близько 8,8 тис. осіб [4.445, с.72]. Вони працювали під керівництвом місцевого духовенства або інтелігенції. Молодіжні німецькі культурно-релігійні організації в середині 1920-х рр. використовували подібні до польських гуртків руженців і терціярів форми і методи роботи. Зокрема, на зборах гуртківців, крім обговорення біблійних текстів та співу псалмів, читались вірші та художні твори. Проходили театральні вечори. Молодь вчилася грати на музичних інструментах. У Молочанському р-ні при молодіжних релігійно-громадських організаціях працювало 26 музичних та хорових гуртки [4.390, с.24].

У 1925 р. священник Ф.Я. Кун у Запорізькій окрузі створив 2 релігійних гуртки. Перший із них отримав назву «Діти святої Марії». Він об'єднував 30 дівчат у віці від 18 до 23 років. Заняття гуртка проходили після богослужіння у п'ятницю та неділю, святкові дні. Членам гуртка не рекомендувалось відвідувати громадські розваги, спілкуватися з хлопцями до шлюбу. На відміну від інших дівчат приходу, що не входили до гуртка, вони носили при відвідуванні костелу білі плаття, синій пояс і спеціальний значок. При вінчанні ці дівчата займали почесне місце перед олтарем Діви Марії. Другий гурток об'єднував майже всіх жінок приходу. Його заняття теж проводились пастором після закінчення загальних богослужінь. Гуртки «Дітей святої Марії» функціонували і в католицьких колоніях Маріупольської і Миколаївської округ [3.286, с.337].

Подібні культурно-релігійні товариства діяли і на території Карл-Лібнехтського району Миколаївської округи в колоніях Шульц, Шпеєро, Карл-Струє. Товариства об'єднували близько 50 жінок. Основною формою роботи гуртків було проведення релігійних вечорів, де виступав місцевий священник,

проходило обговорення біблійних текстів. Гуртківці відмовлялися відвідувати сільські культурно-освітні заклади, читати радянську пресу [4.369, с.144].

Прагнучи знайти можливості легального виховання дітей і молоді, священники використовували для цього різні радянські культурно-просвітницькі організації. У Запорізькій окрузі менонітські священники рекомендували своїм єдиновірцям вступати в офіційно дозволені владою організації. Вони брали на себе навіть утримання гуртків, при умові що керувати ними буде хтось із місцевих менонітів. Якщо ці умови виконувались місцевою владою, в колоніях створювались гуртки співу, музики, спорту і навіть боротьби з алкоголізмом, хуліганством і тютюнопалінням. У гуртках крім легальної роботи велось і таємне релігійне навчання гуртківців [4.296, с.337].

Найбільшу частину менонітської молоді охоплював БАПСОМОЛ. До його лав входили представники різних соціальних та вікових груп, але переважали юнаки і дівчата з порівняно заможних родин. Рух об'єднував ряд релігійних гуртків і груп, що діяли у менонітських колоніях. Певної організаційної форми вони не мали, і склад їх не був постійним. Гуртувалися ці осередки навколо провідників, а часто – навколо вчительства. Подібно до польських організацій він не мав централізованого керівництва та координації своєї діяльності. Проте регулярні наради провідників, які очолювали організації, сприяли підтриманню тісного зв'язку та обміну інформацією між ними [4.445, с.72]. Практична робота організацій виявлялась в організації релігійних вечорів, обговореннях Біблії та хорового співу псалмів. Крім релігійної діяльності, ці гуртки проводили й нелегальну політичну роботу. Неофіційну підтримку БАПСОМОЛУ надавала організація «Сільськогосподарського союзу нащадків голландських вихідців на Україні». Товариство надавало гуртківцям і матеріальну допомогу.

У першій половині 1920-х рр. релігійно-громадські організації діяли і в грецьких поселеннях Приазов'я. Так, в с. Буеновм Маріупольської округи діяло відділення Релігійного Східно-грецького християнського православного товариства. Товариство організовувало серед селян молитовні зібрання, проводило молодіжні релігійні вечори [1.7, арк.413].

Загалом кількість національних релігійно-громадських організацій в Україні була досить значна. За даними адмінвідділу Харківського губвиконкому в першій половині 1925 р. у Харківській губернії діяли 18 – іудейських, 2 – римо-католицьких, 5 – менонітських, по одній протестансько-лютеранській, караїмській та мусульманській релігійних об'єднання та секти [4.382, с.55].

Проти релігійних організацій активно працювали радянські органи безпеки. Їх робота полягала, перш за все, в отриманні інформації про організації, виявлення у їх складі «прихованих ворогів» радянської влади, куркулів та інших антирадянських елементів. З цією метою створювались альтернативні культурно-релігійні рухи (наприклад, «вільних лютеранських общин»); підтримувались самостійні приходи, лояльних до радянської влади пасторів, а також компрометувались священники. Так, під наглядом ГПУ в 1927 р. перебувало 6 баптистських, 10 римо-католицьких, 11 лютерансько-євангелічних общин Одеського округу. Встановлювались особи, які навчали німецьких дітей «закону божому»; пастори, які отримували за кордону літературу релігійного змісту, а також ті, які допускали у своїх проповідях антирадянські висловлювання; керівники гуртків, де вивчали релігійні пісні [4.467, с.19]. Так, у доповідній записці завідуючого литовським підвідділом Відділу ЦКНМ від 6 вересня 1923 р., аналізується ситуація з литовськими християнськими організаціями. Всі організації Одеської та Донецької губерній, зокрема і спілка «Святої Зігти в Одесі», оголошувались контрреволюційними, за зв'язки з литовською державою, отримання закордонної літератури та допомогу біженцям [1.3, арк.25].

Отже, релігійні громади та добровільні товариства культурно-релігійного спрямування етноменшин використовували різноманітні форми й методи роботи серед молоді, як утворення різного роду «світських» гуртків, курсів крою та шиття, майстерень, артілей, трудових товариств. З цією метою влаштовувались також вечори, спортивні змагання, виступи хорів, музичні забави тощо. Усе це приваблювало молодь.

На початку 1920-х рр. органи ДПУ фіксували у своїх звітах інформацію про діяльність в німецьких школах учнівських спілок «Конкордія», гуртків рукоділля,

спілок німецьких вчителів «Космос-Ферейн» і інших подібних організацій. Товариства активно допомагали німецькій громаді України, виділяючи кошти на утримування шкіл та культурних установ. У звіті про культурне обслуговування переселенців за 1927 р. УкрТЗЕТ наголошує на тому, що у сусідніх з єврейськими переселенськими колоніями німецьких селах функціонує товариство «Гільфферейн», яке тільки на медичне і культурне обслуговування колоністів виділило близько 100 тис. марок [1.36, арк.23]. Це викликало негативну реакцію серед єврейських переселенців, які не до отримують обіцяних державою коштів.

Розуміючи негативний вплив німецьких добровільних товариств на колоністів, компартійні органи їх звинувачували у поширенні контрреволюції. З метою підірвати вплив цих громадських організацій органи ГПУ накопичували матеріали про їх діяльність, а також співпрацю з організаціями «Аусланддейче», «Центральний комітет німців Росії», «Берлінський комітет допомоги німцям Росії», «Колоніст», «Дерувіт», «Цепелін», які займалися збором даних про власників німецького військового займу, заяв колоністів про збитки, спричинені війною та революцією, пожертв на різні потреби [4.467, с.19].

У 1925 р. група ромської інтелігенції звернулася у відділ національностей ВУЦВК з проханням посприяти затвердженню статуту Всеросійської спілки циган і одержанню субсидій на організаційну і культурну роботу та перехід до осілого життя і продуктивної праці. Метою спілки статут визначав загальнокультурну і організаційну роботу серед ромського населення, в тому числі й в Україні. Для координації цієї роботи створювалось центральне управління і президія Спілки. У Спілці працювали три відділи: організаційний, культурний і виробничий. Спілка проіснувала всього 19 місяців і була ліквідована нібито за порушення нею фінансової звітності. За свою коротку історію Спілка зуміла організувати 3 ромські школи (кожна на 85 осіб), відкрила два червоних кутка при робітничих клубах, один гурток по ліквідації неписьменності [4.340, с.69].

Отже, національні меншини підрадянської України упродовж 1920-х рр. прагнули розвивати власну мережу незалежних від компартійних органів національних громадських об'єднань. Функціонували релігійні, господарські,

соціально-політичні та культурно-спортивні товариства. Велику роль у їх діяльності відігравали національні партії, зокрема, єврейські, вірменські та іноземні благодійні організації і товариства. Одразу після встановлення радянської влади, більшовики розпочали приховану і відкриту боротьбу за ліквідацію і оволодінням національною громадською ініціативою. Арешти активних учасників, економічні і політичні санкції, введення до керівництва партійних працівників призвели до поступової ліквідації нелегальних та напівлегальних об'єднань. Інші організації потрапили під жорсткий контроль з боку компартійних органів та поповнили когорту провладних громадських об'єднань.

Можна зробити висновок, що на території Української СРР у 1920-ті рр. існувало ряд громадських організацій етноменшин. Вони були невід'ємною частиною суспільно-політичного та економічного життя національних меншин. Особливо тут потрібно відмітити дуже розвинутий культурно-релігійний громадський рух, який водночас був однорідний та різнобічний за своїм характером, методами функціонування, завданнями та метою. Крім цього, на території України діяла мережа закордонних філантропічних організацій, які надавали матеріальну допомогу на різні потреби національним громадам республіки. Особливо це стосувалося єврейської та німецької меншин. Серед польських та німецьких селян Правобережної України функціонували таємні релігійні громадські організації. Вони боролися за збереження національної ідентичності через католицьку та протестантську релігію. Польські та німецькі організації були організаційно оформленими, але не мали централізованого керівництва і діяли у межах окремих населених пунктів.

Держава тримала процес розвитку громадського руху різних національних груп у певних правових межах і контролювала його вплив на місцеве населення та органи влади, що стало причиною появи спеціального виборчого закону та ряду інструкцій щодо обмежень у праві обирати і бути обраним.

Єврейський суспільно-політичний рух за своїм рівнем стояв на декілька щаблів вище від німецького та польського. Він включав значну мережу

громадських організацій сіоністсько-соціалістичного напрямку, які були досить потужними і мали широке представництво у містах та містечках України. Сіоністські організації були тісно пов'язаними із нелегальними єврейськими політичними партіями, які здійснювали на них значний вплив.

Поширення набувають і закордонні філантропічні товариства, які за допомогою своїх осередків намагалися вплинути на суспільно-політичний і культурний розвиток національних меншин України.

Компартійний режим одразу після встановлення більшовицької влади в Україні розпочав активну боротьбу з громадською ініціативою національних меншин, яка завершилась ліквідацією всієї системи не більшовицьких громадських об'єднань. Реалізуючи прагнення монополії на владу партія розлого застосовувала антидемократичні методи та прийоми боротьби з опозиційним владі рухом. Для реалізації задекларованих ідей компартійний режим мав спиратися на систему одержавлених громадських організацій, союзів та різного роду об'єднань пролетарського спрямування. Місця в новій державі «диктатури пролетаріату» незалежній національній громадській ініціативі не було.

2.3. Кооперативні товариства етноменшин Української СРР у 20-ті рр. ХХ ст.

Ще в Російській імперії етнічні спільноти українських земель розвивали власний кооперативний рух. Передовими серед них були німецькі колоністи Півдня України. Серед менонітів кооперація виконувала різного роду соціальні функції. У деяких поселеннях існували особливі кредитні установи, зокрема, Молочанське товариство взаємного кредиту – один з перших сільських банків у Російській імперії. У Херсонській губернії поблизу Одеси і Миколаєва існувало 161 німецька сільськогосподарська колонія [4.403, с.202]. Найбільше німецьких колоній було в Одеському повіті, де проживало близько 60 тис. німців-колоністів, із них 40 відсотків володіли наділами землі більшими за 40 десятин [4.323, с.16].

У німецьких колоніях трьох повітів Херсонської губернії активно діяли 8 сирітських позичково-ощадних кас, 8 товариств взаємного кредиту, 10 –

взаємного страхування від пожеж, 7 товариств споживачів, а також сільськогосподарські та освітні товариства [4.394, с.5].

Маючи таку історичну традицію, на початку 1920-х рр. німецька кооперативна мережа розвивалась значно швидше за новостворену мережу провладних кооперативів. На 1924 рік німецька громада України мала три сільськогосподарські спілки. Німецькі кооперативні установи, маючи значні фінансово-господарські ресурси і підтримку з боку німецької громади України, реально впливали на життя громади та виступали виразниками її інтересів у стосунках з компартійним органами. На думку Л. Якубової, німецькі кооперативні спілки в першій половині 1920-х рр. перебрали на себе повноваження заборонених радянськими органами національних партій та громадських об'єднань [4.481, с.204]. З цієї точки зору цілком зрозумілою є та непримиренна позиція, яку зайняли більшовики стосовно діяльності німецьких кооперативних установ. Упродовж першої половини 1920-х рр. перебували під адміністративним та економічним тиском ВУЦВКа та місцевих компартійних органів.

У січні 1920 р. було зареєстровано статут «Спілки південноросійських колоністів та громадян німецької раси» (Деферод). 2 квітня 1922 р. на ґрунті громадського об'єднання утворилося товариство німців колоністів. Статут цієї громадської організації було зареєстровано МЕКОСО 4 травня 1922 р. Спілка об'єднала переважно представників лютеранського віросповідання. В Одеській губернії товариство нараховувало 1922 р. 6 тис. осіб, 95% з них були селянами. Товариство основним завданням ставило «господарське та культурне відродження німецького населення» [4.467, с.272]. Серед засновників товариства були місцеві німецькі активісти та представники Американської допомогової адміністрації (АРА) яка надавала продовольчу філантропічну допомогу голодуючим радянської Росії. Двоє із засновників товариства, В.І. Гельцварт і В.Л. Фольмер звернулися до радянських органів з клопотанням про реєстрацію товариства, як організації, що має за мету економічне та соціальне оздоровлення німецького селянства республіки. Товариство тісно співпрацювало не тільки з АРА, а й з іншими закордонними благодійними товариствами. Зокрема, використовуючи можливості

спілки, німецьке транспортне товариство «Каль-Гамбург» передало голодуючим колоністам 246 посилок з пожертвами. Із Гамбурга на пароплаві «Юліаненбарк» було відправлено 200 тис. тон товарів. Продовольство та одяг розподілялись серед голодуючих Півдня України [4.440, с.80]. За свідченням голови «Деферода» Г. Таубергера, весною 1922 р. спілці вдалося отримати за кордону близько 25 тис. пудів кукурудзи, пшениці і квасолі. Американська компанія «Іовасинод» надала ще 36 тис. пудів кукурудзи [4.475, с.273]. За ініціативою «Деферода» до Харкова була направлена делегація для отримання кредиту на закупівлю сільськогосподарських машин і дозволу від уряду на ввіз техніки за кордону. Отримавши дозвіл товариство доправило в Україну більше 3 тис. одиниць сільгоспмашин та устаткування (плугів, культиваторів, борон, жаток). Крім сільгосптехніки, з Німеччини була доставлена шкільна література і писемне приладдя [4.440, с.80].

1923 р. представники «Деферод» та Спілки німців-колоністів прийняли рішення про об'єднання товариств. Місцеве радянське керівництво одразу виступило проти новоствореної спілки. Як відмічалося на нараді німецьких комуністів Одеської губернії 26-28 липня 1922 р., товариство «Деферод» та Спілка німців-колоністів мали яскраво виражену клерикальну та антибільшовицьку орієнтацію. Обидва товариства створювались без залучення німецьких комуністів. У випадку проникнення до них більшовиків організації мали б самоліквідуватися. На даній нараді вказувалось також і на прагнення німецьких колоністів до організації власної всеукраїнської кооперативної спілки. Своє ставлення до неї німецькі комуністи визначили таким чином: «Так як всі провінційні українські установи політично не зовсім лояльні і перебувають поза впливом компартії, то організація Всеукраїнської спілки була б прирівняна до зміцнення і кінцевої неприступності таких спілок» [4.467, с.273].

Через півроку виникає нове німецьке кооперативне культурно-просвітницьке товариство – Культурфереїн. Основним завданням товариства стало вирішення економічних проблем німців-колоністів, а також розвиток культури, освіти та медицини в німецьких колоніях Української СРР. Діяльність товариства

контролювала німецька секція губерньського відділу народної освіти та органів НКВС. У лютому 1924 р. під тиском співробітників німсекції було змінено керівництво організації. В Одесі 1925 р. органи безпеки притягли до кримінальної відповідальності віце-президента Спілки, редактора газети «Ферейнбот» Г.І. Гауберхера, членів спілки Ф. Вельфле, В. Гольцварта, М. Голоха, звинувативши їх в тому, що вони «вели точних перелік жертв більшовизму» [4.467, с.21]. У 1925 р. товариство за рішенням німецької секції було виведено з-під порядкування «Дефероду» та приєднано до Інтернаціонального клубу народів Заходу.

Діяльність товариства була недовгою. Компартійні органи не влаштував національний характер спілки, релігійність її активістів, зв'язки з іноземними товариствами та неможливість контролювати закордонну фінансову та благодійну допомогу. У секретних документах Наркомюсту УСРР 1926 р. «Культурферейн» визнавалось «контрреволюційною організацією, яка працювала за завданням німецького консульства в Одесі», яке нібито, давало завдання спілці проводити контрреволюційну роботу в німецьких колоніях Одещини [4.416, с.81]. 6 листопада 1926 р. товариство було ліквідовано [4.440, с.182].

На початку 1920-х рр. компартійні органи ведуть активну роботу з ліквідації незалежного єврейського кооперативно-господарського руху. Проводяться арешти і профілактичні бесіди з керівниками та активом спілок і товариств, до складу товариств при їх реєстрації вводяться представники прокомуністичних спілок. У середині 1920-х рр. активно використовується кампанія з перереєстрації добровільних товариств і спілок, яку проводило МЕКОСО НКВС УСРР та ЦКНМ. Під час перереєстрації Відділ особливо прискіпливо ставився до національних господарсько-політичних товариств, які критикували соціально-економічну політику більшовиків. Такі товариства реєструвалися лише тоді, коли було достатньо гарантій їх самоокупності. Відмовляли у реєстрації добровільним товариствам, які вказували одним із джерел фінансування кошти закордонних філантропічних організацій, які працювали в СРСР. Упродовж 1922-1926 рр. МЕКОСО на підставі негативних висновків ЦК КП(б)У, Наркомзему й РНК УСРР відмовила в реєстрації статутів цілому ряду єврейських громадських організацій,

зокрема, «Маккабі», «Гехолуц» та ін. Неодноразові спроби засновників єврейських громадських об'єднань подолати міжвідомчий бар'єр реєстрації їх організацій не мали успіху, оскільки влада не потребувала альтернативних провладним громадських організацій.[4.454, с.47].

10 листопада 1925 р. МЕКОСО ухвалила рішення про відмову у реєстрації українського «Гехолуцу», вмотивовуючи своє рішення постановою ЦККП(б)У від 24 жовтня 1925 р., де зазначалось, що утворення кооперативних товариств, що належали до організаційної мережі «Гехолуц» і перебували за межами радянської кооперативної системи є недоцільним, на підставі чого відмовити засновникам в реєстрації статуту. Комісія в тексті ухвали навела правові, організаційно-правові й відомчо-організаційні підстави на основі яких нею було прийнято негативне рішення по запропонованому проекту статуту. У відмові йшлося про те, що «Гехолуц» є складовою частиною сіоністської організації, яка прагне під прикриттям легалізованого «Гехолуцу» створити відкриту базу для своєї діяльності.[4.454, с.248].

Аналогічна ситуація з процесом та результатами реєстрації єврейських громадських об'єднань складалася й стосовно Єврейської землеробської робітничої асоціації (ЄЗРА) та Всеукраїнської спілки працюючих євреїв (Укрєвтруд), яким в тому ж році було відмовлено в реєстрації. Ці товариства, згідно статутів були кооперативно-професійними об'єднаннями єврейських ремісників, кустарів та сільськогосподарських колоністів. Правовими підставами для ухвалення рішення МЕКОСО про відмову у реєстрації статутів цих об'єднань перш за все слугували висновки НКВС України, РНК УСРР та ЦКНМ при ВУЦВК, де вмотивовувалась небажаність реєстрації статутів існуванням подібних за родом діяльності громадських організацій та кооперативів. У висновках Наркомзему УСРР від 6 квітня 1925 р. по проекту статуту ЄЗРА повідомлялось, що Наркомзем вважає реєстрацію статуту ЄЗРА небажаною на підставі наступних юридичних колізій тексту проекту статуту. Зокрема, ЄЗРА намагається створити нездорову альтернативу і конкуренцію в сфері сільськогосподарського громадського руху єврейської національної меншини. Для надання допомоги

трудящому єврейству при переході до землеробства вже існує добровільне товариство Всеукраїнський ТЗЕТ, зареєстрований НКВС УСРР трьома днями раніше. Крім того ЄЗРА постановила собі завдання орендувати та придбати земельні ділянки, що суперечить принципам влаштування трудового єврейського землеробства, які реалізуються урядом, оскільки землі для євреїв-поселенців в порядку законодавчого забезпечення Земельним кодексом надаються в користування на безкоштовній основі. Даний висновок став однією причиною у відмові у реєстрації товариства НКВС УСРР. Крім того у провину новоствореному товариству ставилось створення власних підприємств, що нібито перешкоджало розвитку єврейського землеробства [4.454, с.249].

Виступаючи проти існування будь-яких національних кооперативних організацій, компартійні органи на початку 1920-х рр. використовували їх можливості для налагодження контактів з закордонними благодійними товариствами з метою залучення їх фінансово-технічних можливостей для відбудови промисловості і сільського господарства радянських республік. Як уже зазначалось вище, німецькі кооперативні спілки стали посередниками у стосунках із іноземними благодійниками.

Крім німецьких закордонних товариств в Україні працювали і єврейські громадські об'єднання. Ситуація з ними була подібною до німецьких кооперативів та благодійних товариств. Використовуючи їх фінансові можливості, компартійні органи дозволяли благодійникам співпрацювати з єврейськими кооперативами. Однак влада приймала політико-правові заходи, що жорстко регламентували їх діяльність в Українській СРР, намагаючись взяти під контроль роботу місцевих відділень та предствництв. На 3-й Конференції євсекції РКП, яка відбулась у 1921 р. наголошувалось на тому, що єврейські громадські організації повинні займатися лише наданням допомоги єврейському населенню, що постраждало від погромів; після стабілізації ситуації всі створені ними установи повинні при першій можливості перейти у розпорядження радянських органів; місцеві органи влади повинні постійно стежити за дотриманням єврейськими товариствами чинного законодавства; прагнути взяти у руки комуністів найбільш впливові

організації та посилювати свій вплив в інших [1.66, арк.36].

У 1921-1923 рр. в Українській СРР діяли відділення «Американської менонітської допомоги» та «Голландської менонітської допомоги». Осередки товариств надавали допомогу голодуючим менонітським колоніям та допомагали розвивати німецьку кооперацію [4.354, с.78].

На початку серпня 1921 р. представники добродійного товариства американських менонітів прибули до Москви для переговорів з більшовицьким керівництвом. Було запропоновано надавати допомогу голодуючим. У волостях з переважно менонітським населенням, які існували в Катеринославській та Херсонській губерніях. 1 грудня 1921 р. після довгих дискусій договір було підписано. Благодійні товариства зобов'язувалися надати УСРР допомогу в 125 тис. доларів. На вимогу більшовиків у текст був включений пункт про відмову товариств від політичної діяльності на території України. Згідно договору товариства отримували право на повну свободу пересування своїх активістів. Останні мали займатися розподілом між голодуючими іноземної допомоги, відкривати безкоштовні їдальні та нічліжки. Станом на 1 червня 1922 р. товариства надавали продовольчу чи матеріальну допомогу 46 936 голодуючим. Таку ж кількість голодуючих товариства утримували до літа 1923 р. [4.300, с.161].

Представництва Американської менонітської допомоги діяли в Катеринославському районі (Запорізької губернії). У березні 1923 р. товариство видано 417000 пайки, у квітні – 486990. Всього з початку кампанії було видано 7100400 пайків і закуплено 37 тракторів [4.385, с.43].

На початку 1920-х рр. розгалужену мережу власних відділень в Україні мало дореволюційне міжнародне Товариство з поширення ремісничої та землеробської праці серед євреїв (ТРП). Зареєстроване в Російській імперії ще вкінці XIX ст. товариство активно допомагало єврейському населенню Правобережної України у розвитку ремісничої справи та створення кустарно-промислових кооперативів. Окремим напрямком діяльності ТРП на початку 1920-х рр. було сприяння аграризації містечкового єврейства та його переселення в південноукраїнські землі та в північний Крим [1.28, арк.47]. ТРП згідно договору з урядом СРСР у

особі КОМЗЕТу ввозила до УСРР різного роду сільськогосподарську техніку, засоби захисту рослин і насіння. Так, кооператив «Колос» с. Краснопавловське отримав від товариства 3 сільгоспмашини [1.182, арк.9]. Для Радомишльської єврейської семирічної школи за кошти товариства було обладнано столярна майстерня для хлопчиків і кравецька – для дівчаток [1.180, арк.34]. Житомирська єврейська індустріально-технічна школа 1929 р. отримала навчальні станки фірми «Тайхерт і син» [1.180, арк.42].

Єврейське колонізаційне товариство (ЕКТ) діяло в Україні з кінця XIX ст. Основним завданням товариства визначалось сприяння переходу євреїв до занять сільським господарством та допомога кустарям і ремісникам. Після встановлення більшовицької влади в Україні ЕКТ сконцентрувалось на організації сільськогосподарських, кустарних та виробничих кооперативів. Товариство закликало єврейську молодь переходити до землеробства. ЕКТ публікувало у засобах масової інформації повідомлення та статті, переконуючи євреїв містечок їхати у колонізаційні райони Півдня України та Криму. Окремим напрямком діяльності товариства визначалась організація єврейської професійно-технічної освіти [2.237, с.57]. На нашу думку, ці заходи були направлені вирішення проблеми перенаселення єврейських містечок Правобережної України та на забезпечення виробничими кадрами майбутньої єврейської держави у Палестині.

Важливе значення у житті єврейської громади України відігравали Американська допомогова адміністрація (АРА) та «Джойнт». АРА всіляко сприяла радянським євреям, які постраждали від погромів 1917-1920-го рр. та голоду початку 1920-х рр. АРА активно допомагала голодуючому населенню України не залежно від національності та релігійної приналежності.

20 жовтня 1921 р. Джойнт підписав угоду з АРА, яка передбачала організацію спільних допомогових кампаній на території під радянської України. Спільна комісія Джойнт й АРА в січні 1922 р. відвідала Харків, Олександрівськ, Миколаїв, Єлисаветград, Одесу, Вінницю, Житомир і Київ. Комісія провела обстеження серед місцевого населення і встановила факти масового недоїдання та голоду серед жителів Запорізької, Катеринославської, Миколаївської і Одеської

губерній. Зведені дані комісії свідчать про голодування 2 млн. жителів 12 українських губерній, з яких близько одного мільйона – діти [4.410]. 28 березня 1922 р. Джойнт і АРА підписали угоду про програму харчування дітей та дорослих в постраждалих від голоду південноукраїнських губерній та Криму. Програма передбачала з 15 травня організацію харчування 100 тис. дітей, до 15 червня їх число мало досягнути 300 тис. До 15 липня мережею їдалень Джойнт мало бути охоплено 800 тис. дітей та 400 тис. дорослих [4.347, с.248]. Джойнт ставав головним фінансовим донором, а АРА надавала у користування власну мережу їдалень та обслуговуючий персонал. Закуповувалось продовольство, організовувались безкоштовні їдальні, нічліжки та пункти обігріву. Так, на початку червня 1923 р. за даними уповноваженого комісії допомоги голодуючим Одеського повіту АРА організувала харчування німецьких селян колоній Грос-Лібенталь, Клейн-Лібенталь, Олександр-Гільф, Францйельд, Фрейденталь, Петерсталь, Нейберг, Іозефсталь, Марієнталь. Карлсталь, Зельци, Кандель, Баден, Страсбург, Ман гейм, Ельзас, Фрейдорф. Найбільше їдалень було відкрито в Маріїнській, Зельцкій, Мангеймській волостях[5.526, с.137].

У Цебриковській волості Тираспольського повіту АРА організувала їдальні, як для колоністів, так і для місцевого українського і молдавського населення. Паралельно проводився розподіл продовольчих і речових посилок [5.526, с.138].

Після закінчення голоду Джойнт залишився працювати в Радянському Союзі. 29 листопада 1924 р. представництво товариства в СРСР на чолі з доктором Ж. Розеном (Агро-Джойнт) уклало з радянським урядом договір про співпрацю. Договір передбачав виділення товариством 400 тис. доларів для організації програми з землеоблаштування євреїв містечок Правобережної України та Білорусії. Агро-Джойнт зобов'язувався надавати переселенцям матеріально-технічну, фінансову та освітню допомогу. На потреби єврейської громади підрадянської України Джойнт асигнував 1,5 млн. доларів, як безвідсоткову позику єврейським селянським кооперативам. Позику отримали 10 тис. одноосібних селянських господарств у 29 єврейських колоніях і в 27 українських селах Донецької, Одеської та Катеринославської губерній [4.385, с.38]. Керівники

Джойнту зазначали, що «не менше 40% роботи проведено в селах з неєврейським населенням, а якщо взяти до уваги, що й у єврейських колоніях проживало не менше 10% неєврейського населення, то наша робота має не лише національний ухил» [4.385, с.39].

За кошти Джойнта утримувались єврейські школи та дитячі будинки, які перебували під контролем євсекцій. Протягом 1923 р. товариство надало допомогу 913 дитячим будинкам, де перебували 73 тис. дітей. Так, дитячий будинок у Лубенського повіту лише у березні 1923 р. отримав від Джойнту 2 тис. пудів дров [4.380, с.76]. Під контролем самого Джойнту перебували лише єврейські медичні та соціально-реабілітаційні установи. Хоча формально вони були у віданні місцевих органів соціального захисту, але фактично фінансувались і управлялись створеними Джойнтом кооперативними товариствами, такими, як товариство «Допомога» в Миколаєві [3.279, с.56].

У подальшому Джойнт надавав єврейським сільгосптовариствам головним чином матеріально-технічну допомогу. Для відновлення сільського господарства Півдня України в березні і квітні 1923 р. було закуплено 906 коней і жеребців. Видано великі суми грошей на закупівлю інвентарю та худоби: на купівлю бугаїв виділено (у карбованцях 1923 р.) 85 тис. крб., на купівлю будинків – 59 тис. крб., на купівлю корів – 526 тис крб., жеребців – 7 тис. крб., коней – 181 тис. крб., на устаткування сироварень – 69 тис. крб., на парову обробку – 103 тис. крб., на устаткування свинарників – 5 тис. крб., на землевпорядкування – 26 тис. крб., на ремонт знарядь праці – 86 тис. крб. Розподілено 10200 пуд насіння. Крім того, закуплено 28 жниварок, 19 оприскувачів для виноградників, 28 вагонів картоплі, 304 свині, устаткування для 15 сироварень, 400 жниварок, 200 віялок, 40 сільськогосподарських бібліотек. Закладено 4 хмільника. В Одеський і Катеринославський повіти було закуплено 77 тракторів [4.385, с. 341].

Деякі благодійні товариства працювали в Україні напівлегально. Так, товариство Вельт-Рел'єф упродовж 1922 р. у Волинській губернії організувало поставку та розподіл гуманітарних вантажів, що надходили від європейських та американських благодійників. Осередки товариства діяли напівлегально і не

дотримувались у своїй роботі інструкцій Євгромадкому та місцевих компартійних органів. У зв'язку з цим на початку 1923 р. було заборонено діяльність відділень товариства, а їх актив звинувачено у контрреволюційній підривній діяльності. Розподіл гуманітарної допомоги покладався на осередки АРА та інших прокомуністичних організацій [1.82, арк.61].

Окремим напрямком у роботі осередків іноземних благодійних товариств в Україні було сприяння еміграції німецьких колоністів. Через товариства «Спілка закордонних німців», «Німецький закордонний інститут», «Спілку німецьких груп бувшої Росії», в німецькі колонії направлялась література, шкільні підручники, гуманітарна допомога. Міжнародні релігійні організації надавали емігрантам через транспортні компанії, так звані «Кредитові шифскарти», тобто оплачені частково або повністю проїзdnі квитки до місця призначення. Головним посередником виступало акціонерне товариство «РУСКАПА», яке співпрацюючи з допомоговими товариствами, допомагало 13 444 чол. Акціонерне товариство «БОАРТ» через Всеросійське менонітське товариство надавало кредити для переселенців до Латинської Америки [4.467, с.24].

Отже, на початку 1920-х рр. в Україні функціонує ціла низка представництв іноземних добровільних товариств, яка всіляко сприяла покращенню соціально-економічної ситуації в середовищі інонаціональних груп та сприяла національним кооперативним товариствам.

Показовим прикладом діяльності національних кооперативів в Україні на початку 1920-х рр. є історія «Сільськогосподарського союзу нащадків голландських вихідців на Україні». Формування «Спілки» відбувалося під наглядом державних і партійних органів влади, які всіляко перешкоджали становленню самодіяльної кооперативної системи селянських господарств меннонітів. Їх господарське об'єднання постало ще у 1919 р. під назвою «Союз громад і груп меннонітів Півдня Росії», хоч і мало напівлегальний статус, позаяк не було зареєстровано відповідним чином кооперативними та державними установами. Організаційне оформлення СГВ припадає на другу половину 1921 р. 16 листопада 1921 р. ВУЦВКа, посилаючись на власне рішення від 15 листопада

про можливість і доцільність такого товариства, запропонував НКВС та Наркомзему УСРР розглянути статут СГВ. Засідання президії ВУЦВКа відбулося 16 листопада 1921 р. Його учасники підтримували ідею створення лише суто господарського союзу меннонітів, без відповідної соціально-культурної та духовно-просвітницької діяльності, щоб «не велась контрреволюція» [4.397, с.41].

Українське керівництво край негативно поставилося до появи менонітської кооперативної спілки. Проти діяльності сільськогосподарського союзу виступили голова НКВС УСРР М. Скрипник та члени ВУЦВК І. Єрмоленко та А. Іванов. Вони наголошували на антирадянському, клерикальному та шовіністичному характері кооперативної спілки. На думку М. Скрипника, подібні організаційні принципи призвели б до національного розбрату, шовінізму і протистояння [4.481, с.183]. Необхідно наголосити, що компартійні органи вкрай негативно ставилися не тільки до менонітських спілок, але й до інших кооперативних об'єднань національних меншин підрадянської України [2.261, с.15].

Допущення існування окремих національних кооперативів, що входили до СГВ було винятком. В інформаційному листі відділу національних меншин НКВС до Головного кооперативного комітету при РНК УСРР було вичерпно викладено генеральну лінію уряду в питанні кооперативного руху етнічних меншостей: «Господарські об'єднання ... повинні організовуватися лише по виробничих та територіальних ознаках і включатися до сітки існуючих загальних районних союзів. У виняткових випадках (кредити з-за кордону, спеціальні культури: хмелярські, тютюнові, шовківницькі і таке .ін.) можливо об'єднувати окремо (всі або декілька переважно німецькі кооперативні організації одного й того ж району) в особливий союз, який, як такий, повинен бути підпорядкований відповідному району» [4.481, с.206].

Статут організації було затверджено 14 серпня 1923 р. Згідно з ним основним завданням товариства був розвиток кооперації меннонітів та збереження їх релігійної та господарської культури. Засновники Спілки прагнули зберегти традиційний спосіб життя та сільськогосподарського виробництва німецьких

колоністів. Крім того створити сприятливі умови для національно-культурного відродження менонітських колоній [2.261, с. 15].

Одразу після реєстрації статуту голова товариства В.Янц звернувся до НКВС УСРР з проханням отримати три копії статуту. Один примірник він залишив для внутрішнього користування інші розіслав в США та Нідерланди. Нова назва товариства була негативно сприйнята на Заході. У своїх поясненнях керівникам «Комісії з вивчення» (організація яка займалася питаннями можливої еміграції менонітів до США та Канади) А. Фрізену та В. Унру, В. Янц зазначав, що в державі з традиційними антинімецькими настроями, в державі, яка відділила від себе церкву і релігію, не можна було б зареєструвати іншу назву товариства [4.433, с. 85].

Статут «Спілки» складався з п'яти розділів, які визначали права і обов'язки товариства, його склад, джерела фінансування, структуру кооперативу і його правління, можливі обставини і механізм ліквідації об'єднання. Головною метою товариства оголошувалось завдання відновлення сільського господарства і культури громадян голландського походження. Для досягнення поставленої мети «Спілка» мала надавати економічну підтримку окремим членам товариства на всіх етапах сільськогосподарського виробництва [1.2, арк.1]. Спілка мала купувати, обмінювати, збирати і збувати матеріали, продукти вироблені менонітськими кооперативами; утримувати склади; створювати власним коштом сільгосп підприємства; здійснювати транспортування продуктів і матеріалів; виконувати фінансово-кредитні операції; з дозволу Наркомзему УСРР займатися розведенням великої рогатої худоби; організовувати молочні ферми і інші кооперативні товариства; вести просвітницьку роботи в галузі ведення сільськогосподарського виробництва [1.2, арк.2]. Товариству дозволялось здійснювати місцеву торгівлю, укладати довгострокові договори з закордонними підприємствами та фірмами, загалом від імені Наркомату зовнішньої торгівлі здійснювати зовнішньоекономічну діяльність [1.2, арк. 3].

Організаційно товариство складалось з трьох управлінських ланок. Перша існувала на рівні менонітської колонії. Членами Спілки могли бути тільки

«вихідці з Голландії» не молодше 18 років. 15 осіб, які проживали у одному селі, могли створити місцевий осередок товариства. До нього приєднувались окремо проживаючі меноніти-колоністи. Наступна ланка утворювалась на рівні районної ради товариства, і загалом рада товариства. Менонітські колонії Молочанського району об'єднувались Молочанською та Вальдгаймською райрадами. Хортицька райрада об'єднала Хортицькі менонітські колонії. Рада товариства розміщувалась в с. Орлово – Токмакського району, Мелітопольської округи [1.2, арк. 2].

Фінансову основу для діяльності товариства мали скласти земельні наділи менонітів; членські внески; підприємства, що створювались колоністами; фінансова та матеріальна допомога іноземних менонітських утворень; а також депозити в іноземних банках [1.192, арк. 3]. «Спілка» за формами формування основного та оборотного капіталу належала до кооперативної організації закритого типу. Фінансові кошти формувалися за рахунок залишків сум, зібраних під час організації структури; вступних, пайових та інших надходжень, що передбачалися статутом [4.467, с.13-17]. Статут ставив жорсткі обмеження стосовно концентрації активів організації, а також, відповідно, одержання прибутків за дивідендами в руки окремими членами та представниками керівних органів. Відрахування на виплату дивідендів мали складати не більше 6% після необхідних відрахувань до запасного капіталу та фонду культурно-просвітницьких цілей. За взятими на себе зобов'язаннями Спілка відповідає усім наявним майном та капіталами, проте ця відповідальність не поширювалась на особисте майно її членів [4.467, с.14].

Керівними органами «Спілки» були загальні збори товариства (З'їзд представників), Союзна рада та Правління, а також Ревізійна комісія. Загальні збори скликалися правлінням один раз на рік для вирішення поточних та фінансових питань. За клопотанням Ради товариства, чи 15% членів могли скликатися позачергові збори. Делегатів на загальні збори обирали районні ради пропорційно до складу місцевого осередку товариства [2.261, с.41-43]. На загальних зборах формувалась рада і правління товариства, а також ревізійна

комісія. Правління складалось з чотирьох осіб, які керували роботою Ради. Рада товариства фактично була виконавчим органом «Спілки» [2.261, с.103].

Діяльність «Спілки» охоплювала фактично всі менонітські колонії Катеринославської, Харківської, Одеської, Донецької, Херсонської губерній. Організація об'єднувала 173 населені пункти, 13 районів, в яких були відкриті сім відділень: Хортицьке (Хортиця), Гальбштадтське (Молочанськ), Запорізьке (Шенвізе), Гнаденфельдське (Вальдгайм), Заградовське, Криворіжське (Миропіль), Сталінське, або Донецьке (Метрик). На початку 1925 р. 14 511 господарств були членами СГВ [4.433, с.96]. У Запорізькій окрузі кооперативні товариства «Спілки» нараховували 1235 осіб. Загалом німецька кооперація в окрузі нараховувала 2818 осіб і постійно збільшувала свою чисельність [1.19, арк.196]. У першій половині 1920-х рр. «Спілка» перетворилась на впливового гравця за голоси німецької меншини підрадянської України. Замкнута, релігійна, національна кооперативна організація здійснювала незалежну від волі партійних функціонерів господарсько-політичну діяльність у менонітських колоніях. Сільські та селищні ради не могли впливати на жителів колоній. Траплялися випадки коли меноніти, члени спілки, очолювали ради і офіційно втілювали в життя лозунги об'єднання.

На відміну від «Всеросійської менонітської сільгоспспілки», яка перебувала у тісних стосунках з німецькою секцією Комісаріату національностей та її головою Бартелем, українські меноніти мали більш радикальніші національні гасла, чим викликали недовір'я до товариства з боку партійних функціонерів [4.432, с.288]. Вбачаючи у спілці конкурента за голоси німецьких колоністів, компартійні органи вели зі спілкою активну боротьбу. Архівні документи свідчать про негативну реакцію радянських сільгоспкооперативів на діяльність «Спілки». Зокрема, уповноважений нацменшин при Запорізькому окрвиконкомі у звіті за 1925 рік повідомляв про конфлікт між Спілкою та сільськогосподарським кооперативом с. Широке Хортицького району Запорізької округи. «Конфлікт, – на думку уповноваженого Шинка, – сприяє повільному розвитку загальнодержавної кооперації в районі. У с. Широкому сільгосптовариство відкрило маслозавод,

через деякий час Спілка також відкриває подібний завод... Якщо в одному кінці села товариство поставило сепаратор для заготівлі молока, одразу теж саме робить і Спілка. Це призводить до нездорової конкуренції і гальмування розвитку кооперації» [1.19, арк. 196]. У річному звіті про діяльність «Спілки» Катеринославської губернії у газеті «Колоніст» за вересень 1923 – вересень 1924 р. зазначалось: «Колоністи без розбору були проголошені куркулями, цілі громади (сільськогосподарські та кооперативні) були позбавлені права голосу, були відлучені від участі у виборах та управлінні. До того ж, як відзначалося у звіті, кооперативні організації, що були створені німецькими колоністами, «не користувалися пільгами державної кооперації, розглядалися як приватні підприємства і відповідно до цього обкладаються податками» [4.469, с. 31]. У районах де діяла Спілка влада створювала осередки Комітету незаможних селян та комітети взаємодопомоги. Уряд республіки надав їм особливий статус, і на деякий час вони підміняли ради на місцях. Якщо серед українського селянства вплив КНС був значний, то серед менонітів ці організації були малочисельними та не впливовими.

У середині 1920-х рр. Спілка розгорнула активну кампанію з еміграції німців-менонітів, як однієї з можливостей зберегти національну та релігійну ідентичність в умовах атеїстичного, економічного і політичного тиску більшовицької влади. Упродовж 1923-24 рр. з території Хортиці емігрувало 93 сім'ї (154 особи), із Розенталя – 28 сімей (145 осіб) [4.354, с. 79]. Загалом з 1922 по 1924 рр. 20 тис. сімей німецьких та менонітських колоністів подали заяви з проханням про виїзд з країни, але виїхати змогли лише 8 тис. В 1923 р. з України емігрувало майже 3 тис. німців. До 1923 р., залишаючи неприбраний урожай до Америки емігрувало 2,5 тис. менонітів [4.316, с. 79].

Зі згортанням НЕПу компартійний режим розпочав наступ на Спілку голландських вихідців. У компартійних документах того часу зазначалось: «З огляду на небезпеку національного кооперативного спрямування, питання про розвиток кооперації в німецьких колоніях ... являється збоченням кооперативного будівництва й не відповідає нашій партійній лінії...» [4.393, с. 18]. У

Катеринославській губернії німецькі кооперативні організації з метою «вирвати з-під впливу закордоння» під тиском нацбюро Губвиконкому та Губкому партії були об'єднані в Спілку «Колоніст» зі статутом, складеним на базі зразкового статут «Сільського господаря», водночас правління організації перенесли до Катеринослава і ввели до його складу члена партії. Закордонне представництво спілки ліквідували. У грудні 1924 р. на з'їзді «Колоніста» радянські органи та НКВС через своїх сексотів намагалися примусити делегатів розпустити Спілку, проте останні, мотивуючи свої дії наказом виборців продовжити роботу організації, утрималися від голосування. Через відсутність кворуму розпуск Спілки був перенесений на кінець січня 1925 р. [3.481, с. 187].

У середині 1920-х рр. компартійні органи розгорнули роботу направлену на ліквідацію спілки і її кооперативних товариств. Для підготовки її реорганізації було створено комісію у складі представників НКВС, Робітничо-селянської інспекції, Наркомзему, ЦКНМ та «Сільського господаря». Обстеживши в липні 1925 р. менонітські колонії, комісія заявила, що Спілка налаштовує колоністів проти влади. Згідно з рішенням Політбюро ЦК КП(б) У від 4 вересня 1925 р. та постановою РНК УСРР від 17 лютого 1926 р. оголошувалась реорганізація Спілки. Спілку реорганізували в окремі кооперативні організації. У 1926 р. реорганізація продовжилась. Новостворені та реорганізовані кооперативи виходили з підпорядкування Спілки і потрапляли до провладних галузевих кооперативних об'єднань [4.454, с. 182]. Після реорганізації Спілки первинні кооперативи перейшли на статuti окремих галузей кооперації (споживчої, сільськогосподарської, кустарно-промислової) і створювались за територіальною, а не національною ознакою [1.24, арк. 1]. Наступниками Спілки стали дев'ять кредитно-кооперативних товариств [1.14, арк. 18].

Отже, в першій половині 1920-х рр. компартійні органи, застосовуючи політико-правові, адміністративні та соціально-економічні засоби впливу, ліквідовують національні кооперативні об'єднання і паралельно розпочинають діяльність зі створення прокомуністичних кооперативів національних меншин підрадянської України.

У середовищі етноменшин нова влада зіткнулась з проявами соціально-економічної автономії і бажанням інонаціональних груп розвивати власне господарство незалежно від політики нового більшовицького уряду. Тому компартійні органи намагалися взяти виробничий процес під свій контроль. З цією метою влад використовувала сільськогосподарську, кредитову та споживчу кооперацію. В.І. Ленін не одноразово звертав увагу на необхідність всебічної підтримки кооперативного руху в державі. Він розглядав кооперацію як форму державного капіталізму яка, об'єднуючи селянство в процесах виробництва, збуту та розподілу, полегшує перехід до соціалістичних форм виробництва. Його точку зору підтримувало партійне керівництво республікою, розглядаючи кооперацію як одну із форм радянзації національного селянства. У одній із постанов ЦК КП(б)У від 23 червня 1921 р. зазначалось, що якщо діяльність національного чи релігійного об'єднання «не має ворожого по відношенню до радянської влади характеру, потрібно всіляко ухилятися від будь-яких утисків їх господарської діяльності у межах існуючого законодавства» [1.52, арк 85].

Крім того національні меншини, будучи байдужими до створюваних більшовиками провладних громадських об'єднань, всіляко підтримували ті громадські інституції (зокрема і кооперативи), що господарські та соціально-культурно підвищували їх власний добробут. Тому в 1920-ті рр. національні меншини, особливо національне селянство, підтримували створення кооперативних товариств у місцях їх компактного проживання.

Кооперування національних меншин розпочалося у 1921 року. 16 серпня було прийнято Декрет російського РНК «Про сільськогосподарську кооперацію» [2.262, Арк. 434]. Декрет дозволив створювати різного роду сільгосптовариства. Аналогічний декрет український уряд видав 18 жовтня 1921 р [1.16, арк.2]. Упродовж 1921-1922 рр. продовжилось напрацювання кооперативного законодавства. Російський уряд 7 квітня 1921 р. видав декрет «Про споживчу кооперацію», 7 липня 1921 р. «Про промислову кооперацію» та 26 липня 1921 р. «Про кошти кооперації». Декрети та постанови розподілили кооперативні товариства на чотири групи. Зокрема, на сільськогосподарські, промислові,

споживчі та кустарні кооперативи [4.463, с. 36-37]. Сільгоспкооперація мала стати початком комунікації селянства. Товариства мали об'єднати селян для спільного ведення виробництва та забезпечення їх необхідним реманентом тощо. Кооперативи набували прав юридичної особи. Влада дозволила їм створювати власні переробні підприємства та здійснювати збут продукції через мережу споживчої кооперації.

Силою історичних обставин кооперативні товариства нацменшин були включені до радянської кооперативної системи, зберігаючи подекуди притаманні їм особливості. Що позначилися на змісті, формі та темпах розвитку національних кооперативних об'єднань. Хоча кооперативні організації національних меншин почали з'являтися разом з українськими, до середини 1926 р. вони не обліковувались за національною ознакою. У жовтні 1926 р. силами апарату «Сільського господаря» було проведено обстеження кооперативних організацій в 26 округах України. Воно виявило 127 сільськогосподарських товариств із переважним складом селянства нацменшин, що охоплювали 34364 господарства, або 5,4% до їх загального числа. Серед причин які гальмували розвиток кооперативного руху в середовищі нацменшин, називалися: традиційно-замкнутий уклад життя, пересічно краща забезпеченість порівняно з українським селянством німців, болгар, греків землею та реманентом, що і без кооперації дозволяла підтримувати відносний добробут в родинях [4.356, с. 126].

У 1922 р. на Маріупольщині діяла спілка сільгоспкооперації, учасниками якого були кооперативні товариства, що об'єднували 10,5 тис. осіб. Діяло 35 грецьких та німецьких кооперативів. Створюючи кооперативні товариства у середовищі інонаціонального селянства, компартійні органи намагалися їх не відокремлювати від загальноукраїнської кооперативної системи. До середини 1920-х рр. використовувався територіальний принцип організації кооперативів та подання статистичних даних. 30 грудня 1922 р. президія Всеукраїнської кооперативної ради надіслала до Головнокооперкому при РНК УСРР проект рішення, у якому йшлося про те, що первинні сільськогосподарські товариства створюються виключно за територіальною ознакою. Це досить часто слугувало

однією з причин у відмові реєструвати національні кооперативи. Так, 12 грудня 1921 р. до Маріупольського повітового виконкому було подано заяву про реєстрацію «Спілки південноросійських еллінів і громадян грецької раси Маріупольського повіту». 26 грудня після розгляду заяви Секція національних меншин відмовила у реєстрації спілки. Основними причинами відмови було названо національний характер спілки, небезпека еміграції греків Приазов'я, а також негативне ставлення греків до революції, політики більшовиків та активну участь греків у махновському русі [1.31, арк. 46].

31 січня 1923 р. Головнокооперком відхилив статут Волинського німецького сільськогосподарського товариства саме з цієї причини: визнання територіального, а не суто національного принципу [4.406, с. 128].

Загалом кооперування національних меншин проходило досить повільно. На середину 1928 р. у Маріупольській окрузі існувало 9 грецьких кооперативи, у Сталінській – 4 сільгоспкооперативи, створені в основному за сприяння державних структур, у Малоянісольському районі налічувалось 3 грецьких кредитових товариства, що об'єднували 67,3% господарств. У Мангульському районі даним видом кооперації обслуговувалось понад 60% населення. Ялтинське сільськогосподарське кредитове товариство, за даними обстеження Укрсільбанком, у 1928 р. об'єднувало 79,6% грецьких господарств [4.480, с. 103].

Значно меншою популярністю користувалися виробничі кооперативи. У 1928 р. грецьким за складом був 71 колгосп: 1 комуна, 10 артільей, 20 ТСОЗів, 40 МТТ, що об'єднували 18% грецьких господарств [4.480, с. 104].

Ситуація з кооперуванням німецького селянства на початку 1920-х рр. була значно кращою. В Україні на початку 1920-х рр. існувало 823 німецькі сільськогосподарські колонії, з них у Волинській губернії – 266, у Донецькій – 239, у Катеринославській – 205, в Одеській – 131, в Ізюмському окрузі – 12, а по інших губерніях даних немає [4.406, с. 129].

Не високий рівень сільськогосподарського кооперування на початку 1920-х рр. був серед болгарського селянства. До сільськогосподарських кооперативів записалися лише частина незаможників. Про це переконливо свідчить, наприклад,

те, що в 1924 р. у Цареводарівському (Ботєвському) районі існували лише 3 комуни і 5 артілей, які володіли 5,5% всієї орної землі. У звіті Цареводарівського РВК за 1924 р. констатовалося, що «до об'єднання населення ... потягу зовсім немає» [4.434, с. 113]. Щоправда, господарства, які об'єдналися, отримували всебічну допомогу: їм надавали кредити, забезпечували технікою, посівним матеріалом. Підтримка надавалася і кооперативним об'єднанням болгарських городників, що знаходилися за межами болгарських національних районів, зокрема, на Харківщині, Донеччині, Полтавщині.

Зміцнюючи колективні селянські господарства – комуни, радгоспи, ТСОЗи, артілі, компартійні органи прагнули тим самим довести їх переваги над індивідуальними сільськогосподарськими виробниками і в такий спосіб активізувати колективізацію національного села.

Невисока питома вага кооперованого сільського населення національних меншин залежала не лише від адміністративних обмежень, а передусім від самого укладу їх життя. Наприклад, німці-колоністи вели замкнений спосіб життя, зумовлений релігійними особливостями і досить розвинутим господарством, яке забезпечувало нормальні умови життя родини. Тому для німців-колоністів колективна форма господарювання була не прийнятною, бо господарювання велось, головним чином, на індивідуальній основі. Вивчення архівних документів переконує у крайній слабкості пробільшовицької кооперації в німецьких колоніях. У рішенні, прийнятому на нараді працівників нім секцій при ЦККП(б)У, Наркомпросі і Наркомвнутсправ від 8 березня 1924 року в питанні про кооперативну діяльність відзначалось: «Констатувати, що кооперація в німецьких колоніях знаходиться тільки в зародковому стані і охоплює невелику кількість населення. Крім того, простежується слабка довіра з боку німців-колоністів до нашої кооперативної системи, а також відсутність необхідної кількості німців-кооператорів... запропонувати всім губсекціям, особливо Одеській, Катеринославській і Донецькій разом з районними спілками розпочати кампанію в німецьких колоніях з залучення колоністів до кооперації» [4.475, с. 276].

З метою посилення роботи з кооперування колоністів ЦК КП(б)У направив у кожна з губерній своїх уповноважених з питань кооперування. Так, до Одеської райкоопспілки було направлено т. Опридковича, де він зайняв посаду голови німецького бюро.

Феноменом кооперативного життя республіки стала діяльність в 1921-1926 році німецької менонітської «Спілки голландських вихідців». Вона провадила свою роботу практично у всіх менонітських колоніях Катеринославської, Донецької, Одеської, Харківської та Херсонської губерній і об'єднувала 173 населених пункти з населенням 55 тис. чоловік [1.5, арк. 44].

Як вже зазначалось вище, влада активно боролася зі спілкою. В районах де діяла кооперативи менонітів влада створювала осередки класових спілок, Комітети взаємодопомоги або власні кооперативні товариства. Так, членами КНС Запорізької округи були 981 німців, 685 євреїв, загалом 1666 осіб [1.19, арк. 196]. В Одеській окрузі на 1 березня 1924 р. серед 13 кооперованих сільськогосподарських кредитних товариств 300 осіб склали незаможники, 547 середняків і лише 47 багатих колоніста., а в 36 сільськогосподарських колективах з 539 осіб 257 були незаможниками [4.475, с. 276].

Негативне ставлення компартійних органів до небільшовицьких громадських об'єднань національних меншин відзначала міжвідомча нарада з проблем «Боротьби з дрібнобуржуазними організаціями і спілками серед національних меншостей», скликана відділом національних меншин НКВС 7 серпня 1922 року. Зареєстровані на той час організації етнічних меншин: спілки голландських вихідців, євреїв та німців України (їхні статuti практично не відрізнялися), були охарактеризовані як «клерикально-контрреволюційні, ... що переслідують чисто куркульські інтереси». Резолюція наради була однозначною – вона констатувала необхідність планомірного ведення боротьби з «дрібнобуржуазними й клерикальними організаціями й спілками серед національних меншостей України» [4.480, с. 88].

Ліквідувавши у середині 1920-х рр. німецьку кооперацію компартійний режим активно створює їй наступника у особі сільськогосподарської та споживчої

кооперації. У німецьких колоніях у 1924 р. в кооперації брали участь 6120 чоловік, а через два роки – 15 тис. осіб. Цікаво, що німецьких колоністів більше приваблювала споживча кооперація. У 1924 р. – 16 тис., а у 1926 р. – 30 тис. селян були членами споживчих товариств. Через сільськогосподарські товариства вони збували продукцію власних господарств, а у споживчих купували промислові товари [4.406, с. 128].

У жовтні 1924 р. існувало 31 німецьке сільськогосподарське товариство, а наприкінці 1926 р. – 58 товариств з 15 тис. членами. Загалом 1927 р. у німецьких колоніях діяли машинно-тракторні, тваринницькі, переробні, селекційні, меліоративні товариства. У червні 1927 р. у німецьких селах діяло 225 тракторних кооперативних товариства, 63 скотарські, 24 молочарські, 7 хмелярських, 4 виноградарські, 8 насінневих і 4 меліоративні об'єднання. Майже 65 % селян німецьких колоній у 1927 р. брали участь у кооперації [4.316, с. 85].

На Волині ситуація з німецьким кооперуванням відрізнялась від Півдня України. В регіоні серед німецьких селян переважало одноосібне хутірське ведення господарства. Великий відсоток серед німецьких селян складали заможні та середняцькі господарства. За даними обстеження Пулинського району 1926 року членами місцевих організацій КНС були лише 220 німців. Причому у 90% німецьких кооперативів району керівниками були або середняки або заможні селяни [1.71, арк. 4].

У Пулинському р-ні активно розвивалась сільськогосподарська та споживча кооперація. Членами сільгоспкооперативів станом на 1 жовтня 1926 р. були 2685 чол. Споживчі товариства об'єднували 7630 чол. [1.71, арк. 2]. Так, 3217 кооперованих німецьких селян працювали у спеціалізованих хмелярських та льонарських кооперативах Пулинського р-ну [1.71, арк. 3].

До кінця 1920-х років членами сільськогосподарських кооперативів стало понад половину німецьких господарств України.

Проте діяльність таких об'єднань наражалася на чималі труднощі.

Виступаючи на нараді німецьких комуністів і комсомольців Одеської губернії, (5-8 жовтня 1924 року) уповноважений ЦК КП(б)У т. Опродкович

зазначав, що німецькі кооперативи організуються зверху; багато колективів розвалюються із-за пасивності населення. Подібні думки висловлював і учасник наради М. Білик Він зазначав: «У нас тут ще мало результатів... Селянство ще дуже пасивне. Панує повна національна єдність; в той час як у більшості колоній 50-60% населення бідняки, серед селянства немає жодних рухів у бік кооперативів» [4.467, с. 277].

До кооперативів створених представниками національних меншин, держава ставилася упереджено і прагнула всіляко їх контролювати. Як слушно зауважує В. Марочко, навіть загальноукраїнська кооперативна система була організаційно підпорядкована та політико-економічно залежна від держави, яка намагалася використати переваги кооперативної форми господарювання для зміцнення власних економічних підвалин, для усупільнення сільського господарства та соціального перевиховання дрібних товаровиробників. У результаті сільгоспкооперація, що об'єднувала безпосередніх виробників та репрезентувала відповідний уклад, була реорганізована влітку 1929 р. [4.406, с. 136].

Перша польська артіль на Поділлі була утворена в селі Буртин Шепетівської округи. Об'єднувала вона 35 осіб, які обробляли 109 десятин землі. Пізніше в районі утворилося ще дві польські артілі та чотири ТСОЗи, в яких нараховувалось понад 350 їдоків і оброблялося 600 десятин землі. Проскурівська округа нараховувала 16 польських сільськогосподарських кооперативи (5 артілей та 11 ТСОЗів), що об'єднували 929 осіб і обробляли 1173 десятини землі. У той же час у Вінницькій і Кам'янецькій округах польських колективних об'єднань було лише 5, з них 2 артілі та 3 ТСОЗи [4.413, с. 12-13].

У найбільшому польському с. Гречани Проскурівського р-ну влада створила показове сільськогосподарське кредитне товариство, яке об'єднувало 430 осіб. При товаристві працювала черепична майстерня. 131 житель села був членом місцевої споживчої кооперації [4.351, с. 17].

19 травня 1923 р. в містечку Довбиш реєструється сільськогосподарське кредитно-кооперативне товариство. Однак, польські селяни негативно сприйняли нововведення і тому робота товариства обмежилася лише гучними заявами та

лозунгами. В значній більшості польські селяни, які зовсім недавно, через банківські кредити отримали у власність землю, здійснивши не лише свої мрії, а й мрії своїх батьків, не бажали кооперувати кошти та засоби обробітку, не бажали об'єднуватись у спілки, прагнули вести індивідуальне господарство, не допускаючи в нього державу [4.381, с. 30].

За результатами обстеження 10 національних кооперативних товариств України проведеного 1928 р. поляки були найменш кооперованою національною групою. З 8.5% від загальної кількості населення республіки лише 4% було охоплено кооперативами [3.268, с. 54]. Причому у товариствах спільного обробітку землі та машинно-тракторних товариствах із поміж поляків найбільший відсоток становили заможні селяни – 9,4% [4.373, с. 189].

Більш краще розвивалась промислова та кредитна кооперація. Польські селяни Волині та Поділля організовували артїлі з виробництва будівельних матеріалів, дрібної сільгосптехніки та проведення меліоративних робіт. На Поділлі промислово-кредитні кооперативні об'єднання існували в Проскурівській, Кам'янецькій та Шепетівській окрузі, на Поліссі – в Житомирській та Коростенській. Так, у селі Новий Завод у другій половині 1920-х рр. при місцевому кооперативі діяла польська агрошкола [1.181. арк.111]. Упродовж 1925-26 рр. у Волинській окрузі функціонувало 7 споживчих кооперативи і 1 кредитне товариство [1.143, арк.87]. Найбільшим польським промисловим кооперативом була артіль «Червоний гутник» створений в с. В'юнки Мархлеського району. Члени кооперативу за власні кошти побудували цегельний завод та скляну гуту, де працювало 300 чоловік [4.459, с. 22].

У середині 1920-х рр. компартійні органи посилили роботу з кооперації болгарського селянства. До створення болгарської кооперації залучили політемігрантів. У травні 1924 р. вони створили в с. Парасковіївцях на Полтавщині комуну ім. Д. Благоева. В комуну увійшло 26 чол., переважно колишніх селян, учасників Вересневого повстання. Деякі з них мали навички спільного обробітку землі. Болгарська політемігрантська комунa була задумана як зразкове господарство, прообраз майбутніх взаємин на селі. Тому їй приділяли

значну увагу центральні і місцеві органи влади, громадські організації. Комуні відвели садибу площею 148 десятин землі, що належала Полтавській філії Червоного Хреста. В серпні 1924 р. ЦК МОДР СРСР надав їй безпроцентну позику в 22500 крб., а в липні 1925 р. ще 2500 крб. Протягом 1920-х років матеріальна допомога надходила до комуні від губкому партії, окружного виконкому, обласних організацій МОДР. Як показове господарство, комуна мала необхідні культурно-просвітні атрибути: бібліотеку-читальню, кіноустановку, два клуби, де працювали різні гуртки – музичний, драматичний, шаховий тощо. Не обійшлося і без партійно-комсомольської школи [4.443, с. 154-155]. Отже, діяльність комуні за задумом компартійних органів мала демонструвати переваги радянської сільгоспкооперації над індивідуальним господарем. Популяризація комуні здійснювалась у масштабі всієї України, тому і допомога їй надходила з усіх куточків республіки. Досягнення комуні сприяли кооперуванню болгарського селянства. Вже в 1926 р. болгарські кооперативи складали 45% від загальної кількості національних кооперативів та об'єднували 6072 чол. [2.254, с. 167]. Не дивлячись на всі потуги влади та її активістів болгарські сільгоспкооперативи погано розвивались. Тільки 3 із 19 товариств за даними обстеження Болгарського бюро при ЦК КП(б)У проведеного у 1926 р. мали позитивну динаміку економічного зростання [4.434, с. 114].

На відміну від сільгоспкооперації, що не здобула очікуваної популярності, в болгарських районах значного розвитку набула споживча та кредитна кооперація. Мережа кооперативів існувала ще у дореволюційному болгарському селі. Майже у кожному населеному пункті існувала споживча чи кредитова кооперація. Доволі високим був рівень споживчої та кредитної кооперації болгар Бердянської округи Катеринославської губернії, який вже 1925 р. сягав 50% господарств. У кожному болгарському селі існували товариства споживчої, сільськогосподарської і кредитної кооперації. У 1924 р. було організовано болгарське кооперативне товариство «Вівчар». Загалом, в окрузі діяло 32 товариство, що об'єднували 6066 членів: у Цареводоровському районі з 10 болгарських сіл – 11 кооперативів (2468

членів), в Ногайському районі – у 8 селах 12 товариств (2632 чол.), в Андріївському – в 7 селах 10 кооперативів (966 чол.) [1.20, арк. 83].

Проте, за спостереженням завідувача болгарською секцією Катеринославського губкому КП(б)У Іванова, подальший розвиток кооперації гальмувався «відсутністю відповідного організаційного і технічного персоналу... кооперація набувала чисто торгашеської тенденції, забуваючи своє призначення – втягування до кооперації селянської маси, головним чином, бідноти та середняків.» В окремих округах, зокрема Одеській, сільгоспкооперацією було охоплено до 74% болгарського селянства. В цілому ж уже на 1927 рік болгарари мали в межах національних адміністративно-територіальних одиниць 34 сільськогосподарських, 21 універсальних кредитових і 1 фаховий кооператив, становлячи при цьому 0,4 відсотка пайщиків кооперативних товариств, 0,7% птахівничих, 2,2% плодоовочевих товариств Української СРР [4.481, с. 222]. А в 1929 р. всі болгарські національні райони підійшли до майже повного охоплення селянства різними формами кооперації [4.356, с. 127].

На темпах кооперування національного села негативно позначився той факт, що проблеми регулювання кооперативного руху серед некорінних національностей до середини 1920-х рр. на державному рівні не знаходили практичного вирішення. Тільки восени 1926 р. при оргкомісії Всеукраїнської кооперативної наради була створена підкомісія кооперації серед національних меншин. Суттєву роль відігравала і та обставина, що завдяки вищезгаданим адміністративним обмеженням, кооперативні громади національних меншин не мали власних об'єднань, а входили до окружних та всеукраїнських спілок, яким посилено прищеплювались класово-уніфікаційні засади неприйнятні для основної маси селянства нацменшин [4.356, с. 126].

Національні райони мали певні можливості для розвитку місцевої кустарно-промислової кооперації. Мається на увазі в першу чергу наявність у місцях компактного проживання національних меншин відповідної сировинної бази. Зазначимо, що темпи розвитку кустарно-промислової кооперації в національних районах були набагато вищими, ніж у середньому по Україні. Згідно з

матеріалами службової записки Вукопромкредитсоюзу «Стан промкооперації в нацмен районах на 1 липня 1931 р.», постанови ЦКНМ «Про розвиток місцевої промисловості у національних районах» (20 травня 1932 р.) та інших документів тільки за 1930 та 1931 рр. чисельність артілей кустарної промисловості у місцях компактного проживання нацменшин збільшився з 76 до 81. За цей же час кількість кооперативних кустарів у національних районах збільшилася на 134,5%, а вартість виробленої продукції – на 108%. Ці показники по всій Україні становили 31,5% та 51,7% [4.421, с. 144].

Компартійні органи намагалися в першій половині 1920-х рр. вести виважену і обережну політику стосовно кустарної кооперації та окремих кустарів, враховуючи специфіку їх психології та схильність до індивідуальної праці. При цьому використовувались різноманітні засоби впливу, і перш за все, економічні. Для створення кооперативів кустарів було видано ряд постанов ЦВК та РНК СРСР, якими надавалися пільги новоствореним об'єднанням. Окремі групи кустарів повністю звільнялися від промислового податку, інші отримували великі знижки при оподаткуванні. До першої групи входили кустарі об'єднані у кооперативні товариства та учасники кустарно-промислових артілей. На початковому етапі товариства кустарів-одинаків стали найбільш поширеною формою кооперування ремісників.

З середини 1920-х рр. державна політика у галузі кустарно-промислової кооперації була направлена на створення кооперативних об'єднань. Організовувалась кустарна кооперація в Україні за ініціативою згори. Так, у вересні 1921 р. створено Бюро Волинської губерньської спілки промкооперації. Бюро мало координувати діяльність промислових кооперативів, враховуючи їх галузеві особливості. У грудні 1925 р. було створено Житомирське окружне товариство кустарів, яке контролювало діяльність невеликих периферійних товариств. Останні функціонували за виробничим принципом. При правліннях товариств організовувались культурна та економічна комісії, до роботи в яких залучались кустарі-активісти. Для регулярного зв'язку правління та низових кооперативів вводилися платні посади двох відповідальних працівників.

Поступово окружне товариство перетворювалось на контролюючий орган, який від імені держави здійснював жорсткий контроль та управління кустарної кооперацією на місцях [1.177, арк. 22].

Помітне місце у кооперативному русі займали кредитні товариства, які розвивалися як позичково-ощадні каси. Гречанська кредитна кооперація Проскурівського округу об'єднувала 738 членів і мала на балансі 58 372 крб. Майже в кожному селі були утворені спілки у вигляді товариств, їх філій, які об'єднували від 100 до 200 пайовиків з місячним оборотом до 5000 крб. [4.413, с. 15]. Вищою формою кооперування були кустарно-промислові артілі.

Серед чехів значного поширення набула фахова кооперація, зокрема хмелярська, в якій вони разом з німцями й поляками становили більшість. У Дідовій Горі Шепетівської округи діяв хмельовий чеський кооператив «Господар союзу». Крім хмелярських товариств, чехи Волині брали участь у роботі скотарсько-молочарських, кредитових, птахівничих, льонарських та інших кооперативних товариств У 1926 році 411 чеських господарств були пайщиками сільськогосподарських кредитових товариств [4.381, с. 49]. У 1927 р. чехи становили 0,6% членів сільськогосподарських товариств. Згідно з вибіркоvim переписом кооперації національних меншин 1928 р. чехами були 1,2% пайщиків кредитових товариств, 2,1% – скотарсько-молочарських, 0,1% – буряківничих, 1,5% – птахівничих, 5,8% – кооперативів технічних культур [4.481, с. 223].

У чеських кооперативах не вистачало коштів на здійснення купівлі техніки, проведення посівних робіт. Так, чеська артіль «Хлібороб» організована 1924 р. в с. Олександрівка об'єднувала переважно сільських бідняків. Документи фіксують факти того, що у багатьох мешканців, які були організаторами артілі, не вистачало коштів для придбання необхідного насіння. Звернення до президії сільради з проханням про виділення позики на закупівлю зерна було проігноровано. Правління сільради аргументувало відмову високим рівнем життя всіх, хто звернувся. Відмова наставала, якщо людина мала одну корову, коня чи декілька овець [4.313, с. 112].

Багато національних сільськогосподарських кооперативних об'єднань в кінці 1920-х рр. стали базою для проведення колективізації. Відмова членів кооперативу вступати до колгоспу розцінювалась владою як прояв антирадянської агітації. Репресії проти селян, які відмовилися вступати до колгоспів набули масового характеру. Показовою є історія створеного в кінці 1923 року чеського сільськогосподарського товариства «Друзтво». Члени товариства займалися реалізацією сільськогосподарської техніки, яка надходила з Чехословаччини до СРСР. На Житомирщині товариством було охоплено населення чеських колоній Крошня-Чеська Житомирського району, Високе-Чеське, Виногради, Окілок, містечко Черняхів Черняхівського району. У 1928 році за антиколгоспну та антирадянську агітацію органами ДПУ було заарештовано 11 чеських кооператорів. 14 грудня 1928 р. їх засудила колегія ОДПУ СРСР «як соціально-небезпечні куркульські елементи» на три роки заслання і позбавлення права проживати у 16 населених пунктах [4.401, с. 13].

Важке соціально-економічне становище єврейської громади на початку 20-х рр. ХХ ст. та криза єврейського містечка Правобережної України вимагали від компартійного режиму активної політики у галузі кооперування єврейських кустарів. Програмною метою політики влади щодо єврейських кустарів на початку 1920 років було об'єднання їх у кооперативні товариства та артілі. У цьому, згідно комуністичної доктрини, полягав перехід населення єврейських містечок до соціалістичної соціально-економічної формації.

Кооперування проводилося за територіальним принципом (невеликі міста, містечка, села) і за галузевим. У вересні 1923 р. ЦК КП(б)У розіслав на місця циркуляр «Про кустарно-промислову кооперацію», в якому зазначалося: «ЦК партії неодноразово звертав увагу партійних організацій на необхідність серйозного відношення до питань кустарно-промислової кооперації, висуваючи кооперування кустаря як протиположність приватному капіталу.» [4.431, с. 87]. У листопаді 1923 р., відповідно до рішення ЦК КП(б)У, при губкомах і окружкомах партії були створені т.зв. кооперативні наради з метою більш чіткої координації роботи зі створення кооперативів і керівництва ними в різних сферах діяльності.

Створення єврейських кооперативних артілей кустарів протягом 1920-х рр. проходив досить активно. Перші єврейські сільськогосподарські кооперативні об'єднання виникли на початку 1920-х рр., а вже на середину 1925 р. у Волинській окрузі функціонували 12 кооперативів. Зокрема, Житомирський, Радомишльський, Новоград-Волинський, Володарський, Троянівський, та ін. Об'єднання охоплювали 2100 кустарів [1.177, арк. 33].

Перші кустарні кооперативи об'єднувались навколо ощадно-позичкових товариств. Так, у Житомирі у 1923 р. існувало 2 єврейські ощадно-позичкових товариства. Товариства об'єднували кустарів, торгівців і дрібних промисловців. Основними джерелами їх фінансування було взаємне кредитування учасників та безвідсоткові позики «Джойнту». У 1923 р. товариства реорганізували кооперативні артілі [1.173, арк. 24].

Об'єднання не мали чіткої структури та вертикалі управління, між ними не було встановлено чітких економічних зв'язків. Кооперативи виконували роль своєрідних профспілкових об'єднань, які захищали економічні інтереси кустарів та ремісників.

За 1921-1930 рр. на Вінничині до кооперативів вступило 48,8 відсотка євреїв-кустарів. Держава заохочувала цей процес пільговими цінами на сировину, низькими податками на прибуток та запровадженням на цих підприємствах фіксованої зарплати [4.380, с. 97].

Євсекції прагнули тримати кооперативи під контролем. У травні 1925 р. відбулося розширене засідання ЦБ євсекції при ЦК РКП(б) за участю керівників євсекцій ряду губкомів КП(б)У. Одним із головних пунктів порядку денного цього засідання було питання про роботу з кустарями і ремісниками, а точніше – про шляхи їх кооперування. У прийнятій постанові говорилося: «Вважати нормальним ходом кооперування кустарів – організацію їх у кредитно-кооперативні товариства (позичково-ощадні), прагнути до їх подальшого розвитку шляхом усупільнення окремих господарських функцій, збутових і закупівельних у першу чергу, а також усупільнення праці» [4.431, с.88].

26-27 грудня 1925 р. у Житомирі відбувся 1-й окружний з'їзд товариств кустарів та ремісників-одинаків. За результатами з'їзду було уніфіковано структуру низових кооперативів.

Спочатку різні форми кооперації охоплювали невелику кількість кустарів. Інші кустарі, які навіть не мали найманих працівників, виявилися прирівняними до нетрудових елементів.

Найбільш поширеними були швейні і харчові кооперативи, які діяли у кожному містечку. В багатьох з них існували також шкіряні, взуттєві та деревообробні кооперативні артілі. Тільки у Волинській губернії на початок 1922 р. їх нараховувалось 24 [1.177, арк.22].

На Поділлі серед єврейського населення організовувались кустарні виробничі кооперативні колективи шевського, пекарського, бондарського та круп'яного напрямків. За даними обстеження окружного плану у 1927 р. у Кам'янець-Подільській окрузі кооперовані євреї-кустарі розподілялися так: металісти – у 5 артілях та 278 товариствах, деревообробники – відповідно в 34 та 193; друкарі – 17, 30; текстильники – 54, 138; швейники – 147, 994; харчовики – 82, 252; мінеральними – 14, 58; чинбарі – 107, 406 [4.413, с. 15].

На Волині виключно єврейськими кооперативними об'єднаннями були спеціалізовані кустарні кооперативи меблярів, годинників, ювелірів, фарбувальників, виробників цигарок [1. 174, Арк. 29].

Особливо поширення кооперативні товариства набули у невеликих містах, значну частину мешканців яких становили євреї та представники інших національних груп. Так, з 250 ощадно-позичкових товариств (станом на 1926 р.) 176 знаходилися у містечках. За вибірковими обстеженнями стану єврейських містечок, проведеними виконками рад у 1928 р., значна кількість кооперативних товариств була в містечках Юзефпіль, Баранівка, Романів, Солобківці, Чуднів, Хащувате, Каховка та ін. [4.421, С. 144]. Загалом упродовж 1929-30 рр. на Правобережній Україні понад 50 тис. єврейських кустарів увійшли до кооперативних артілей та підприємств промкооперації [1.145, арк.31].

Переважну більшість членів кустарно-промислових артілей Житомирської губернії склали євреї – близько 52%, а в кредитно-позичкових товариствах євреї склали 80% [1.174, арк. 135].

Більшість кооперативів мали слабку матеріальну базу і випускали продукцію низької якості. Вивіскою кооперації у 1921-22 рр. прикривалися багато приватних виробників, які зазнавали утисків від держави і прагнули кооперуванням змінити своє соціально-економічне становище. Після введення непу значна кількість комерсантів залишили кооперативи і відновили свій статус одноосібника.

Цікавим явищем в єврейській кооперації також була організація багатопрофільних кооперативів. На Київщині таких було 50 відсотків. Багатопрофільність допомагала колективам орієнтуватися на ринку та виживати у тяжких умовах конкуренції з великими підприємствами. Такі кооперативи артільного характеру створювались інколи механічно з різного роду цехів. Наприклад, артіль «Прогрес» в м. Шпола включала виробництво мінеральних вод, цукерковий і ковбасний цехи та цех токарів, бондарів та шевців. В усіх цих цехах було зайнято всього 32 особи. Взагалі цей кооператив віддзеркалював масштаби розвитку кооперації в єврейському містечку [4.380, с. 97].

Розвивалася і сільськогосподарська кооперація. Перші єврейські сільськогосподарські кооперативи з'явилися на Поділлі 1923 р. У містечку Остропіль було організовано три єврейські артілі «Відродження», «Спартак» і «Біднота», а в селі Митинці Красилівського району – артіль Мануїльського. Характерно, що члени єврейських колективів, як правило проживали на відстані від земельних наділів, за винятком працівників артілі «Єврейський хлібороб» та трьох сімей артілі «Нове життя», помешкання яких були на власних земельних ділянках [4.413, с. 11].

Кооперативам активно допомагали єврейські громадські об'єднання як закордонні, так і більшовицькі. Розподіл коштів та технічного устаткування, насіння здійснювалось через радянський уряд в особі КОМЗЕТу. Так, 15 червня 1930 р. згідно попередньо укладеним договором між ТРП-Фербандт та КОМЗЕТом єврейські сільськогосподарські кооперативи отримали машини для

очистки картоплі (продуктивність 6-12 пудів на годину), доїльні машини на 10-20 корів. Окремо для прального комплексу землеробського колективу в Краснопавловці «Колос» ТРП направив пральну машину [1.182, арк. 9].

Упродовж 1925 р. в Запорізькій окрузі створено 6 національних кооперативи. Вони об'єднали 2178 німців та 918 євреїв [1.19, арк. 196].

Кооперативні об'єднання розглядалися компартійними органами як дієвий засіб залучення національних меншин до процесів радянзації. При кооперативах створювались осередки масових добровільних товариств, зокрема, Тсоавіахім, «Геть неписемність», «Войовничий безвірник», «Друзі дітей», МОПР та інші. Осередки громадських об'єднань «... виховувати кустаря, як активно свідомого громадянина Радянської країни, який бере участь у її зміцненні.» [1.177, арк. 35]. Створювалась мережа клубів та хат-читалень. Так, у Волинській губернії діяли клуби кустарів Житомира, Володар-Волинська, Новоград-Волинська [1.178, арк. 20]. В цілому в підрадянській Україні не існувало жодної національності, яка б не брала участі в кооперативному житті. Напередодні реорганізації сільгоспкооперативу, її склад за національною ознакою являв наступну картину: українців – 87,5%, росіян – 5,9%, німців – 1,5%, молдаван – 1,4%, євреїв – 1%, поляків – 0,7%, греків – 0,9%, болгар – 0,4%, білорусів – 0,1, решта 0,6% – припадала на інші нечисленні національності [4.354, с.127].

Отже, кооперація національних меншин мала свої надбання до 1917 р., як у вигляді участі у загальноукраїнському кооперативному русі, так і у формі власних національних організацій німців. Болгар, греків та інших національностей. Разом з українською кооперацією вона зазнала руйнівного впливу подій революції та громадянської війни. З утвердженням більшовицької диктатури, колишні кооперативні центри перестали існувати, а всі види кооперації опинилися під єдиним дахом споживчої, яка фактично стала державною установою з розподільчими функціями.

Упродовж 1920-х рр. в Українській СРР була створена система підконтрольних компартійному режиму кооперативних об'єднань національних меншин. На противагу традиційним «дрібнобуржуазним та клерикальним»

організаціям національних меншин радянська кооперація мала захищати інтереси найбільш пригноблених соціальних груп етнічних меншин, а також пропагувати вірність радянському шляху розвитку і створювати уявну видимість демократизації суспільного життя. Крім того кооперативні товариства мали стати фундаментом для здійснення у кінці 1920-х рр. колективізації сільського господарства Української СРР. Упереджене ставлення до національної кооперації з боку компартійного режиму зумовлене декількома причинами, що мають принципове значення для з'ясування обставин ліквідації кооперативних об'єднань національних меншин. По-перше, навіть загальноукраїнська кооперативна мережа була організаційно підпорядкована та політико-економічно залежна від держави, яка намагалася використати переваги кооперативної форми господарювання для зміцнення сільського господарства та соціального перевиховування дрібних товаровиробників. Така спроба зазнала краху, а відтак сільськогосподарська кооперація, що об'єднувала безпосередніх виробників та репрезентувала відповідний уклад, була реорганізована влітку 1929 р. Монопартійна політична система, яка становила організаційно-ідеологічну основу радянської держави, прагнула утвердження її соціально-економічних підвалин, абсолютної однастайності громадсько-політичної думки, однотипності суспільних відносин, соціальної однорідності населення, яке б слухняно виконувало б настанови і директиви партії більшовиків. Принципи функціонування багатонаціональної радянської держави не могли миритися з будь-яким виявленням сепаратизму республік, не кажучи вже про окремі нації та етнонаціональні групи. Політичні гасла про «національне самовизначення», якими рясніли програмні документи більшовицької партії, залишалися декларацією, а не справжнім правом, гарантованим і забезпеченим відповідними нормативними актами. Офіційна панівна державна ідеологія забороняла будь-які дії і намагання «націоналістів» на розбудову національно-культурної чи соціально-господарської автономії етноменшин Української СРР.

РОЗДІЛ III. Прокомуністичні громадські організації національних меншин.

3.1. Провладні профспілкові та прокомуністичні селянські організації етноменшин.

1920-ті рр. відрізняються серед інших періодів української історії саме намаганням вирішити національне питання як стосовно українців, так і національних меншин, що складали 20% населення України, тобто кожний п'ятий громадянин республіки був не українцем. Після повалення царату доля незалежної Української держави великою мірою залежала від ставлення національних меншин до української революції.

Після жовтневого перевороту більшовики здійснили радикальні зміни у національній політиці, перш за все для того, щоб утримати свою владу на всіх теренах колишньої Російської імперії. Не відмовляючись від імперських зазіхань, вони були змушені вирішувати національне питання виходячи з реального становища – піднесення національно-визвольних рухів усіх народів. Тому в Декларації прав народів Росії, прийнятій у перші дні після встановлення радянської влади, вони проголосили, що національне питання буде вирішуватися на основі рівності і суверенності народів Росії; праві цих народів на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення самостійної держави; скасування всіх і всяких національних та національно-релігійних привілеїв і обмежень; вільному розвитку національних меншин й етнічних груп, що живуть на терені Росії [2.251, с. 22].

Серед чинників, що змусили більшовиків здійснити радикальні національні поступки, були економічні та зовнішньополітичні обставини. Економічний чинник пов'язаний із запровадженням НЕПу, який врятував країну від економічної катастрофи. Зовнішньополітичний полягав у тому, що втративши надію на світову революцію, більшовики сподівалися на національно-визвольні рухи, які могли привести до виникнення революційних ситуацій в капіталістичних країнах [4.312, с. 15]. Щодо національних меншин, то

визнавалося, що їх право на вільний національний розвиток забезпечено характером радянського ладу, завдання партії щодо трудящих мас цих національних груп полягає в тому, щоб допомогти їм повністю використати це забезпечене за ними право вільного розвитку [2.250, с.245].

Право на створення різного роду громадських об'єднань було закріплено в Конституції Української СРР 1919 р. Де зазначалось, що «з метою забезпечення за трудящими дійсної свободи спілок, УСРР, зламав економічну і політичну владу експлуаторських класів і цим усунувши всі перепони, які до цих пір заважали в буржуазному суспільстві робітникам і селянам використовувати свободу об'єднань і дій, надає робітникам і найбіднішим селянам всіляку допомогу, матеріальну і іншу, для їх об'єднання [2.245, с. 515].

За метою та предметом діяльності, функціонально та відповідно до пріоритету використання у процесі соціалістичного експерименту прокомуністичні громадські об'єднання, які функціонували у середовищі національних меншин, розподілялися на класові, мілітарні, соціально-реабілітаційні, господарські, господарсько-технічні, науково-технічні, культурно-просвітницькі, міжнародні, побутові. До класових організацій належали: профспілки, комітети незаможних селян, комітети взаємодопомоги. До господарських – радянська кооперація. Серед добровільних товариств умовно можна виділити такі групи: наукові, науково-технічні, культурно-технічні, культурно-просвітницькі, оборонно-спортивні, допомоги та взаємодопомоги, об'єднання художньої інтелігенції. З-поміж соціально-реабілітаційних товариств варто відзначити товариство Українського Червоного Хреста, товариство «Друзі дітей». Добровільне товариство «Геть неписемність» з його мережею просвіт, хатчиталень та сільбудів належало до групи соціально-культурних товариств. До господарсько-технічних громадських об'єднань можна зарахувати товариства «Техніка масам», Укравтодор, товариство «Друзі радіо», ВУТОРВІН тощо. З-поміж міжнародних громадських об'єднань пріоритетною була Міжнародна організація допомоги революції (МОДР). До побутових громадських об'єднань належали Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок, Українське фотографічне

товариство, товариство «Друг лісу», атлетичне товариство «Спорт», товариство по вивченню бібліотечної справи та ін. Ця класифікація, як і багато інших є умовною.

Політична система держави «диктатури пролетаріату» передбачала створення підконтрольної правлячій партії системи громадських об'єднань та добровільних товариств. Кожна новостворена громадська організація мала виконувати певні передбачені державою завдання і функції та стати гвинтиком більшовицької компартійної системи. Під час утворення добровільних товариств в Україні компартійний режим застосовував реєстраційно-санкціонуючий правовий режим. Він передбачав пріоритет державних органів у створенні добровільних товариств та фіксував форму і способи участі державного апарату у процедурі реєстрації об'єднання і отриманні повної інформації про новостворену організацію. Реєстраційно-санкціонований порядок утворення добровільних товариств полягав у наданні громадськості певної самостійності під час прийняття рішень з ініціювання процедури реєстрації товариства державними органами та під час підготовки установчих документів майбутнього об'єднання. У певному сенсі цей різновид реєстраційного режиму утворення громадських організацій мав більш ліберальний характер, ніж нормативний порядок утворення товариств. Він застосовувався в разі потреби органами влади та управління при організації населення для виконання завдань соціалістичного будівництва за ініціативою лояльних владі соціальних груп політичної системи, чим задовольнялися їхні вимоги активної участі у створенні суспільства якісно нового взірця, що стабілізувало соціополітичний ґрунт партійного диктату [4.454, с. 222].

Контролюючі функції, тобто контроль за громадськими об'єднаннями етноменшин, покладалися як державні, так і компартійні органи. Партійне керівництво здійснювалося через секції або бюро національних меншин при відділах агітації та пропаганди, які існували при губкомах КП(б)У. Помітне збільшення числа національних груп відбулося у першій половині 1919 року. Всього протягом року було утворено не менш як 30 національних секцій, а у 1920 р. при партійних комітетах КП(б)У функціонувало близько 100 секцій комуністів

семи національностей – білорусів, вірмен, естонців, євреїв, латишів, литовців, татар [4.453, с. 73], які створювалися у місцях компактного проживання цих народів. Секція здійснювала керівництво партійною роботою серед робітників певної національності; намічала і доповідала комітетові про необхідні заходи агітаційного і організаційного характеру з метою посилення роботи серед трудящих мас певної національності; піклувалася про видання листівок, брошур, відозв та іншої агітаційної літератури; влаштовувала агітаційні мітинги, лекції серед робітників певної національності [4.344, с. 11-112]. Іншим напрямком роботи національних секцій була боротьба проти національних партій, оскільки завдання викриття «антинародної політики націоналістичної буржуазії та її псевдосоціалістичних союзників» залишалося для більшовиків одним з найважливіших у їх боротьбі за укріплення влади [4.407, с. 202]. Вся діяльність секцій була спрямована буцімто на інтернаціональне об'єднання трудящих, хоча дійсної метою було нав'язування більшовицької ідеології широким масам та залучення їх на бік радянської влади.

Найважливішим завданням провладних громадських об'єднань у роботі серед національних меншин вважалося втілення у життя директив комуністичної партії з їх радянзації, проведення більшовицьких аграрних перетворень, викорінення проявів націоналізму та залишків індивідуального товарного виробництва. У культурному будівництві головна увага зосереджувалась на ідеологічному змісті, подальшому зміцненні класової свідомості робітників і селян.

На комсомольські організації (коморки) в польських селах покладалася робота з піонерами і шкільною молоддю, а також підготовка юнаків та дівчат до вступу у члени партії більшовиків. Прийом до комсомолу нерідко носив примусовий характер. Газета «Серп» була змушена визнати, що в с. Голубін Мархлевського району комсомольський осередок працює лише на папері, збори не проводяться, комсомольці не сплачують внески, не ходять на роботу. Д. Соболевська за 5 місяців виробила в колгоспі лише 7 трудоднів. Подібна картина спостерігалася в селах Шепетівського району. Осередок у с. Мальованка

очолював учитель місцевої школи, виключений з комсомолу, в с. Цівка комсомольський осередок взагалі розпався, оскільки комсомольці, як писала газета «Голос молоді», «потрапили під вплив класового ворога і католицького костюлу [4.373, с. 181]. Окружна нарада польських робітників Шепетівської округи 21 жовтня 1926 р. констатувала факти негативного ставлення місцевого польського селянства до місцевих комсомольців. У с. Сельці Славутицького району місцевий комсомольський осередок та лікнеп розігнали місцеві жінки. При цьому вони наголошували «такий лікнеп, де навчають молодь не грамоті, а як стати комсомольцем, їм не потрібний» [1.141, арк. 11].

Не краща ситуація була і в містах. Упродовж 1924-1926 рр. польбюро Миколаївського окрпарткому спромоглося залучити до комсомолу 72 поляків. Однак їх членство виявилось формальним. Необхідно зазначити, що за два роки комсомольські збори скликалися лише три рази. На них з'являлося не більше 2-3 осіб [4.384, с. 296].

Невдалими виявилися спроби створити у середовищі національних меншин і піонерські організації. Так, у Миколаївській польській школі до піонерського загону вдалося загітувати лише трьох учнів. З метою організації піонерського загону з великими труднощами вдалося знайти комсомольця, якого направило польбюро до Харкова на курси піонерських працівників. Коли ж він після курсів з'явився в Миколаєві, то для нього не знайшлося роботи [4.384, с. 296].

Провал своїх спроб опанувати національну молодь влада пояснювала таким чином: незнання агітаторами мов етноменшин, нерозуміння місцевим населенням національної політики партії, відсутністю належної виконавчої дисципліни.

Активно діяли серед етнічних спільнот Української СРР і провладні громадські об'єднання певної етногрупи. Зокрема, компартійні органи у 1920-ті рр. створили декілька єврейських провладних добровільних товариств. Єврейські добровільні товариства розглядалися більшовиками, як антипод сіоністського громадського руху з яким компартійні органи вели непримиренну боротьбу на початку 1920-х рр. В Україні компартійні органи дозволили працювати представництвам та відділенням закордонних благодійних товариств та осередкам

новостворених громадських об'єднань. На Правобережжі та Півдні України функціонували осередки добровільного Товариства з питань залучення єврейства до промисловості – ТРП (правонаступниця дореволюційного Товариства ремісничої та землеробської праці). Осередки товариства разом з відділеннями іншого провладного громадського об'єднання – Товариства по землеоблаштуванню єврейських трудящих (ТЗЕТ), проводили кампанії з економічного оздоровлення єврейських містечок регіону, агітували проти сіоністських організацій, проводили антирелігійні кампанії.

Використовуючи новостворені єврейські товариства, НКВС надіслали до Агітпрому ЦК ВКП(б) листа, в якому наголошувалось на необхідності ліквідації сіоністського «Гехолуцу». Причинами називались існування аналогічних за своєю діяльністю товариств – ТЗЕТу і ТРТ. У листі зазначалось, що товариства переслідують такі ж цілі що й сіоністський Гехолуц, але не є оплотом сіонізму і координатором перїзду в Палестину. Тому потрібно залишити ці товариства, а членів ліквідованого Гехолуц об'єднати з ТЗЕТом та ТРТ [1.225, арк. 9]. Рішення поклало край офіційній діяльності останньої єврейської недержавної сільськогосподарської організації в Україні.

Іншим провладним єврейським громадським об'єднанням був Єврейський громадський комітет (Євгромадком). Комітет виконував роль посередника у стосунках між владою та єврейськими закордонним благодійними товариствами, які допомагали постраждалому від погромів та голоду єврейству. Євгромадком здійснював нагляд за розподілом грошової та матеріальної допомоги між дитячими будинками, профтехнічними школами та здійснював всебічну допомогу єврейським сільгоспколоніям, що голодували. Постановою Раднаркому УСРР від 19 квітня 1922 р. Комітету надавались пільги фінансового характеру, що ставило Євгромадком у вигідніше положення, ніж інші єврейські громадські організації. Радянський уряд всіляко підтримував товариство, добиваючись від Євгромадкому повного контролю розподілом допомоги, що надходила від закордонних філантропів та відсторонення від допомоги голодуючим і погромленим сіоністських товариств. 31 січня 1921 р. на загальному зібранні комуністів, які

знали єврейську мову, було домовлено, що серед усіх організацій мають право на існування лише Євгромадком та товариство «Культур-Ліга», які допомагали радянській владі. Всі інші мають бути ліквідовані [1.73, арк.45].

Організацію радянської культурної роботи серед єврейського населення здійснювало створене у 1926 р. товариство допомоги єврейській культурі «Гезкульт». Головним завданням товариства була популяризація серед працюючих єврейських мас завдань та досягнень радянської влади. В основі діяльності Гелкульту в галузі літератури і мистецтва була пропаганда марксизму-ленінізму, як основного філософського напрямку розвитку радянської культури. Осередки товариства створювались в окружних містах при клубах. Особливо плідно відділення Гезкульту працювали у Вінниці та Кам'янці, влаштовуючи вистави, допомагаючи поповнювати фонди єврейських бібліотек [4.424, с. 47-49].

До когорти радянських єврейських організацій входила Спілка єврейських трудящих мас (Сетмас). На початку 1920-х рр. вона стала масовою організацією, яка користувалася значною популярністю серед єврейських кустарів. Майже у кожному населеному пункті, де проживали євреї, члени спілки організовували професійні секції шевців, кустарів та інших, а також сільськогосподарські артілі. Сетмас була централізованою організацією. Керівництво місцевими відділами здійснював Центральний комітет, при якому працювали відділи пропаганди, економічний, інформаційно-організаційний. На початковому етапі фінансування потреб організації взяв на себе радянський уряд, але пізніше припинив субсидювання. Сетмас продовжував існувати за рахунок фінансової підтримки Агро-Джойнта. На початку 1920-х рр. під егідою товариства діяло 62 кустарно-промислових і 39 сільськогосподарських артілей. Поступово діяльність спілки почала все більше узгоджуватись із політикою більшовиків, що спричинило до зміни керівництва. А оскільки діяльність Сетмасу не входила у розрахунки компартійних органів, то у 1923 р. ця громадська організація припинила своє існування [4.417, с. 172].

На противагу значній кількості недержавних громадських організацій, які допомагали єврейському населенню у налагодженні сільськогосподарського

виробництва, у Москві в 1924 р. створюється Товариство по землеоблаштуванню єврейських трудящих. В Україні було організоване власне республіканське товариство. Основним завданням товариства була аграризація єврейського населення та колонізація євреями Криму та Півдня України. З моменту створення ТЗЕТ розгорнув активну діяльність з організації переселення євреїв. Товариство тісно співпрацювало з Агро-Джойнтом, який збирав кошти за кордоном і направляв їх на потреби переселенців [4.343, с. 211]. Всеукраїнський ТЗЕТ за ці кошти надавав матеріальну допомогу єврейським переселенським колективам та окремим сім'ям. На початку 1927 р. у складі Всеукраїнського товариства нараховувалося близько 40 тис. членів [1.28, арк. 74]. Одночасно товариство втілювало в життя політику з радянзації українського єврейства. Товариство активно фінансувало радянські соціально-культурні установи. Так, упродовж 1927 р. Одеське відділення товариства утримувало хати-читальні та сільбуди у 8 єврейських колоніях регіону. ТЗЕТ закупив для хат-читалень меблі та сільськогосподарську літературу, виписував єврейські періодичні видання – «Одеские известия», «Емес», «Штерн», «Идишер Пойер», «Юнгвальд». Окрім товариство доплачувала керівникам культурно-просвітницьких установ щомісячно 10 крб. [1.199, арк. 65-66]. У 1932 р. ТЗЕТ було залучено до створення мережі кабінетів інтернаціонального виховання. Кабінети відкривались при єврейських культурних установах Києва, Одеси, Харкова, Вінниці, Кременчука, Умані, Дніпропетровська та Житомира. Основним завданням кабінетів визначалась пропаганда серед єврейського робітництва радянського способу життя, формування радянського робітничого класу [1.200, арк.78].

Активісти ТЗЕТу активно залучались владою до більшовицьких четвірок, які брали участь у виконанні програм колективізації та хлібозаготівель. Черкаське відділення товариства протягом 1929-1930-го рр. сприяло колективізації 1500 єврейських сімей, приєднавши їх господарства в українські колгоспи [1.183, Арк. 6]. За даними роботи четвірок, радгосп Червона Зірка план хлібозаготівель у голодному 1932 р. виконав лише на 49%. Бригади КСМ і ТЗЕТу за невиконання планів хлібозаготівель заарештували голову колгоспу І. Грача. Колгосп було

рекомендовано занести до групи злісних боржників, і визначено достроково стягнути з колгоспників всі борги перед державою. Заарештовано було і голову сусіднього колгоспу «Ілліч» Л. Кана. Він заховав у яму для потреб колгоспників 1500 пудів хліба. Господарство також було занесено до групи злісних боржників.

Під час посівної та збиральницької кампаній 1932-33 рр. Київський обласний ТЗЕТ організував 2 посівні бригади активістів, які було відправлено у Сталіндорфський район. Ще 5 бригад працювали у єврейських колгоспах Київщини. Під час хлібозаготівель до єврейських районів Київський обласний актив направив 6 бригад, кожна бригада складалась з 160 чол. [1.181, арк. 142].

На початку 1920-х рр. більшовики активно використовували для роботи серед національних меншин мережу новостворених профспілок. Працюючи під керівництвом і контролем компартійних органів, профспілки мали пряму директиву проводити організаційну і виховну роботу серед етнічних спільнот Української СРР спрямовану на їх залучення до більшовицьких соціалістичних перетворень.

На початку 1920-х рр. серед більшовицького керівництва існувало дві точки зору на використання профспілок у суспільно-політичному та соціально-економічному житті держави «диктатури пролетаріату». В.І. Ленін розглядав профспілки як «передавальний пас від партії до робітництва». Тобто, профспілки мають брати активну участь у реалізації владної політики щодо розвитку промисловості та контролі за робітництвом, формально залишаючись незалежними від компартійних органів. Іншу точку зору, більш радикальну, представляв Л.Д. Троїцький. На протигагу більшовицькому вождю, він виступав за негайну націоналізацію профспілок, введення їх до державного механізму та воєнізації управлінського апарату Південбюро профспілок [4.345, с. 10-11].

У 1921 р. українські профспілки організовуються за галузевим принципом. В Україні на початку 1922 р. існувало 24 галузеві профспілки, які підпорядковувались Південбюро [4.346, с. 218]. Після створення СРСР відбулися зміни і в керівних органах українських профспілок. На II Всеукраїнському з'їзді профспілок, що проходив у Харкові 3-8 листопада 1924 р., профспілкові делегати

визначили керівним органом українських профспілок Всеукраїнську раду профспілок. Залишаючись формально незалежною, рада підпорядковувалась Всесоюзній Центральній раді профспілок. Бюро всесоюзних галузевих профспілок перейменовувались на Всеукраїнські комітети галузевих спілок СРСР. При Всеукраїнській раді створювався постійно діючий орган рада секретарів Всеукраїнських комітетів [4.397, с. 102].

Відповідно до резолюції IV Всеросійського з'їзду профспілок (1921 р.) було затверджено спеціальне положення про роботу серед національних меншин, що передбачало створити для культурного обслуговування національних меншин спеціальні комісії при культвідділах профспілкових об'єднань [1.80, арк. 76].

ЦК і губкоми КП(б)У на виконання директив X з'їзду РКП (б) зробили різкий поворот у бік посилення більшовицького впливу на профспілковий рух. З цією метою виділялася частина комуністів із партійного і державного апарату для роботи у профспілках. Ця робота енергійно проводилася в регіонах, де проживали національні меншини. Наприклад, якщо у складі Кам'янецького окрпрофбюро, у січні 1924 р. комуністи становили 26%, то вже через рік – 38,5% [4.373, с. 182].

Того ж року компартійні органи розпочали кампанію переведення діловодства робітничих профспілкових комітетів, де більшість складають робітники нацменшин, на їх рідну мову. На місцях директива сприймалась місцевим профспілковим керівництвом негативно і дуже слабо виконувалась. На 1926 р. було переведено на єврейську мову лише 18 окружних відділів спілки швейників [4.344, с. 98].

Національні меншини негативно ставились до радянського профспілкового руху. У циркулярному листі Польбюро ЦК КП(б)У від 9 червня 1922 р. безпосередньо наголошувалося на зміцненні контактів місцевих польбюро з культвідділами профспілок із метою посилення радянської пропаганди серед широких верств польського населення [4.373, с.181]. Всеросійська конференція поляків-комуністів (лютий 1922 р.) запропонувала запровадити для політ-просвітницької роботи на підприємствах, де працювали поляки, інститут «Довіреніх осіб». «Довірені особи» підпорядковувались фабрично-заводським

профспілкам і польбюро. У червні 1922 р. рішенням Польбюро ЦК КП(б)У інститут «довірених осіб» поширювався по Україні. До їх функцій входило розповсюдження профспілкової преси польською мовою, участь у здійсненні завдань, що стояли перед партійно-державними органами, вивчення громадської думки [4.373, с.182].

Кількість греків членів профспілок також була незначною. Зокрема, до спілки металістів у 1925 р. входило 283 особи, будівельників – 64, харчовиків – 236. Серед членів виробничих спілок греки склали лише 5,8%. Водночас їх більша кількість була у невиробничих спілках: Роботосі – 388 (28%), Медсанробі – 104(14%) осіб. У 1926 р. членами профспілок в Україні були 2565 греків, з них у Маріупольській окрузі – 1208 осіб, Сталінському – 575. До 1928 р. їх чисельність майже не змінилась [4.480, с. 92].

Як свою опору на селі більшовики розглядали профспілкові організації працівників сільського та лісового господарства Робітземлісу, що на кінець 1920 р. тільки на Київщині охоплювали 1200 чол. Робітземліс в умовах НЕПу заохочував національне селянство вивозити хліб і сировину на ринок. Поряд із Робітземлісом національні меншини були представлені у профспілках папірників, хіміків, цукрівників, працівників народного харчування. Відповідно до директиви ЦК КП(б)У від 12 квітня 1922 р. про «Об'єднання Робітземлісу», основна робота серед німецького батрацтва покладалася на волосних організаторів серед комуністів [1.120, арк.56]. Це були демобілізовані червоноармійці, так звані робітники-інтернаціоналісти.

Участь у профспілкового руху представники національних меншин розглядали через призму захисту власних економічних інтересів. Зокрема, польські робітники і службовці вступаючи до профспілок, в анкетах сподівались на захист своїх інтересів. Чисельність поляків у профспілках у 1926 р. збільшилась з 19 тис. до 30 тис. осіб [4.373, с.182].

Галузеві профспілки активно працювали над вирішенням питань тотального безробіття у місцях компактного проживання національних меншин. Зокрема, серед 15278 членів профспілки Шепетівського округу євреїв нараховувалося 2662

чол. або 17,4%, в тому числі 421 – безробітний. На постійну роботу в цукрову промисловість було направлено 148 чол., у паперову – 21, фаянсову – 19, в інші галузі – 33. Важливу роль у справі часткової ліквідації безробіття серед містечкової молоді відігравали створені профспілкою будівельні курси, які щорічно готували 40 теслярів та столярів 4-6 розрядів [4.414, с.32].

Однак не дивлячись на поширення компартійними органами профспілкового руху серед членів профспілок загалом панувала пасивність та інертність, що зумовлювалося деформаціями самого статусу профспілок. В умовах наростання тоталітаризму вони дедалі більше відходили від своїх безпосередніх функцій – захисту інтересів трудящих. Партійне керівництво нав'язувало їм суто виробничі обов'язки: боротьбу за зростання продуктивності праці, виконання планів, розвиток соціалістичного змагання, ударництво тощо.

Етноменшини прагнули використати профспілки для покращення культурно-побутових умов проживання, відпочинку та дозвілля, розвитку художньої самодіяльності, фізкультури і спорту. Проте ці питання посідали другорядне місце у роботі. Пріоритет відводився реалізації «шести гасел» реконструктивного періоду: впровадження підрядності, ломка старої тарифної сітки, закріплення робітничих кадрів, запровадження госпрозрахунку, форсована підготовка нових кадрів, боротьба проти знеосібки і дрібнобуржуазної зрівнялівки. Специфіку профспілкової роботи з етноменшинами визначила резолюція секретаріату ЦК КП(б)У 15 липня 1925 р., яка викрила найбільш характерні недоліки: робота з нацменшинами провадилася російською мовою, не велася підготовка профспілкових працівників для нацменшин, були відсутні облік кількісного росту робітників різних національностей і дієва масово-політична робота. Ставилось завдання перед партійною фракцією Всеукраїнської ради профспілок домогтися рушійного зламу в роботі з національними меншинами, забезпечити участь робітників інонаціональних груп у соціалістичному будівництві, широко використовувати національні мови у профспілковій роботі. Необхідно було посилити масово-політичну та культурно-освітню роботу серед національного робітництва та наймитства, поліпшити підготовку активу з представників

інонаціональних груп, їх висунення у керівні профспілкові органи. У резолюції наголошувалось на особливій важливості профспілкової виховної роботи серед робітників та наймитів-поляків, яка має викоринити вплив клерикалізму на значні шари польських робітників [4.373, с.183].

Питання культурно-виховної роботи профспілок серед національних меншин були предметом розгляду всеукраїнської наради, що проходила у Харкові в 1931 році. На нараді визначались особливості роботи серед національних меншин в умовах індустріалізації промисловості та колективізації сільського господарства. Зверталась увага на те, що зростає питома вага представників національних меншин у галузях легкої та переробної промисловості, металургії, машинобудуванні та енергетиці. Загалом, у 1932 р. серед робітників Української СРР національні меншини склали 40% [4.373, с.184].

Отже, профспілковий рух серед етнічних меншин чітко фіксувався і розвивався за поданням компартійних органів влади. Розвиток національних профспілок як окремих елементів політичної системи більшовицької держави не передбачався. Національні профспілки мали розвиватися лише як частина загальнодержавних профспілок. Питома вага національних груп у профспілках становила 50,1 %. Найбільш охопленими членством у професійних спілках були у татари - 91%, у росіяни - 66%, чехи - 61%, поляки - 59%, німці - 52.6%, євреї - 47.8% [2.240, с. 36]. Решта національних меншин була репрезентована незначною кількістю членів, оскільки розташовувались компактними групами проживання у районах зі слабо розвиненою промисловістю, здебільшого у сільській місцевості.

Окрім професійних спілок компартійні органи активно використовували для впливу на національні меншини класові спілки.

У 1920 р. розпочалась кампанія з втілення в життя широкого комплексу заходів спрямованих на зміцнення позицій більшовицької влади на території України. Одночасно проводились акції з ліквідації економічного і політичного впливу одного з головних ворогів компартійного режиму – заможного селянства та кулаків. Прагнучи знайти опору для боротьби з заможним селянством і не маючи в сільській місцевості значної підтримки та комуністичних осередків,

компартійна влада почала створювати Комітети бідноти. Основним завданням яких було проведення земельного перерозподілу на користь безземельних і малоземельних селян, проведення продрозкладки, а також контроль за діяльністю місцевих рад.

9 травня 1920 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР видав закон «Про комітети незаможних селян». Він юридично оформив існування комнезамів в українському селі. Згідно закону членами КНС могли бути батраки, безземельні та малоземельні селяни, які мали менше 3 десятин землі на сім'ю. Керівні органи комплектувалися з надісланих центром червоноармійців, робітників, переважно більшовиків. Члени комнезамів отримували всілякі пільги та допомогу від більшовицьких владних органів [242]. Основним завданням КНС закон визначав захист економічно слабких верств села, реалізація кампанії з перерозподілу землі на користь бідняків, втілення в життя закону про продрозверстку, сприяння місцевій владі в розкуркуленні, захоплення влади у радах, колективізація та контроль за діяльністю на селі громадських об'єднань та добровільних товариств [2.242].

У перші роки існування комнезамаи часто підмінювали собою місцеві органи влади – сільські і селищні ради. Тільки у 1922 р. КНС поступово втрачають свій владний вплив у національному селі. Для етноменшин українського села, ради були більш прийнятними і демократичними організаціями, ніж КНС, оскільки вони все ж обиралися місцевими жителями та нагадували органи місцевого самоврядування, і методи їх роботи мали менш насильницький характер. Тому третій пленум ЦК КП(б)У в жовтні 1923 р. зобов'язав губкоми партії терміново розгорнути кампанію серед національних меншин українського села із залучення до сільських рад та партійних осередків нових членів зі складу незаможників [3.278, с. 14].

На початку 1920-х рр. компартія ініціювала тотальне створення комнезамів, як в українських селах, так і в місцях компактного проживання нацменшин, зокрема, в південноукраїнських губерніях та на Волині. Фундаторами перших комнезамів виступали, насамперед учасники громадянської війни і

більшовицьких аграрних перетворень. Так, головами перших районних організацій КНС і КВД німецького Ландауського району Миколаївської округи стали робітники-інтернаціоналісти Р.Ф. Янсон, І.А. Фогель. Політемігранти С.І. Вітанов, Д.І. Філатов та К.І. Войников очолили спілку незаможників Царедарівського болгарського району, Мелітопольської округи, а сільський активіст Г.А. Хасай – грецький Великоянісольський КНС на Маріупольщині [4.385, с.73].

Не дивлячись на пільги для активістів нових класових об'єднань, формування комнезамів серед національних меншин проходило досить складно. Серед німецьких колоністів вступ до КНС розглядався як зрада німецькій общині. Колоністи розглядали комнезами витвором правлячої партії. А їх причетність до репресій та здійснення продрозверстки, а також відсутність програми господарського оздоровлення відвертала від них середняка. Перешкодою вступу до комнезамів була також їх антирелігійна спрямованість. У менонітських поселеннях Запорізького округу типовими були випадки виключення селян з комнезамів «на релігійній підставі». Негативну роль відіграло і ставлення до приватної власності та соціально-психологічна традиція, коли взірцем для зубожілої частини німецької людності були заможні рентабельні господарства, власникам яких заборонялося вступати до класових спілок. Тому на початковому етапі КНС утворені в німецьких селах складались з українських селян наймитів, а також найбільш радикальних пролетарсько-налаштованих колоністів.

Ситуацію змінила проголошена постановою п'ятої конференції КП(б)У (квітень 1920 р) кампанія наступу на кулака. Постанову підтримали Одеський та Катеринославський губревкоми. Кампанія супроводжувалась агітаційними заходами, а також проводились арешти колоністів. Це викликало паніку в німецьких селах. Щоб убезпечити себе від репресивних акцій до комнезамів вступали бідняки та селяни-середняки [4.354, с. 44].

Крім того німецькі селяни прагнули скористатися адміністративними повноваженнями КНС та господарськими привілеями, які забезпечувалися активістам організації у вигляді пільгового оподаткування, наділення землею та

надання різних форм державної матеріальної допомоги. Членами КНС Запорізької округи були 981 німців, 685 євреїв, загалом 1666 осіб [1.16, арк.196]. Упродовж 1925-1926 рр. в колоніях Молочарського району функціонували лише 17 КНС, до їх складу входили 172 меноніти. У Хортицькому районі комнезами об'єднували у 21 поселенні 132 колоніста [4.433, с.95].

Владні структури активно проводили заходи проти проникнення до комнезамів заможної частини сільського населення. Тому вони піддавалися всіляким чисткам. Так, наприклад, в Балтському повіті, в результаті чисток, в жовтні 1921 р. з 38 505 членів КНС залишилось ледве 12 тис., а в Тираспольському з 19 тис. залишилось 13 840 членів [4.429, с.31]. Під час чисток виключались не лише потенційно ворожі елементи, а й незаможні селяни, що проявляли пасивне відношення до різноманітних кампаній радянської влади. Так, наприклад, за неявку на збори, в с. Соше-Островське Павловської волості Тираспольського повіту було виключено 88 чоловік, а в Плосььковській волості – 31 чоловік [4.364, с.40].

Зважаючи на негативну реакцію на кампанію розкуркулення періоду «військового комунізму» грецька меншина Приазов'я негативно поставилась до нових класових більшовицьких утворень. На середину 1920-х рр. компартійні органи констатували відсутність серед грецьких селян мережі КНС. Їх чисельність з 1921 по 1925 рік зменшилась вдвоє. Якщо 1921 р. Константинопольський КНС нараховував 104 особи то у 1925 лише 61; Велико-Янісольський КНС у 1921 145, у 1925 – 98 осіб. Організації існували лише на папері. Засідання проводились лише раз на 3-4 місяці, комнезамівці не брали участь у місцевих виборах до рад [1.27, арк. 16].

Проте слабкість роботи класових спілок серед національних меншин партійні комітети пояснювали відсутністю кваліфікованих працівників, то хоча б тих, які б володіли мовою меншини де створювався осередок КНС. У звітах партійних комітетів національні села та волості вважались найвідсталішими в політичному житті. Але, не зважаючи на таку оцінку, активна робота на мові національного

селянства не велася, а російську місцеве населення майже не розуміло. В наслідок чого у цих же звітах, воно характеризувалося як «населення досить не культурне».

Отже, перші національні КНС не набули значного поширення в середовищі національних меншин. У 1925 р. в Україні із 1164038 членів КНС росіян було 35548, євреїв – 13992, німців – 13374 [4.356, с.117].

У болгарських селах активну участь у створенні КНС брали болгарські політемігранти. В 1924 році до Бердянської округи приїхали 30 політемігрантів, які одразу вступили до місцевого осередку КНС. У 1925 р. в республіці з 1164038 членів КНС було лише 1709 болгар. Нагадаємо, що болгар на той час становили 0,6% населення республіки, тобто в КНС їх було у шість разів менше порівняно із представниками інших національностей [4.434, с.114].

Після реорганізації КНС згідно декрету ВУЦВК і РНК УСРР від 16 листопада 1925 р. в добровільну громадську організацію, чисельність національних меншин у їх складі різко зменшилась. Так, чисельність болгар у 1926 р. складала 2118 осіб, які були об'єднані у 42 організації [1.188, арк. 236]. Відштовхували болгар від КНС, до яких увійшли переважно люмпенізовані елементи, їх силові функції і методи діяльності – безоглядна боротьба за так звані класовими ворогами радянської влади, розкуркулення і перерозподіл конфіскованої землі, майна, інвентарю, збирання продрозверстки, а потім і продподатку, насильницьке підштовхування до колективізації тощо.

Негативно ставились до комнезамів і польські селяни. Членами КНС у польських селах Волинської округи у 1926 р. було 5730 осіб, з 94434 польських селян [1.141, арк.25]. Згідно звіту Мархлевського райвиконкому за 1927-1928 рр.: «...у районі комнезами працювали слабо. Значну роль у цьому відіграло позбавлення керівників і активу організації заробітної плати, що не дозволяло головам сільських КНС, райкнс відвідувати місцеві комнезами і працювати виключно за допомогою інструкцій та іноді загальних зборів. Виїздів на село було лише 18. Реорганізація КНС відобразилась і на чисельності складу. ... У районі діє 35 організацій КНС і 1818 членів. Серед членів великий відсоток складають середняки» [1. 179, арк. 18].

Наприкінці 1928 р. в Україні функціонувало 778 національних КНС. Найбільше їх діяло на Півдні та на Поліссі – 614 [1.25, арк. 10].

Для більшості національного селянства КНС залишалися штучними, чужорідними утвореннями. Частина їх була бездіяльною, а ряд інших уже на середину 1920-х років перетворилися в уніфіковано-бюрократичні структури, слабо пов'язані з життям національного села. У центрі уваги таких організацій знаходились одні і ті ж загальні питання, заслуховувались доповіді про міжнародне становище, приймалися однотипні безапеляційні резолюції. Апарат був зайнятий перманентними реорганізаціями, перевиборами, виключенням зі складу, доганами, попередженнями, прийняттям до відому різних обіжників. Частина їх перебувала відособлено не тільки від заможного-середняцьких верств, але й від неорганізованої бідноти. Типовим є приклад роботи в німецькій колонії Ейгенфельд на Мелітопольщині. Хоча в селі нараховувалось понад 150 маломісних господарств, комнезам об'єднував всього 43 особи. «Протоколи засідання КНС, що збереглися, – вказувалося в таємних матеріалах інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У за 1925 р. – виявляють лише загальний характер роботи організації безвідносно до місця й умов її проведення. В них не відчувається, що КНС працює в німецькому селі в певних умовах землекористування і пов'язаних з ними соціальних відносин. Моментів адміністрування, командування дуже багато, але дуже мало питань про упорядкування і піднесення сільського господарства» [4.356, с.118].

Негативне ставлення до КНС національного селянства підтримували і постійні порушення їх активом моральних звичаїв і традицій, пияцтво та випадки хуліганства. Так, за результатами виборів до Мартиновської сільради 1926 р. до ради потрапили лише два члени місцевого КНС. Пулинський райкомпартії за результатами виборів направив до села комісію, яка встановила після перевірки звітувала про факти пияцтва та хуліганства серед членів КНС. Крім того голова сільради та голова КНС зі зброєю займалися грабежем середняків і встановили плату за проїзд гужового транспорту по місцевому мосту [1.177, с.21].

Архівні матеріали прямо свідчать, що селянські організації не завжди виступали сліпим зряддям у руках компартійних органів. У Проскурівському районі польські КНС солідаризувалися з місцевим селянством у негативному ставленні до його колективізації. У травні 1928 р. працівники польбюро Кам'янецького окружного комітету КП(б)У, обстеживши стан комнезамів у польських селах, виявили їх засміченість класово ворожими елементами, і виключили з КНС 700 селян, оголосивши їх спекулянтами та куркулями.

19 листопада 1925 р. було видано новий статут КНС. Основним завданням організацій незаможників стало залучення незаможного селянства до сільських рад, комітетів взаємодопомоги, органів кооперації та провладних добровільних товариств, які діяли на селі. Реорганізовані КНС мали охопити всю бідноту й незаможних селян. Керівні органи комнезамів акцентували увагу на тому, щоб до президій КНС були обрані незаможні селяни, які повністю підтримували компартійну владу [4.454, с.152].

Виконуючи партійні настанови комнезамами брали активну участь у організації кампаній до перевиборів місцевих рад та їх діяльності. У ході проведення перевиборів до рад 1925-1928 років до складу виборчих комісій у місцях компактного проживання національних меншин входили представники КНС та профспілок. Так, у кампанії перевиборів до грецьких сільрад 1927 року місцеві КНС мали забезпечити перемогу провладних кандидатів. У 1927 р. комнезамами провели кампанію з перевірки виборчих списків. Зі складу виборців було виключено від 5,2% до 15% греків. Їх перевели до складу так званих позбавленців, тобто осіб позбавлених політичних прав. До списків ввели немісцевих комуністів, переважно робітників направлених на роботу в село. Частка комуністів була доведена до 17,8%. Але і це не допомогло. В силу негативного ставлення грецьких селян до політики більшовиків перемогу здобули місцеві селяни [4.419, с.123].

16 листопада 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б)У було прийнято резолюцію «Про сільське господарство України та подальшу роботу на селі». Згідно резолюції КНС мали пройти реорганізацію, в результаті якої комнезамами мали

вивести зі свого складу осіб, які не підтримували партійний курс на суцільну колективізацію сільського господарства та повну ліквідацію куркульства як класу [3.286; 3.287]. Місцеві осередки КНС протягом 1929-32 років активно виконували роль партійного форпосту у боротьбі за колективізацію національного села. Так, в Люксембургському німецькому районі з 572 господарств членів КНС у 1931 р. було колективізовано 562, тобто 98%. За даними на 1 січня 1932 р. середній показник участі комнезамів в колгоспах у таких багатонаціональних за складом селянського населення областях як Донецька, Дніпропетровська та Одеська становив 90% [4.356, с.153].

Після колективізації більшості селянських господарств Української СРР компартійні органи вирішили ліквідувати КНС – контролюючий орган партійної влади на селі. Осередки товариства погано фінансувалися і втратили свій вплив на селі. Так, за даними обстеження Мархлевського району проведеного у 1932 р. у районі у 15 селах було відсутнє керівництво місцевих КНС. У селах протягом року товариство не здійснило жодної кампанії серед бідноти. Членські внески взагалі не збиралися. У с. Чорно-Слобідській місцевий комнезам не збирався протягом року [1.138, арк.8]. Провівши обстеження низових осередків, керівництво КНС на п'ятому пленумі 16 лютого 1933 р. ухвалило постанову про самоліквідацію класової спілки [1.15, арк.28].

Ще одним класовим громадським об'єднанням, що діяло серед національних меншин підрадянської України, були комітети взаємодопомоги. Створення мережі КВД поклала постанова РНК УСРР від 23 грудня 1923 р. [2.243, Арк. 769]. Головним завданням комітетів взаємодопомоги компартійні органи визначали організацію взаємодопомоги при стихійних лихах та природних катаклізмах, організація збору коштів для матеріальної допомоги і захисту найбідніших верств селянства. В перші роки існування комітети об'єднували переважно селянську бідноту і реально не мали економічного впливу на селянство республіки. Народа відділів агітації і пропаганди Катеринославського губкому КП(б)У в жовтні 1924 р., відзначивши, що в німців справа взаємодопомоги має величезне значення,

акцентувала увагу «на здобутті в них довіри й авторитету національними КВД» [1. 123, Арк. 104-107].

У 1925 р. липневий пленум ЦК КП(б)У поставив перед селянськими товариствами взаємодопомоги завдання допомоги бідняцьким господарствам «піднятися до такого матеріального рівня, коли його можна охопити кооперативною системою». У болгарському С. Петрівка Романівського району Мелітопольської округи, де КВД «відступило» від класового принципу й об'єднало усі господарства, були досягненні значні успіхи у справі громадської взаємодопомоги. До фонду КВД надійшло 600 пудів насінневого зерна, на його кошти було придбано трактор, для обробітку землі погано забезпечених реманентом господарств. У цьому ж році на потреби кооперації через КВД було розподілено 10 тис. крб., призначених для прикордонних і південних недорідних районів, населених різнонаціональним селянством.

У ряді випадків товариства взаємодопомоги відіграли позитивну роль, виявляючи турботу про наділення селян реманентом, посівним матеріалом, постачаючи сім'ям бідноти і середняків речі першої необхідності. Так, Пулино-Гутський КВД Пулинського району Житомирської округи в 1925 р. зібрав 320 пудів зерна, розподіливши його серед маломісних господарств. За кошти товариства селяни на кооперативних засадах збудували млин, який обслуговував як незаможників, так і середняків. Проте розгорнути свою роботу серед нацменшин в повній мірі товариства взаємодопомоги не змогли. Товариства до 1925 р. функціонували як господарсько-кооперативні секції при КНС, які прагнули не до розширеного виробництва, а до отримання від держави різних пільг і дотацій. Це, у свою чергу, позначалося на слабкості матеріальної бази СТВ. У Ландауському німецькому районі на Миколаївщині комітетам взаємодопомоги в 1925 р. належало 200 десятин землі, яка оброблялася громадськими силами. Тут лише по восьми селах були взяті на облік 274 господарства, які відчували нестачу робочої худоби та реманенту. Зрозуміло, що надати їм ефективну допомогу одинадцять КВД району, не дивлячись на систематичні дотації від окружної секції селянської взаємодопомоги, не змогли. У

1928 році четверта частина польських СТВ не мали власної землі і лише 10 %, що володіли земельним фондом, обробляли його. Решта землі залишалась необробленою або здавалась в оренду.

В цілому, слід відзначити, що в середовищі нацменшин комнезами та товариства взаємодопомоги були поширені менше, ніж серед українського селянства, однак деструктивний вплив класового підходу до кооперації позначився на діяльності кооперативних товариств в місцях проживання національних меншостей в повній мірі. Особливо постраждали від нього галузі, пов'язані з машинопостачанням і фінансово-матеріальним забезпеченням аграрного виробництва, машинно-тракторні та кредитні товариства.

3.2. Радянські добровільні товариства у житті національних меншин.

У 1920-х рр. в Україні, як і на всій території Радянського Союзу, компартійними органами формується мережа різнопланових добровільних товариств, які формально не ставили собі за мету захист професійних чи класових інтересів громадян. Членство в цих товариствах не вимагало від представників національних меншин визначеного рівня освіти або кваліфікаційного рівня. Їх поява і діяльність була виявом громадської ініціативи, водночас, якщо зважати на ідеологізацію всіх сфер суспільного життя, мала явно виражений пропагандистський характер як свідчення турботи партії про народ. Саме цим пояснюється масовий характер товариств, оскільки процес їх створення супроводжувався відповідною політичною кампанією і носив агітаційно-ударний, масовий характер.

Взагалі ж, діяльність добровільних товариств мала значний вплив на різні групи населення республіки. Головною метою товариств була допомога державі та суспільству в створенні матеріально-технічної бази соціалізму, вирішенні завдань культурного будівництва тощо. Важливою характеристикою діяльності добровільних товариств була їх узгодженість з роботою державних органів, а також співробітництво з іншими громадськими організаціями - профспілками, комсомолом - при проведенні тих чи інших заходів.

Одразу після жовтневого перевороту партійні органи влади стали активно розробляти програму з ліквідації неписьменності. 26 грудня 1919 р. було видано декрет Раднаркому РРФСР «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР». У ньому ставилося завдання залучити все населення республіки у віці від 8 до 50 років, яке не вміє читати й писати, до навчання грамоті на рідній чи російській мові за бажанням [2.238, с. 50]. Питанням ліквідації неписьменності мали займатися всі без виключення провладні громадські об'єднання, від профспілок та кооперації до жіночих та молодіжних добровільних товариств. Для контролю за їх діяльністю 19 липня 1920 р. була створена Всеросійська Надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності, а також її відділення на місцях [2.239, с. 239]. В Україні подібні завдання були про дубльовані прийнятою РНК УСРР постановою від 12 червня 1921 р. «Про боротьбу з неписьменністю» [2.244, с. 254].

Для реалізації наміченої програми владні органи мали створити 1400 пунктів лікнепу і 4500 шкіл для малописьменних. Поставивши ці грандіозні завдання, держава, однак, не подбала про необхідну для них матеріальну базу. Тому плани з ліквідації неписьменності в Україні зривалися впродовж кількох років. Так, у 1925-26 навчальному році було виконано лише 52% від запланованого [4.316, С.86].

На допомогу компартійним органам 2 листопада 1923 року було створено добровільне товариство «Геть неписьменність». На першому засіданні засновники товариства обрали тимчасове правління та прийняли статут організації [4.361, С.82].

Статут українського товариства було затверджено 1 грудня 1923 р. Організаційне оформлення товариства тривало протягом 1924 р. Створювалася республіканська мережа організації, визначались джерела фінансування та повноваження комісій. У березні 1927 р. відбувся перший Всеукраїнський з'їзд товариства. На якому товариство стало основним керівником та реалізатором програми з ліквідації неписьменності. Товариство активно співпрацювало у питаннях створення шкіл та лікнепів з місцевими органами влади. Кампанія зі створення мережі політосвітніх установ до 1926 р. проходила за ініціативи

населення, а з 1927 року до неї було залучено місцевих активістів товариства. Так, у німецьких колоніях у 1925-1926 навчальному році діяла 101 школа для малописьмених і 91 лікнеп. А вже у 1929-30 навчальному році освіту здобували 9 239 колоністів [4.316, с.87].

Першочергова увага з боку новоствореного товариства була направлена на здійснення під гаслом ліквідації неписьменності серед національних меншин кампаній з політичного виховання неписьменних, а також різного роду агітаційних акцій. Головним завданням створюваної товариством мережі хат-читалень, клубів, сільських будинків, бібліотек було проведення агітаційно-масової роботи, формування активу, який би організовував підтримку радянській владі, здійснення масового виховання населення в дусі класової ідеології. Так, хата-читальня с. Самчинці Брацлавського району Тульчинецького округу мала невелику бібліотеку з різноплановою літературою, переплачували три періодичні видання. Щотижня в хаті-читальні організовувались загально сільські читання радянських передовиць та творів компартійних функціонерів. До бібліотеки було записано весь сільський комсомольський актив [4.312, с.115].

Значна увага при організації культурно-просвітницьких установ в національних сільрадах приділялась пропагандистській роботі сільських будинків і хат-читалень. 1920 р. створюється Головне управління сільських будинків, на яке влада покладала організацію політосвітньої мережі на селі. Губвиконкоми відповідали за зміст і наповнення новостворених хат-читалень антирелігійної складовою, поширенням політичної освіти та формуванням нової концепції радянського молодіжного дозвілля [5.519, с.133]. Саме сільбуди, хати-читальні проводили реалізацію більшовицької культурної політики серед національного селянства.

Основними формами політичного впливу на національне село влада визначила лекції, політичні бесіди та диспути, атеїстичні, драматичні, сільського господарські гуртки. Фінансування культурно-політичних організацій здійснювалось за рахунок бюджету сільських рад, само обкладання місцевих селян. Останнє викликало особливий негатив серед збіднілих селян. Тому, вже в

середині 1920-х рр. культурно-політичні установи поступово переводяться на місцевий бюджет. В Одеській окрузі в 1925 р. із 61 національного сільбуду та хати-читальні 33 фінансувалися за кошти сільрад.

У національних селах товариство на кінець 1920-х рр. створило мережу культурно-освітніх закладів. В Україні працювало 53 єврейські, 12 польських, 6 латиських, 1 чеський робітничий клуби, 56 німецьких, 19 єврейських, 19 болгарських сільських будинків культури; 163 німецькі, 86 польських, 57 єврейських, 28 болгарських, 3 чеські, 1 вірменська хата-читальня; 83 німецькі, 47 єврейських, 40 польських, 7 чеських бібліотек [4.400, с.140].

На Волині розвивалась мережа національних лікнепівських закладів. У польських селах Житомирської округи працювало 45 хат-читалень, у трьох партійних школах навчання здійснювалось польською мовою. З 234 хат-читалень Житомирщини – 35 вели роботу німецькою мовою, функціонувала німецька партійна школа [3.289]. Упродовж 1927-1930 рр. чисельність сільбудів у німецьких селах зростає з 77 до 200, а хат-читалень – 199 до 255. Крім цього товариство утримувало 19 сільських бібліотеки [2.257, с. 88]. На середину 1920-х рр. у болгарських районах діяло 19 сільбудів, 26 хат-читалень, 30 бібліотек [4.435, с.125].

Отже, новостворена мережа культурно-освітніх установ розглядалася партійними органами як осередки політико-масової та пропагандистської роботи на селі.

У великих містах робота товариства здійснювалась у робітничих, національних та районних клубах. Головним завданням клубів була організація робітничих мас навколо політосвітньої роботи. Масова робота в клубах виявлялася в проведенні мітингів, лекцій, доповідей, концертів, спектаклів і т. ін. Зміст клубної роботи полягав у підготовці і проведенні різних громадсько-політичних кампаній, у розповсюдженні знань з політичної і професійної грамоти, а також формуванні нового більшовицькі налаштованого робітника. Так, у Харкові існувала ціла мережа національних клубів. Найчисельніші з них мали свої видавничі органи (болгарська газета «Серп і Чук»,

єврейська «Дер Штерн», німецька «Дас Ноє Дорф»). У міжнародному «Балканському клубі» діяла болгарська, сербська, бессарабська, грецька секції [4.400, С.141].

Одеський центральний інтернаціональний клуб ім. Карла Маркса був створений в лютому 1924 р. При клубі працювала Балканська комуністична федерація, що налічувала 30 болгар і 10 південних слов'ян. У травні 1924 р. при клубі існували німецька, польська, молдавська і латиська секції, а в січні 1925 р. – болгарська, яка налічувала 204 члени. Клуб обслуговував також народності сходу, які проживали в Одесі (вірмен і греків). До кінця 1925 р. Одеський клуб нараховував 1550 членів. В 1926 р. Інтернаціональний клуб вже обслуговував 12 національностей: вірмен - 229 чоловік, болгар - 204, угорців – 29, латишів – 104, литовців – 87, молдаван – 192, німців – 270, поляків – 316, італійців – 5, татар – 69, греків – 20, південно-словенців – 25. Всього членів клубу нацменшин було 1556 чоловік. Відвідування складало 10 тисяч чоловік на місяць, що говорило про велику популярність клубу і зацікавленість робітників в політосвітній роботі [5.521, с.124]. Для реалізації програм політосвіти національного робітництва при клубах створювались секції певної національної меншини. Секції керували роботою мистецьких гуртків, відкривали пункти з ліквідації політичної неграмотності, школи для мало писемного робітництва. Окремо організовувались жіночі національні секції.

Подібні до Одеського клуби існували в Єлисаветграді – Центральний робітничий клуб, в Миколаєві – Клуб нацменшин, в Херсоні – польський національний клуб, а також у великих національних селах Тернівка та Гопри.

Особливою прихильністю населення користувався Миколаївський польський робітничий клуб ім. Ю. Мархлевського. Освітня робота клубу включала читання лекцій, організацію роботи гуртків: крою та шиття, драмгуртка, домоведення. Лекції «Про участь поляків у соціалістичному будівництві», «Про національну політику», «Про білий терор у Польщі», які читалися польською мовою, слухали від 30 до 120 осіб. Певне місце відводилось відпочинку та розвагам: хоровому

співу, іграм, літературним читанням, народній музиці, вечорам самодіяльності тощо. Аналогічний польський клуб діяв і в Херсоні [4.412, с.302].

На середину 1926 р. в Україні функціонувало 83 національні клуби. З них найбільше – 66 було єврейських, 9 – польських, 3 – латвійські, по одному німецькому, болгарському, чеському, молдавському, грецькому та угорському [4.314, с.30].

У 1920-ті рр. у Житомирі активно працював польський робітничий літній клуб ім. Ст. Ланцуцького [3.290]. 1929 р. при клубі функціонували драматичний, хоровий, музичний, спортивний та стрілецький гуртки. Постійно виходили номери «живої газети» «Мухар» [1.169, арк.18]. Клуб співпрацював у плані проведення антирелігійних та пропагандистських вечорів з польською антикатолицькою секцією при окружній раді товариства Безвірників. Упродовж 1929 р. антирелігійні вечори проводились у клубі щомісяця [1.169, арк.18].

Два польських робітничих клуби функціонували у Проскурові та Вінниці. До Вінницького клубу записалися 65 чоловік. При ньому працювали спортивна, хорова, драматична та науково-природнича секція. Всього на початку 1924 р. на Поділлі працювало 19 польських драматичних гуртки. Існували 5 гуртків-серповців, на засіданні яких обговорювалися та пропагандувалися матеріали радянського часопису «Серп», що виходив польською мовою [4.424].

Одночасно з клубами товариства «Геть неписьменність» діяли і культурні установи національних товариств. Так, у Харкові діяли польське культурно-просвітницьке товариство «Праца» та культурно-просвітницька організація «Вірменська колонія». У Києві та Харкові як культурно-просвітницьке товариство існував «Будинок народів Сходу», який об'єднував представників кількох національностей [4.400, с.141]. При товаристві працювала бібліотека, де було зібрано 870 книг різними мовами. Випускалися стіннівки на вірменській, асирійській, тюрсько-татарській та грузинській мові. Дім займався розповсюдженням літератури та підручників мовами національних меншин. У квітні 1925 р. Дім об'єднував 359 вірмен, 260 асирійців, 120 китайців, 80 греків, 70 грузин, 75 турок, 75 персів, 30 корейців, караїмів та інших [4.314, с.29].

У національних селах товариство «Геть неписьменність» пропагандистку та культурно-освітню роботу здійснювало за допомогою радіо та кіномережі. Це дозволяло нести ««комуністичне мистецтво» у найвіддаленіші села та пропагувати соціально-економічну і культурну політику партії та держави». Радіофікація національних сіл почалася з другої половини 1920-х років. У 1925 р. в Одесі було налагоджено радіомовлення єврейською, німецькою та болгарською мовами. 1927 р. у Вільшанському районі працювала одна кіноустановка, планувалось відкрити в травні 1927 р стаціонарний кінотеатр [5.520]. У 1932 р. у польських селах діяло 95 стаціонарних і 264 пересувних кіноустановок, у прокаті було 14 фільмів із польськими титрами, здійснювалась радіофікація населених пунктів [4.373, с.219].

Процес радянзації культурно-національного життя мав суперечливий характер. З одного боку, він з інтересом сприймався етноменшинами, особливо молоддю, оскільки культурно-освітні установи, особливо на селі, стали осередками дозвілля, відпочинку, розвитку художньої самодіяльності. З другого боку, шаблонізація осередками товариства своїх форм і методів роботи, викорінення з діяльності національних клубів і бібліотек національного змісту, контроль за репертуаром аматорських колективів викликали спротив серед національно-свідомого населення.

Матеріали періодики досліджуваного періоду переповнені інформацією щодо незадовільної роботи хат-читалень, червоних кутків, бібліотек у національних населених пунктах. У кореспонденції сількора про хату-читальню в с. Василівка Мархлевського району говориться коротко і конкретно: вона абсолютно нічого не робить. Навіть вчителі й актив не знають, де знаходиться хата-читальня, у ній не було газет і книг польською мовою. У селах Медведівської та Паранинської сільрад Ємільчинського району не було хат-читалень, ані бібліотек, а місцеве керівництво виявило байдужість щодо переобладнання чи будівництва приміщень для закладів культури. Загалом у понад половині польських населених пунктів були відсутні культурно-освітні установи, а наявні в селах украй слабо забезпечувалися національною літературою, періодикою, відчувалася гостра

нестача організаторів художньої самодіяльності [4.373, с.219-220]. Подібна ситуація простежувалась і в німецьких селах. Сільські будинки працювали з великими труднощами. Німецький комуністичний актив не враховував інтересів німецького селянства, тому директиви, плани робіт, література, яка надходила в культурно-політичні установи не відповідала запитам населення. В середині 1920-х років німецькі сільбуду майже не проводили культурно-освітньої роботи. Переважали лише танцювальні вечори та показ кінофільмів. Так, селяни Зульцької німецької сільради Ландаського району констатували занепад культосвітньої роботи: «Завмерла робота в сільбуді. Зайдеш в середину, аж млосно робиться: в одному кутку сміття, в другому – в'язанки очерету. Три дні сільбуду буває відчиненим, та й то на півгодини. Засідатель Гай одержує 17 крб. на місяць і цілий день за ним «ганяються» члени сільбуду, благають, щоб дав газету почитати. Зато «гримить» куль праця в заїжджому дворі, якого орендує сільбуд. Кожного вечора сюди збираються компанії і до самісінького ранку грають у «Очко» [3.293]

Починаючи з літа 1929 р. товариство «Геть неписьменність», фактично, повністю переймає на себе справу поширення писемності серед етноменшин Української СРР. Робота сільбудів трохи пожвавлюється, однак організовані політосвітні гуртки, працювали за рахунок кінопересувок та прослуховування радіопередач. Увага культурно-політичних установ зосереджується на реалізації серед національного селянства антирелігійних програм. У 1933 р. поступово робота товариства у національних селах поступова згортається. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 16 січня 1936 р. товариство було ліквідовано. А повноваження і завдання товариства передавалися місцевих органам влади.

Серед великої кількості громадських об'єднань, які займались проблемами безпритульності серед національних груп найбільш ефективними були товариство «Друзі дітей» та Українське товариство Червоного Хреста. Товариство «Друзі дітей» було одним з найчисельніших та найбільш діяльних добровільних товариств, яке пройнялося турботою про безпритульних дітей і вбачало своїм

завданням подолання безпритульності як соціального явища. У своїй історії товариство пройшло декілька етапів. Перший етап припав на середину 1920-х років. Він полягав у створення мережі осередків товариства та здійснення кампаній з подолання дитячої безпритульності. Після першого з'їзду товариства акценти змінилися у напрямку профілактики дитячої безпритульності та поступового втягнення товариства у пропагандистські та інші провладні кампанії. У 1930 р. розпочався третій етап, який полягав у використанні осередків товариства для здійснення активного прокомуністичного виховання дітей та молоді, зборі коштів для допомоги колективізації та індустріалізації країни.

29 грудня 1923 р. Центральною комісією допомоги дітям було ухвалено рішення про організацію в УСРР добровільного товариства «Друзі дітей» [1.33, арк.1]. У 1924 р. в Україні компартійними органами було розгорнуто кампанію зі створення мережі осередків товариства «Друзі дітей». Осередки товариства охопили роботою всі добровільні товариства, які існували в Українській СРР для допомоги дітям. До їх складу товариства увійшли місцеві філії «Ліги допомоги дітям Німеччини», осередки товариства «Охорони дитинства» тощо. Вже на вересень 1924 року мережа осередків «Друзів дітей» охоплювала всі регіони України. На 1 жовтня 1926 р. в Україні існувало 2 480 міських та 1089 сільських осередків товариства. Осередки «Друзів дітей» створювались і на підприємствах та при школах і ФЗУ. Так, у 1926 р. діяло 850 осередків на підприємствах та 276 при школах. За офіційними даними членами товариства було 380,600 тис. чол. [3.285, с. 38].

На I Всеукраїнському з'їзді працівників комісії допомоги дітям в жовтні 1924 р. в резолюції про перспективи роботи осередків «Друзів дітей» відзначалося, що головним завданням створеної організації є всебічна допомога дітям і боротьба з безпритульністю в усіх її проявах. Під егідою товариства створювалась мережа національних дитячих будинків. Так, у Подільській губернії діяли польські дитячі будинки у Кам'янці та Проскуріві. У школах при дитячих будинках не вистачало навчальної літератури та вчителів [4.424, с. 47].

Із серйозними труднощами зіткнулася компартійна влада при проведенні атеїстичної роботи та антирелігійної пропаганди серед національних меншин. Влада не врахувала, що релігійність один із факторів національної ідентичності євреїв, німців, поляків. Серед етноменшин України були представлені різноманітні християнські церкви та іудаїзм. Серед болгар, молдаван та греків розповсюджені православні громади. Католицька церква значний вплив мала на поляків, чехів, серед німців діяли громади лютеран (баптисти, меноніти, абендліхтери, трясуні).

Для боротьби з релігійністю етноменшин влада використовувала два основні методи. А саме: заходи адміністративного тиску і засоби антирелігійної пропаганди. Перший із них полягав у постійному контролі за діяльністю громад і священників органами місцевої влади і ГПУ, створення вигаданих перепон при офіційній реєстрації общин, закриття культових споруд і їх перепрофілювання. Так, у 1926 р. Черняхівський РВК перепрофілював у школи відібрані приміщення місцевого костелу та Нейборкського молитовного будинку [1.175, арк. 1]. 1927 р. в Житомирі була закрита Хоральна синагога [1.175, арк. 40], у Володарську одна із синагог була передана артілі кустарів для створення в ній виробничих майстерень [1.175, арк. 122]. Подібного роду акції здійснювались у всіх місцях компактного проживання етноменшин.

Другий метод полягав у активній діяльності антирелігійних організацій, зокрема, безвірників та проведенні антирелігійних вечорів у клубах, хатах-читальнях і т.д. Так, на засіданні осередку Гуровського «Безбожника» 1 серпня 1928 р. основним завданням визначалось проведення пропаганди нового життя серед поляків та нищення осередків релігійного життя польських громад [1.144, арк. 31].

Серед національних меншин Української СРР на початку 1920-х рр. сильний вплив мали представники національного духовенства. Священики більшості конфесій мали гарну освіту, яка була кращою ніж у місцевого більшовицького активу. Провладні активісти не могли конкурувати з релігійними осередками за голоси віруючих. Спроба створити антирелігійні гуртки при польському клубі

Миколаєва провалилась. З жовтня 1925 р. по 1 липня 1926 р. тут було прочитано польською мовою дві доповіді про походження релігії та три лекції про виникнення життя на землі професором Сапожниковим, їх відвідало лише кілька десятків поляків [4.384, с.295]. Не допомагало розповсюдження антирелігійних журналів мовами нацменшин. Погано розходились примірники журналів «Апікойрес» (єврейська), «Фен ден дін» (татарська), «Войовничий безвірник» (польська), «Нове село» (німецька) [3.291, с. 3].

У квітні 1929 р. владними органами було заборонено всі види релігійної діяльності, крім богослужінь. Почалося масове знищення матеріальної основи діяльності релігійно-громадських організацій.

З метою проведення антирелігійних кампаній та дискредитації національного духівництва компартійні органи влади створюють у 1925 р. громадську організацію Всеукраїнську раду спілки безвірників (з 1929 р. – Спілка Войовничих безвірників). Аналогічну структуру компартійні органи створюють і на Україні. У листопаді 1926 р. ЦК КП(б)У розіслав до округкомів лист з вимогою негайного створення в округах та районах осередків безвірників. У грудні 1926 р. було створено Тимчасову Всеукраїнську Раду Спілки безвірників. Її очолив Д. Ігнатюк [4.368, с.205]. Товариство мало провадити цілеспрямовану та широкомасштабну боротьбу з церквою, здійснювати усну та друковану антирелігійну пропаганду, а також вести атеїзацію освіти, науки та культури, побуту населення Української СРР. Крім того осередки товариства мали активно сприяти репресивним заходам державних органів проти священників та активних прихожан. У 1928 р. Всеукраїнська рада Спілки безвірників видала Положення «Про національні секції при радах Спілок безвірників». Згідно положення осередки СВБ мали створити мережу національних секцій з питань антирелігійної роботи серед національних меншин республіки. Національні секції СВБ разом з організаціями Інтернаціоналу пролетарських вільнодумців, чехословацькою організацією пролетарських безвірників «Свац» (Спілка пролетарських безвірників) відповідали за ведення активної антирелігійної пропаганди в середовищі національних громад республіки. 20 листопада 1929 р. в Мархлевську

пройшла перша установча конференція польської секції СВБ. Форми роботи секцій СВБ були різноманітними. Так, при Одеській радянській партійній школі було відкрито німецький семінар з підготовки організаторів і пропагандистів-антирелігійників. З 1926 р. видавався німецькою мовою атеїстичний журнал «Нова країна». Його тираж у 1927 р. складав 500 примірників, а уже 1928 р. – зріс до 1200. Розповсюджувались серед активістів методичні матеріали, німецький антирелігійний підручник, при всіх німецьких газетах відкривалися «Куточки Безвірників» [4.298, с.339].

У національних селах секції організували конкурси на кращий безвірницький осередок. Кампанії проводились у різних напрямках – це ведення антирелігійних куточків у школах, розповсюдження безвірницької літератури, перевірка діяльності культурно-просвітницьких працівників. Так, у 1929 р. конкурс проводився у польських селах Правобережної України [1.137, арк. 24]. 1931 р. УкрТЗЕТ разом із СВБ провели кампанію з огляду антирелігійної роботи серед євреїв. Осередки товариств в рамках кампанії здійснювали поширення серед євреїв ідей про шкідливість релігії для трудящих. Одночасно розповсюджувався журнал «Дер Алікойрес». Його мали підписати всі підшефні колгоспи [4.356, с.199].

У польських сільрадах Волині під патронатом товариства створювались гуртки природознавства та техніки. Упродовж 1927 р. гуртки діяли в Мархлеському, Романівському (склозавод), Новоград-Волинському (с. Сусли) та Володарському (с. Старий-Бобрик) районах [1.143, арк. 32]. У середині 1929 р. на Волині функціонувало 10 німецьких осередків СВБ, які об'єднували 220 осіб [4.342, с.83].

Культ войовничого атеїзму набув апогею під час суцільної колективізації, коли небажання національного селянства вступати до колгоспу оцінювалось як наслідок ворожих дій релігійних організацій. Насадження безбожництва, нищення культових споруд і пам'яток стало частиною репресивної політики влади, позаяк арешти священників і «показові процеси» над ними мали створити атмосферу страху і покори. Польська газета «Серп» дійшла до того, що назвала Великдень

«куркульсько-фашистським празником», а саме святкування оцінила як «наступ куркулів» і дії «фашистської агентури». В іншій польській газеті «Голос молоді» було відкрито рубрику «Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм», друкуючи рекомендації щодо проведення активістами громадських організацій анти великодньої кампанії [4.373, с.207].

Проте недолугість антирелігійної пропаганди призвела до того, що журнал «Безвірник» у 1933 р. писав про роботу серед нацменшин як найвідсталішу ділянку, а в інформації ЦК КП(б)У від 11 серпня 1935 р. повідомлялося про активізацію єврейських національно-клерикальних елементів, переповнені синагоги Одеси, Херсона Умані і створення підпільних хедер в Овручі. Журнал «Безвірник» 1935 р. інформував про поновлення роботи костелу, кірхи та сектантських будинків молитви в Одеській області. В цілому, з жалем журнал констатував, безвірницька робота на Одещині перебуває в стані небувалого ще занепаду. Аналогічна ситуація була і на Вінниччині. Районні організації СВБ не виконували своїх завдань, а в єврейських і польських селах антирелігійної роботи майже не було [4.450, с.180]. Не мала результативності у національних селах войовнича антирелігійна пропаганда більшовиків. Нерідко вона викликала зворотну реакцію. Так, у селищі Іваницьке через його віддаленість від костьолу протягом майже трьох років не було відмічено будь-яких спроб щодо хрещення дітей з боку польського жіноцтва. І лише після відвідань села завідуючим польбюро Ржепинським і проведених ним антирелігійних лекцій і бесід у селі з'явився німець-ксьонз і охрестив дітей [4.384, с.296].

Отже, вивчення історії громадських об'єднань національних меншин України у 20-30-ті рр. ХХ ст. доводить, що компартійне керівництво поклало на організації насамперед «інтернаціональні» функції, які передбачали підпорядкування національного життя завданням більшовицького експерименту. Політико-правовий режим, у межах якого функціонували громадські організації репрезентував собою сукупність умов, за яких громадські об'єднання свої статутні та позастатутні завдання. При цьому і завдання, і умови визначалися політичним керівництвом партії на об'єднання громадськості та сприяння державі

у здійсненні партійним апаратом режимних параметрів функціонування системи громадських об'єднань. За відсутності значного про шарку комуністів у національних адміністративно-територіальних одиницях, особливо у національному селі, влада робила ставку на співчуваючі їй групи – незаможників. Вони об'єднувались у класові та професійні спілки, з завданням втягнути національні меншини у більшовицький експеримент. Діяльність добровільних товариств, класових спілок та кооперативних організацій постійно контролювалась та «шліфувалась» з боку компартійних органів, як в центрі, так і на місцях.

ВИСНОВОК

1. Проведений аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить про те, що на даний час відсутнє комплексне дослідження, в якому було б розглянуто політику більшовицького режиму щодо громадського руху національних меншин підрадянської України. Історіографія громадської ініціативи етноменшин 1920-х – середини 1930-х рр. пройшла у власному розвитку чотири основні етапи: 1) 1920-ті – початок 1930-х рр.; 2) відповідно – середина 1930-х – перша половина 1950-х рр.; 3) середина 1950-х – 1980-ті рр.; 4) від початку 1990-х рр. – до сьогодні.

Дана проблема досліджувалась лише фрагментарно. Окремі аспекти історії громадських організацій та добровільних товариств національних меншин Української СРР в 1920-х – 1930-х рр. знайшли своє відображення в ряді наукових досліджень різних періодів радянської доби та у новий період історії незалежної України. Для праць радянського періоду характерно те, що їх авторство належало не професійним історикам, а практичним працівникам, партійно-радянським функціонерам, які були пов'язані з діяльністю громадських об'єднань. Більшість з них мали не науковий, а пропагандистський характер. У другій половині 1930-х – 1950-х рр. частину раніше опублікованих праць, які концептуально та ідеологічно не співпадали з тогочасною партійною політикою, було вилучено з вільного користування. Незважаючи на те, що комплексно до розв'язання даної проблеми ніхто не підходив, ці праці стали базою для здійснення подальших розробок. Необхідно наголосити, що вивчення минулого національної громадської ініціативи міжвоєнної доби взагалі випало з поля зору радянських істориків. Тільки в останні десятиліття робляться перші спроби комплексно підійти до висвітлення даної проблеми.

У переважній більшості праць опублікованих у 1990-х рр. вітчизняні історики по новому, без ідеологічних штампів переглянули більшовицьку політику стосовно громадських об'єднань та запропонували насичену новим фактологічним матеріалом історію етнічних громад України. У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. історіографія історії етнічних громад України збагатилась рядом ґрунтовних монографій, в яких накопичений попередниками

фактологічний матеріал систематизовано, критично осмислено та інтегровано у концепцію історії політичної системи радянського тоталітарного режиму.

Таким чином, критичний аналіз історіографії з дотичної проблематики засвідчує, що не зважаючи на її об'ємність історія громадських об'єднань національних меншин підрадянської України 1920-30-х рр. ще не була предметом спеціального дослідження. Прагнення комплексно дослідити особливості появи, розвитку та згорання громадського руху етноменшин міжвоєнної доби спонукало здійснити пропоновану дисертаційну роботу.

Наявна джерельна база дисертаційного дослідження є достовірною та являє собою комплекс архівних і опублікованих документів, які дали змогу автору повною мірою здійснити узагальнюючий аналіз проблеми.

2. Вся сукупність фактичних даних підтверджує висновок про те, що становище національних меншин Української СРР на початку 1920-х рр., в основній масі селянських, було аналогічним з українським селянством. Волонтаристські методи ЦК РКП(б) економічного реформування України призвели до кризових явищ в суспільстві. Позаекономічні відносини з селянством, зокрема, введення різних розкладок і знищення товарного ринку, як універсального регулятора економіки, значною мірою вплинули на підірив сільського господарства. Сільськогосподарські виробники, втративши економічну зацікавленість в наслідках своєї праці, ставали на шлях екстенсифікації господарств і недосіву значних земельних площ, що особливо відчувалось у національних селах. Репресивні методи збирання продрозкладки, призвели до протистояння партійно-радянського апарату селянству.

Державна політика щодо національних меншин на початку 20-х рр. ХХ ст. мала безсистемний характер. Компартійні органи не врахували у своїй роботі особливості виробництва, побуту та укладу життя різних національних груп, який формувався десятки років. Недолуга адміністративно-територіальна реформа, неувага до національно-культурних, релігійних та інших потреб національних меншин призвела до розпорошення етнічних груп у місцях їх компактного проживання, руйнування традиційних громад. Різко скоротилися земельні ділянки

грецьких, шведських, болгарських та інших колоністів. В особливо скрутному становищі опинилися німецькі сільськогосподарські колонії, до розгрому яких доклали руки як більшовики, так і представники інших політичних угруповань. Руйнація традиційного землеустрою та розпорошення земельних ділянок колоністів відбувалося протягом першої полонини 1920-х рр.. Такі економічні заходи більшовицького режиму не сприяли розв'язанню національного питання. Серед етнічних меншин поширюється недовіра до влади.

Більшість соціально-економічних експериментів призвели до катастрофічного падіння рівня життя німців, греків, євреїв та інших народів України. Серед національних меншин поширюються антирадянські настрої. Розгортають свою діяльність національні небільшовицькі громадські організації, які стають виразниками інтересів національних громад.

Як стверджують документи, проголошення курсу на коренізацію у другій половині 1923 р. спричинило активізацію соціально-економічних та культурних перетворень, що проводили компартійні органи серед національних меншин Української СРР. Більшовицьке керівництво, втративши марні сподівання на світову пролетарську революцію, звертає свої погляди на прикордонні райони, де проживали компактні маси національних меншин. Головною метою нового політичного курсу стала радянізації етнічних меншин. Коренізація, як і вся більшовицька національна політика, полягала у поступовій зміцненні власної диктатури, як в центрі так і в національних окраїнах.

3. На території підрадянської України таємно діяли громадські організації німців, євреїв та поляків, які мали релігійне забарвлення. Організації спиралися на молодь. Особливістю культурно-релігійних польських товариств була їх законспірованість, чітка структура управління та фінансова підтримка боку польського селянства Волині і Поділля. Товариства організовували театральні студії, культурно-релігійні вечори, політичні читання, а також гуртки з вивчення національної мови. Окремо культурно-релігійні громади сприяли національним кооперативам. Маючи релігійну основу у своїй діяльності, вони були заборонені компартійними органами влади.

Найбільш міцні позиції на території УСРР мав єврейський суспільно-політичний рух, в основі якого лежав сіонізм. Сіоністські партії та організації були дуже активними та дієвими, мали широке представництво на місцях, були чітко організованими та структурованими, мали дуже багато спільного між собою. Сіоністські організації були тісно пов'язаними із нелегальними єврейськими політичними партіями, які здійснювали на них значний вплив. Сіоністські товариства та гуртки різнилися тільки характером своєї роботи (спортивні, господарські, культурно-просвітницькі та ін.). Єврейські громадські організації виступали проти більшовицької однопартійності, за зрівняння в правах містечкового єврейства з оточуючим населенням, а також за еміграцію до Палестини.

Зарубіжні національні рухи намагалися вплинути на суспільно-політичний і культурний розвиток національних меншин Української СРР. Одним із засобів впливу стало створення на початку 20-х рр. ХХ ст. різних за характером іноземних допомогових організацій, які шляхом надання матеріальної допомоги намагались вплинути на національні меншини, пробудити в них національну свідомість. Крім того філантропічні організації стали базою для задоволення еміграційних прагнень етноменшин України.

Документальні матеріали того часу свідчать, що діяльність національних недержавних громадських організацій в Україні, не була буржуазним заколотом клерикальних сил, як стверджує радянська історіографія, а – боротьбою етнічних спільнот за відстоювання права на життя та вільний розвиток своєї національної громади.

4. На початку 1920-х рр. утворюються національні кооперативні товариства, функціонування яких здійснювалося відповідно до традиційних напрямків господарської діяльності та особливостей соціальної структури певних національних груп. Вони були включені до радянської кооперативної системи, зберігаючи подекуди притаманні їм особливості. Кооперативні організації національних меншин до середини 1926 року не обліковувались за національною ознакою. Повільно створювались сільські національні кредитні кооперативи.

Кооперативні об'єднання розглядалися компартійними органами як дієвий засіб залучення етноменшин до активної громадської діяльності. При кооперативах створювались осередки масових добровільних товариств. Формувалась мережа клубів та хат-читалень. В цілому в підрадянській Україні не існувало жодної національності, яка б не брала участі в кооперативному житті.

Не обмежуючись виробничою, торговельною або посередницькою діяльністю, товариства національної кооперації брали посильну участь у благодійництві та розвитку культурно-просвітницької справи. На їх кошти утримувалися навчальні заклади, установи соціального захисту, культові споруди. Серед товариств національної кооперації особливе місце посідала Спілка нащадків голландських вихідців на Україні. Вбачаючи у спілці конкурента за голоси німецьких колоністів, компартійні органи постійно вели зі спілкою активну боротьбу. Ліквідувавши у середині 1920-х рр. німецьку національну кооперацію, компартійний режим активно створює їй наступника у особі сільсько-господарської та споживчої кооперації.

В умовах соціалістичної економічної системи не могло бути незалежної національної кооперації. Поряд із викоріненням національних кооперативних товариств інтенсивно впроваджувалися сільськогосподарські колективи, які створювались за канонами більшовицької колгоспно-кооперативної системи. Із впровадженням колгоспного ладу споживча та торговельна кооперація поступово згортається, а сільськогосподарські товариства колективізуються. Національні артілі та комуни замінюються колгоспами, за допомогою яких влада здійснювала як господарські, так і виключно адміністративні кампанії: розкуркулення, хлібозаготівля. Відмова членів кооперативу вступати до колгоспу розцінювалась владою як прояв антирадянської агітації. Репресії проти селян, які відмовилися вступати до колгоспів, набули масового характеру.

5. На початку 1920-х рр. влада застосувала до національних громадських об'єднань засоби адміністративного тиску та кримінального переслідування до їх активу. За допомогою застосування репресій активістів, відмови у реєстрації, а також позбавлення фінансових надходжень було завдано суттєвого удару

етнічному громадському руху в особі національних організацій та добровільних товариств.

Одночасно влада активно використовували соціально-економічний потенціал громадських об'єднань національних меншин для подолання наслідків голоду 1921-1923 рр., вирішення, шляхом переселення, проблеми «єврейського містечка» Правобережної України та створення кооперативної мережі.

З поступовим формуванням тоталітарної системи СРСР, відбуваються ліквідаційно-уніфікаційні процеси: на зміну національному різноманіттю приходять нівелювання та уніфікація духовного життя, класовий інтерес починає переважати над національним, на перший план виступає інтернаціональне виховання трудящих незалежно від їх етнічного походження.

Наприкінці 1920-х – початку 1930-х років починається поступове згортання політики коренізації на тлі наростаючої боротьби з антирадянськими й антикомуністичними елементами, до яких відносять і представників національних меншин як носіїв націоналістичної ідеології, несумісної з побудовою соціалістичного суспільства.

Посилюються репресії проти «антирадянських й антикомуністичних елементів», до яких влада відносила представників національних громадських об'єднань, як носіїв націоналістичної ідеології, несумісної з побудовою соціалістичного суспільства. Масові акції проти національних громадських об'єднань та їх активістів призвели до ліквідації будь-яких опозиційних рухів. По суті розправа над громадськими організаціями етнічних спільнот стала початком масових сталінських репресій, проведених у 1930-х рр.

6. Розвиток нових радянських громадських об'єднань проходив у 1920-ті рр. в контексті побудови нової політичної системи держави «диктатури пролетаріату» і був завершений на початку масових репресій 1930-х років. Нові громадські об'єднання мали замінити собою опозиційні національні рухи та стати проміжною ланкою між владою та національними громадами. Компартійні органи розглядали громадські об'єднання основним виконавцем волі правлячої партії. В підрадянській Україні було створено мережу провладних громадських

організацій, класових та професійних спілок, а також масових добровільних товариств (КНС, КВД, ТЗЕТ, МОДР та інші). Перед ними ставилося завдання замінити традиційні громадські об'єднання національних меншин. Це була спроба створити видимість декларованих політичних свобод, а фактично здійснювалась радянська етнічна політика республіки. Їх штучність та повне нехтування культурно-релігійними та соціально-економічними потребами етнічних громад визначили їх непопулярність серед етноменшин.

Система створених на середину 1920-х рр. добровільних товариств перебувала під жорстким контролем з боку державних органів. Вони визначали принципи організаційної побудови, форми та методи роботи організацій. Особливу роль відігравали органи НКВС. З метою забезпечення «соціалістичної законності», вони видавали інструкції, обіжники, де тлумачилися законодавчі акти стосовно діяльності громадських об'єднань. За допомогою звітів та періодичних перевірок здійснювався контроль за організаціями.

У другій половині 1920-х рр. ХХ компартійні органи посилюють тиск на культурно-релігійне життя національних меншин підрадянської України. Замість національних пріоритетів на перше місце виходить політико-виховна робота, яка проводилась серед національних меншин прокомуністичними громадськими об'єднаннями під суворим контролем партійних органів. Створюється мережа інтернаціональних робітничо-селянських клубів, «червоних кутків», хат-читалень та лікнепів. Які за нових політичних реалій виконували роль політико-освітніх пролетарських культурних центрів. До їх роботи активно залучались масові добровільні товариства, кооперація та класові і професійні спілки.

На початку 1930-х рр. позитивні процеси спочатку почали загальмовуватися, а після так званого «великого перелому» і зовсім стали згортатися. Про політику коренізації просто перестали згадувати, хоча офіційно її ніхто не скасовував. Під приводом реорганізації відділів пропаганди й агітації комітетів ВКП(б) були ліквідовані всі національні секції. На думку партійних працівників національне питання на Україні було розв'язане. Почався період згортання діяльності провладних національних громадських організацій та добровільних товариств,

кредитної та промислово-кустарної кооперації. Колективізуються національні сільгоспкооперативи. Все це, як і в 1920-ті рр., робилося без врахування думок населення, вольовими заходами, без будь-якої роз'яснювальної роботи серед населення. В результаті громадських рух етнічних меншин в підрадянській Україні в середині 1930-х рр. було повністю ліквідовано. При формуванні і в процесі діяльності національних громадських об'єднань відбилась сутність тоталітарної системи державотворення, що складалася в Україні протягом 1920-30-х рр.

7. Критичне осмислення узагальненого в дисертації матеріалу дозволило сформулювати ряд практичних рекомендацій, спрямованих на використання досвіду діяльності національних громадських об'єднань в умовах сучасної України. Їх реалізація сприятиме розбудові в Україні поліетнічного, толерантного суспільства, і сприятиме формуванню державними органами влади та органами місцевого самоврядування виваженої соціально-економічної, культурно-релігійної політики стосовно всіх етнічних громад регіонів. Зокрема:

- потрібно налагоджувати у політичній системі України стосунки між державою та різними національностями через систему національних громадських організацій, які мають стати виразниками інтересів окремих етносів при діалозі і співпраці з державними інституціями;
- у галузі соціального захисту, через розвиток альтернативних систем соціального захисту;
- у галузі освіти й дошкільного виховання, через створення національних шкіл і дитячих садків на базі культурно-освітніх установ етноменшин, зі збереженням обов'язкової загальноосвітньої програми; розвиток національно-культурних, освітніх, релігійних та соціально-політичних громадських об'єднань етноменшин не повинен суперечити національним інтересам титульного етносу;
- у сфері позашкільного виховання й роботи з молоддю, через організацію громадськими об'єднаннями дитячих, молодіжних і сімейних таборів задля розвитку традиційних і національних цінностей народів України;

- у сфері культури, через розвиток самофінансованої мережі культурно-освітніх установ, видавництв, бібліотек, обшинних центрів;
- у галузі економіки, через залучення коштів етнічних діаспор у розвиток економіки держави та їх загальноекономічного потенціалу для лобювання інтересів України закордоном і розвитку міжнародних економічних зв'язків;
- у суспільно-політичній сфері, через створення інституту національно-культурних автономій як противаг різним сепаратистським тенденціям.

У сучасних умовах, коли світові держави з кожним роком стають все більш багатонаціональними, актуальним стає науковий пошук нових схем, моделей співжиття різних національностей в них. Ці проблеми вимагають звернення до історичного минулого, переосмислення та критичного аналізу спроб їх вирішення. Тому ми пропонуємо об'єднати зусилля як вітчизняних науковців, так і закордонних, які розробляють питання, пов'язані із національними меншинами України, для написання ґрунтовної праці із міжнаціональних відносин. Крім цього, необхідно розробити спецкурси з історії національних меншин та ввести їх до навчальних програм вузів, технікумів у місцях їх компактного проживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет.

Опис 1.

1.1. Спр. 195. Відомості на виплату зарплати співробітникам ВУЦВКу. – 02.09. – 30.11.1920., 107 арк.

Опис 2.

1.2. Спр. 976. Телеграми Уряду України і резолюції загальних зборів трудящих з протестом з приводу вбивства тов. Воровського. – 02.01. – 14.12.1923 р., 178 арк.

Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР (29 січня 1919 – 30 грудня 1930)

Опис 1.

1.3. Спр.1823. Материали о деятельности литовского подотдела нацменьшинств Наркомвнудела УССР 9.02. – 11.10.1922 г., 31 арк.

1.4. Спр.1825. Сведения о деятельности сионистских и других националистических организаций по губерниям Украины и переписка об оказании помощи еврейскому населению, пострадавшему от погромов 22.03.1922. – 8.12.1922., 173 арк.

1.5. Спр.2239. Материали о деятельности немецкого подотдела отдела нацменьшинств 6.020 – 13.02. 1924 г., 145 арк.

1.6. Спр.2262. Выписки из протоколов заседаний Центрмекосо и материалы к ним об утверждении уставов обществ, союзов, организаций. 26.01.1923. – 30.04.1924 г., арк.

1.7. Спр. 2296. Уставы религиозных общин по Донецкой губернии. – 1923 г., 580 арк.

Опис 2.

1.8. Спр.196. Отчеты о деятельности губернских ликвидкомов по отделению церкви от государства за 1924 год., 224 арк.

1.9. Спр.199. Протоколы заседаний и информации губернских ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства и переписка с админотделами губисполкомов о регистрации уставов и присылке сведений о составе и деятельности религиозных общин. 24 мая – 28 августа 1924 г., 405 арк.

1.10. Спр.2167. Полугодовые, квартальные и месячные отчеты о деятельности отдельных культов админотделов окрисполкомов за 1925-1926 г., 345 арк.

1.11. Спр.2196. Переписка с админотделом Каменецкого окрисполкома по заявлениям религиозных общин. 5 февраля – 15 декабря 1926 г., 48 арк.

Опис 3.

1.12. Спр.473. Статистические сведения о количестве и списки ликвидированных обществ и союзов по округам за 1926-27 года, 47 арк.

Ф. Р-27. Земельный отдел Всеукраинского революционного комитета г. Харьков. (11.12.1919. – 20.02.1920 г.) с 20.02.1920 г. Народный комиссариат земельных дел УССР

Опис 3.

1.13. Спр.15. Проект положения «Интернационального менонитского общества» 18.04. – 24.04. 1922 г., 6 арк.

Опис 8.

1.14. Спр.256. Відомості про господарства, що мають земельні лишки та циркуляри Наркомзему УРСР про порядок їх відібрання 10.06.1927. – 22.02.1929., 382 арк.

Ф.257. Всеукраїнський Центральний Комітет незаможних селян (1920-1933 рр.)

Опис 1.

1.15. Спр.1295. Стенограма та протокол 5-го ліквідаційного пленуму ВЦКНС (15-16 лютого 1933 р.). Копії. 15-16 лютого 1933 р., 104 арк.

Ф.290. Всеукраїнська Рада Сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» м. Харків. (листопад 1921 р. – 26.9.1929 р.). Організаційне бюро по відбудуванню сільськогосподарської кооперації на Україні

Опис 2.

1.16. Спр.241. Декрети, накази влади про сільськогосподарську кооперацію та сільські господарства 18.10.1921 р. – 17.9.1922 р., 9 арк.

Ф.340. Особая продовольственная комиссия Юго-Западного фронта январь 1920 г.

Опис 1.

1.17. Спр.3173. Отчеты и доклады о деятельности Одесского опродколгуба за 1920 г., 88 арк.

Ф.413. Центральна Комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному виконавчому комітеті (1923-1933)

Опис 1.

1.18. Спр.9. Витяги з протоколів засідань Центральної Міжвідомчої комісії у справах товариств і союзів при НКВС про статuti союзів корейців на території СРСР та Всеукраїнського об'єднання караїмських національних товариств. 21 червня – 30 жовтня 1925р., арк.

1.19. Спр.13. Документи про роботу Запорізького та Подільського губвиконкомів серед національних меншостей (протоколи, відомості, листування) 18.11.1924. – 14.10.1925 р., 211 арк.

1.20. Спр.17. Протоколи засідань, звіти бюро національних меншостей при Київському, Катеринославському, Волинському губвиконкомах. 23.12.1924. – 10.07.1925. р., 339 арк.

1.21. Спр.91. Документи про роботу серед національних меншин німецьких колоній (Витяги з протоколів, пояснювальна записка, листування, відомості). 29.01.1925 р., 60 арк.

1.22. Спр.99. Документи про роботу комісії національних меншостей при губвиконкомах серед польського населення. (витяги з протоколів, звіти, резолюції, таблиці), 105 арк.

1.23. Спр.100. Документи про результати обстеження окрбюро національних меншостей грецького населення. (протоколи, резолюції, звіт) 1925 р., 90 арк.

1.24. Спр.167. Протоколи нарад відділу переселення Наркомзему УСРР, ЦКНМ, відомості та листування з Наркомземом УСРР, окрвиконкомами про обстеження роботи серед німецького населення і переселення його на південь України. 30.11.1926. – 23.05.1929., 197 арк.

1.25. Спр.173. Документи про вироблення плану конкретних заходів для подальшого поглиблення роботи по забезпеченню самодіяльності національних меншостей на Україні. (протоколи, плани, листування). 3.11.1926. – 23.11.1927., 53 арк.

1.26. Спр.196. Протоколи засідань бюро національних меншостей окрвиконкомів та листування з Наркомосом УСРР, окрвиконкомами про ЦКНМ та її місцеві органи. Лютий-серпень 1926 р., 95 арк.

1.27. Спр.232. Акти, висновки про результати перевірки роботи грецьких національних сільрад. 28.10.1926. – 6.01.1927., 147 арк.

1.28. Спр.249. Звіт РНК УСРР про роботу серед національних меншостей, витяги з протоколів ІХ, Х Всеукраїнських з'їздів Рад. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про стан народної освіти на Україні». 1927 рік., 201 арк.

1.29. Спр.258. Документи про роботу ЦКНМ. (акти, резолюції, звіти, висновки, доповідь.) 1927 р., 127 арк.

1.30. Спр.557. Документи про культполітосвітню роботу та стан політосвітніх установ національних меншостей (протоколи, резолюції, плани, доповідні записки, акти, листування). – 19 травня – 3 червня 1931 р., 387 арк.

1.31. Спр.561. Документи про результати обстеження національних районів, сільрад (доповідні записки, висновки, акти, відомості). Квітень-серпень 1931 р., 177 арк.

1.32. Спр.592. Документи про культосвітню роботу серед нацменшостей (протоколи, плани, доповідні записки, листування), 14 арк.

Ф.539. Народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции УССР

Опис 2.

1.33. Спр.1102. Документи о деятельности Центральной комиссии помощи детям и обследования губернскими РКИ детских учреждений УССР 21.12.1923. – 20.12.1924., 313 арк.

Опис 4.

1.34. Спр.744. Документи об обследовании землеустройства в УССР (постановления, планы, инструкция, переписка). 1923 – 27 апреля 1926 г., 136 арк.

1.35. Спр.1002. Документи об обследовании хлебозаготовок в УССР (протоколы, планы, отчеты, доклады). 23.08.1923. – 30.09.1926., 435 арк.

Фонд 571. Українська Рада Товариства по земельному облаштуванню трудящих євреїв (ТЗЕТ), «УкрОЗЕТ», м. Харків (1925-1932)

Опис 1.

1.36. Спр. 197. Протоколи оргкульта. – 1928 г., 544 арк.

1.37. Спр. 346. Справи особового складу. 1930 рік, 18 арк.

1.38. Спр. 353. Статистичні зведення. 1930 рік, 221 арк.

Опис 2.

1.39. Спр. 1. Протоколи засідань Президії УкрТЗЕТу. 22 лютого – 26 грудня 1926 року, 176 арк.

1.40. Спр. 9. Звіт про роботу Всеукраїнської Ради ТЗЕТ за 1932-1933 рр. 1932 рік, 66 арк.

1.41. Спр. 39. Матеріали і листування з Ново-Златопольським національним районом з адміністративно-господарських і фінансових питань. 1933 рік, 19 арк.

1.42. Спр. 119. Звіти обласних організацій ТЗЕТу за 1933 р. і листування з ними. 9 січня 1934 – 8 грудня 1934 року, 86 арк.

1.43. Спр. 265. Листування з Чернігівською обласною радою ТЗЕТу з питань оргмасової роботи і адміністративно-фінансових питань. 16 липня 1935 – 30 грудня 1935 року, 18 арк.

1.44. Спр. 399. Протоколи засідань Президії УкрТЗЕТу. 1937 рік, 60 арк.

1.45. Спр. 528. Матеріали та листування в питанні ліквідації обласних ТЗЕТвідділень в УРСР та УкрТЗЕТу. 16 травня – 31 липня 1938 року, 232 арк.

Ф. 4661. Всеукраїнський Центральний комітет Товариства допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій (ЄКОПО) м. Київ

Опис 1.

1.46. Спр.1. Протоколи засідань Всеукраїнської ЦК і президії ЄКОПО, фінансові документи тощо. 1920-1921., 45 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У)

Опис 6.

1.47. Спр.153. Матеріали к протоколам №35-42 засідань Политбюро ЦК КП(б)У 15.06.1928.-27.07.1928., 257 арк.

Опис 20.

1.48. Спр.90. Отчет главного бюро еврейских секций при ЦК КП/б/У о проведенной организационной работе. Инструкции Главного бюро еврейских секций при ЦК КП/б/У об организации, задачах, структуре и постановке работы еврейских секций, работе среди нацменьшинств Анкеты (незаполненные), 28 арк.

1.49. Спр.91. Меморандум, докладные записки Главных комитетов на Украине Объединенных Еврейских партий, организации Комиссариата по еврейским делам, издании газеты «Фольксцайтунг» оказании помощи пострадавшим от погромов и др. вопросам, 40 арк.

1.50. Спр.92. Положение ЦК РКСМ о работе среди молодежи национальных меньшинств, 10 арк.

1.51. Спр.100. Доклады ЦК чешско-словацких коммунистической группы на территории России-Украины в ЦК КП/б/У о положении чешских колоний Волыни, в деревне «Чешская Крошня», колонии «Чешских Смихов» и анкеты к ним, 14 арк.

1.52. Спр.148. Переписка, записки разговоров по прямому проводу с Николаевским (Херсонским) губпарткомом КП(б)У, уездными партийными

комитетами, советскими и военными организациями о посылке делегатов на Всеукраинскую партийную конференцию и Всеукраинский съезд работниц и крестьянок, политическое состояние, организационной и агитационно-массовой работе на Николаевщине и Херсонщине, посылке коммунистов на польский фронт, борьбе с бандитизмом и др. вопросам. 27.01.1920 – 22.12.1920., 149 арк.

1.53. Спр.253. Отчеты, доклады отделов Одесского губкома КП/б/У организационного, учетно-распределительной агитации и пропаганды, секции по работе среди нацменьшинств, 187 арк.

1.54. Спр.299. Постановления, приказы, инструкции, положения, циркуляры наркоматов УССР (внутренних дел) об организации сельских и волостных комитетов незаможных селян, работе земельных органов, 214 арк.

1.55. Спр.334. Переписка с ЦК РКП/б/, народным комиссариатом по делам национальностей РСФСР, Народным Комиссариатом внутренних дел УССР по вопросам создания секции и бюро при партийных комитетах и советских органах, по работе среди нацменьшинств. Статистические сведения о количестве населения нацменьшинств. Статистические сведения о количестве населения нацменьшинств по губерниям Украины. План работы секретариата нацменьшинств при ЦК КП(б)У, 104 арк.

1.56. Спр.338. Циркулярные письма, инструкции, протоколы заседаний, совещаний, отчеты, доклады, переписка Центрального Бюро еврейских секций при ЦК РКП/б/ и Главного бюро еврейских Секций при ЦК КП(б)У, 232 арк.

1.57. Спр.339. Переписка ЦК КП/б/У и ЦК РКП/б/ о работе среди населения еврейской национальности и др. вопросам. Отчеты, доклады, протоколы, 150 арк.

1.58. Спр.340. Протоколы совещаний еврейских общественных комитетов по вопросам организации оказания помощи еврейскому населению пострадавшим от погромов 1920 год, 36 арк.

1.59. Спр.380. Протоколы заседаний президиума Правления Центросоюза. Уставы и положения кооперативных обществ, 281 арк.

1.60. Спр.523. Отчеты, доклады, информации, сводки Одесского губкома КП/б/У и его отделов о партийном и советском строительстве, агитационной, полит-

просветительной работе, о работе губкома партии среди национальных меньшинств, женщин и молодежи, борьбе с бандитизмом, 176 арк.

1.61. Спр.541. Циркуляры, инструкции, тезисы Подольского губкома КП/б/У о борьбе с голодом, работе среди женщин и нац. меншин, 187 арк.

1.62. Спр.750. Протоколы заседаний коллегии Агитпрома ЦК КП/б/У, совещаний представителей отделов и секций нац. меншин при Агитпроме ЦК, 131 арк.

1.63. Спр.776. Резолюции, тезисы докладов 4-Всероссийской конференции евсекции РКП/б/ 1921 год, 75 арк.

1.64. Спр.777. Протоколы заседаний, совещаний Централ. Бюро евсекции при ЦКРКП/б/. Главное бюро еводела, 254 арк.

1.65. Спр.778. Протоколы заседаний еводела. Выписки из заседаний Политбюро и Главбюро еводела о «Бунде». Эмиграции евреев. Создании Центрального Бюро Румынско-бессарабских секций при ЦК КП/б/У и другим организационным вопросам, 77 арк.

1.66. Спр.779. Циркуляры, положения, инструкции, тезисы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о еврейских отделах при комитетах КП(б)У и их функциях, временных комиссиях при еводелах, подготовке к конференциям, объединении Бунда с РКП(б), борьбе с антисоветизмом, агитационно-политической работе среди еврейского населения и др.. вопросам. 5.01.1921. – 23.12.1921., 121 арк.

1.67. Спр.780. Циркуляры, инструкции, положения ЦК о еврей. секциях при комитетах, формах политико-просветительной работы среди еврейской молодежи. Материалы 2 пленума евсекций, 72 арк.

1.68. Спр.781. Отчеты, доклады Центрального бюро евсекций при ЦК о работе среди еврейского населения. Докладные записки о работе в еврейских земледельческих колониях. Список евсекций России и Украины, 188 арк.

1.69. Спр.782. Переписка Центрального Бюро евсекции об организационно-партийной работе, учебе, усилении работы среди женщин, оказании помощи пострадавшим от еврейских погромов, 143 арк.

1.70. Спр.790. Протоколы заседаний, еводелов Донецкого губкома КП/б/У и уездных комитетов партии. Отчеты, доклады еводела Донецкого губкома об

организационного политико-просветительной, агитационно-пропагандистской работе среди еврейского населения, 95 арк.

1.71. Спр.792. Отчеты, доклады, сводки, телеграммы, письма отдела при Агитпроме Екатеринославского губкома КП(б)У о работе среди еврейского населения, 143 арк.

1.72. Спр.793. Циркулярное письмо ЦК КП(б)У о работе среди еврейских масс. Отчеты, доклады, информации, телеграммы, письма Запорожского губкома партии об организации еводелов в уездах, состоянии агитационно-пропагандистской работы, помощи голодающим, борьбе с бандитизмом, 47 арк.

1.73. Спр.794. Протоколы засідань бюро Єввідділу при Агітпропі Київського губкому КП(б)У, загальних зібрань євреїв-комуністів. Звіти, доповіді, листи єввідділу при Агітпропі Київського губкому КП(б)У про організаційно-партійну і просвітницьку роботу серед єврейського населення та іншим питанням. 15.12.1921.-29.12.1921, 195 арк.

1.74. Спр.799. Меморандум Главного Комитета еврейской Коммунист. Партии на Украине о положении еврейских масс; доклады, докладные записки, протоколы заседаний комиссий при НКВД, СНК и ВУЦИКе по реэвакуации евреев-беженцев за границу, 55 арк.

1.75. Спр.801. Переписка Левобережного бюро Украины Еврейской Коммунистической Партии (Паолей-Цион) с комитетами КП(б)У, государственными и хозяйственными организациями о создании еврейской секции про проф.объединениях., издании литературы, 149 арк.

1.76. Спр.804. Устав литовских и белорусских отделов агитации и пропаганды при организациях РКП(б). Отчеты, доклады, сводки белорусской и литовской секции Агитпрома ЦК КП(б)У и губкомов партии о организационно-пропагандистской деятельности, 93 арк.

1.77. Спр.843. Протоколы заседаний коллегии отдела по работе на селе ЦК КП(б)У, Центрального бюро производственной пропаганды в сельском хозяйстве, совещаний в ЦК по вопросам о задачах комнезамов. Отчеты отдела по работе на селе о проведенной работе. (1921), 73 арк.

1.78. Спр.850. Переписка с губкомами КП/б/У, Всеукраинским кооперативным союзом, губсоюзами, потребительскими обществами о работе кооперативных союзов, 116 арк.

1.79. Спр.1209. Отчеты, доклады, обзоры Харьковского губкома КП/б/У о деятельности губернского комитета партии и Комиссии по пересмотру личного состава ячеек г. Харькова, работе национальных секций. истпарта и губкома комсомола. (1922), 177 арк.

1.80. Спр.1510. Доклады и вступительная статья к ним по истории создания и деятельности Подольской губернской совпартшколы, в связи с ее 3-х летием. Протоколы учебного совета и президиума совета губернской совпартшколы. 1922 год, 96 арк.

1.81. Спр.1519. Подотдел национальных меньшинств циркулярные письма, тезисы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о работе среди национальных меньшинств. Выписки из протоколов Политбюро, оргбюро ЦК КП(б)У, заседаний коллегии Агитпрома ЦК КП(б)У, о создании нацсекций при партийных и советских органах, формах и методах работы. Планы работы, отчеты, протоколы заседаний и совещаний, штаты подотдела нацменьшинств Агитпропа ЦК КП(б)У. Положение об отделах по делам нацменьшинств НКВД и при Южбюро ВЦСПС. 1922 год, 1717 арк.

1.82. Спр.1530. Протоколи засідань євсекцій Агітпропу Волинського губкому КП(б)У. Звіти, доповіді, циркуляри, листи євсекції губкому КП(б)У по агітаційно масовій роботі серед єврейських робітничих мас, видавництво газети єврейською мовою. 1.01.1922.-15.12.1922, 106 арк.

1.83. Спр.1534. Протоколы заседаний, совещаний евсекции Агитпрома Одесского губкома КП/б/У. Отчеты, циркулярные письма губкома партии о работе евсекции, проведении агитационно-массовой работы среди ев. Рабочих масс, о контрреволюционной деятельности сионистских организаций и др. вопросам. Планы работы евсекции губкома КП/б/У, 105 арк.

1.84. Спр.1536. Резолюции и тезисы Полтавского губернского совещания евсекции. Протоколы заседаний Полтавского губкома. Отчеты, письма о работе

евсекции, политико-просветительной работе среди еврейских масс. Планы работы евсекции губкома партии, 91 арк.

1.85. Спр.1538. Протоколы заседаний и бюллетени Главбюро евсекции при ЦК КСМУ. Циркулярные письма ЦК КСМУ об агитационно-массовой работе среди еврейской молодежи, расколе в коммунистическом Союзе еврейской молодежи /Евкомоле/, о борьбе сионистской спортивной организацией «Маккаби» и ее ликвидации и др. вопросам, 95 арк.

1.86. Спр.1540. Циркулярные письма, обращения Польшбюро ЦКРКП/б/, резолюции о формах работы местных польских секций, агитационно-массовой работе среди польского населения, 165 арк.

1.87. Спр.1542. Отчеты польбюро о своей деятельности. Планы работы, 129 арк.

1.88. Спр.1547. Доклады о работе польских бюро уездных комитетов партии, 252 арк.

1.89. Спр.1548. Отчеты, доклады, письма польбюро губкомов о проведенной работе, состоянии дел в уездах. 1922 год, 159 арк.

1.90. Спр.1715. Постановление ЦК КП/б/У об оказании помощи голодающим. Сведения об организации помощи голодающим Украины. Деятельности иностранных Организаций помощи, 83 арк.

1.91. Спр.1757. Доклад, справка, обзор сводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о политическом состоянии губерний, материальном положении органов ГПУ. Деятельности советского аппарата в октябре-декабре 1922 года. Борьбе с бандитизмом, итогам и перспективах деятельности иностранных организаций помощи голодающим на территории Украины и др. вопросам. 1923 год, 198 арк.

1.92. Спр.1771. План работы среди нацменьшинств. 1923 год, 208 арк.

1.93. Спр.1841. Протоколы комиссии Политбюро ЦККП/б/У о земельном устройстве еврейского населения. Выписка из протокола заседания немецкой секции при ЦККП/б/У. Отчеты центрального болгарского бюро. Главбюро евсекций, Польшбюро о работе среди нацменьшинств, 47 арк.

1.94. Спр.1842. Протоколы, выписки антирелигиозной Комиссии при Агитационно-пропагандистском отделе ЦККП/б/У. Устав общества распространения научных знаний среди рабочих и крестьян, 54 арк.

1.95. Спр.1846. Отчеты, обзор, сведения губернских отделений культов окружных ликвидационных комиссий Украины об их деятельности, о сектантском движении, составе духовенства, др.вопросам, 43 арк.

1.96. Спр.1917. Выписки из протоколов заседаний бюро, Секретариата Волынского губкома КП/б/У. Докладная записка губкома партии в ЦК КП/б/У о бюджете Волынской губернии. Переписка об усилении антирелигиозной пропаганды на селе, работе комитетов незаможных селян, распространении крестьянского займа среди рабочих. 1924, 67 арк.

1.97. Спр.1921. Переписка с Екатеринославским губкомом КП/б/У о контрреволюционной деятельности УКП на Екатеринославщине, оказании помощи болгарской сельхоз. Коммуне, районировании и др. вопросам.1924, 67 арк.

1.98. Спр.1958. Отчет, письма Центральной Комиссии помощи детям при ВУЦИКе в ЦК КП/б/У о ее деятельности с 1923 по 1924г. Тезисы о борьбе с детской беспризорностью, 25 арк.

1.99. Спр.2019. Мероприятия ЦК КП(б)У по усилению работы среди национальных меньшинств. Справки, письма Агитпрома ЦК КП(б)У, переписка с партийными, советскими органами, секциями по вопросам работы среди национальных меньшинств. В деле есть доклады, резолюции и др. еврейской, немецкой секции и Польбюро ЦК КП(б)У, 267 арк.

1.100.Спр.2020. Выписки из протоколов заседаний Политбюро, Оргбюро ЦК КП/б/У, переписка с ЦИК СССР, партийными, советскими органами по землеустройству евреев. В деле есть устав общества по земельному устройству труд. евреев СССР, личные письма на имя В.Я. Чубаря, 109 арк.

1.101.Спр.2023. Выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦККП/б/У, докладные записки, справки Агитпрома ЦК КП/б/У, ВУЦИК о состоянии и

развитии детского движения, работы добровольного общества «Друзья Детей», борьбе с детской беспризорностью, 36 арк.

1.102.Спр.2025. Резолюция Оргбюро ЦК РКП/б/ по докладу комиссии о формах массовых общественных организаций. Выписки из протоколов заседаний Оргбюро, Секретариата ЦК КП/б/У, письма, справки о работе массовых добровольных обществ «Красный Крест», «Культсмычка», «Ликбес» и др. 1925, 44 арк.

1.103.Спр.2069. Проекты резолюций, постановления пленума ЦК КП/б/У, кооперативного совещания ЦК КП/б/У об организации работы сельскохозяйственной кооперации «Сільгосподаря». Обзоры, справки, информации, доклады, отчеты о состоянии и работе, 237 арк.

1.104.Спр.2070. Выписки из протоколов заседаний Политбюро, Секретариата ЦК КП/б/У, переписка с правлением «Сільського господаря», партийными советскими органами и учреждениями по вопросам работы Всеукраинской сельскохозяйственной кооперации. Протоколы заседаний правления и кооперации правления «С.г.», 154 арк.

1.105.Спр.2226. Доклад Всеукраинского Централ. Комитета незаможных селян при ВУЦИКе /ЦКНС/ в ЦК КП/б/У о реорганизации комитетов незаможных селян и перевыборах президиума сельских КНС. 1926 г., 31 арк.

1.106.Спр.2230. Докладная записка и приложение к ней Центральной шефской комиссии в ЦК КП/б/У об опыте шефской работы общества «Культсмычка», 23 арк.

1.107. Спр.2291. Доклады, тезисы, ведомости Народного комиссариата земледелия УССР в ЦК КП/б/У о результатах и перспективах внутриселищного землеустройства на Украине, деятельности еврейских сельскохозяйственных колоний, состоянии лесного хозяйства в Коростышевском округе и др. вопросам, 76 арк.

1.108. Спр.2305. Доклад, докладные записки, письма Всеукраинского союза сельскохозяйственной кредитной и кустарно-промышленной кооперации «Сельский господар» в ЦК КП/б/У об организационном строительстве,

производственной деятельности, финансовом состоянии сельскохозяйственной кооперации в 1924-26 г., 78 арк.

1.109. Спр.2496. Доклад правительства УССР Президиуму Совета национальностей ЦИК СССР 4 созыва о состоянии и характере работы среди нацменьшинств. 1929 год, 105 арк.

1.110. Спр.2517. Постановления ЦК КП/б/У, доклады, справки отделов ЦК КП/б/У, партийных органов и советских учреждений об организационной работе сельскохозяйственной кооперации. Переписка с «Сельским gospodarем» по вопросам сельскохозяйственной кооперации. 1926-27 год, 97 арк.

1.111. Спр.2688. Докладные записки, справки, переписка партийных, советских и административных органов, выписки из протоколов заседаний Польбюро ЦК КП/б/У по вопросам национальной политики и работе среди национальных меньшинств. 1928 г., 92 арк.

1.112. Спр.2689. Протоколы заседаний, докладные записки, переписка Главбюро евсекции КП/б/У, Всеукраинского правления товарищества «ОЗЕТ» о состоянии работы среди евреев, созыве Всеукраинского съезда «ОЗЕТ», фактах проявления антисемитизма, 45 арк.

1.113. Спр.2690. Переписка подотдела нацменьшинств Агитпрома ЦК КП/б/У, Польбюро ЦК ВКП/б/, окружками партии, редакциями газет о состоянии работы среди польского населения. 1928 г., 34 арк.

1.114. Спр.2708. Докладные записки, справки, письма партийных и советских органов, резолюции к докладам, переписка по вопросам создания добровольных обществ и их деятельности («Культурных связей с заграницей», Осовиахима, Всеукраинское отделение общества политкаторжан и др.), 66 арк.

1.115. Спр.2894. Доклад комиссии ЦК КП/б/У Президиуму ЦК ВКП/б/ об итогах проведения национальной политики, работе среди нацменьшинств, состоянии украинизации в промышленных округах. 1929, 113 арк.

1.116. Спр.2930. Переписка с польбюро ЦК ВКП(б) и окружками КП(б)У об итогах обследования польского педагогического техникума в Киеве и польских трудовых школ, выезде поляков в Польшу и др.. вопросам. 1929 год, 49 арк.

1.117. Спр.2931. Условия Агитпроп. Отдела ЦК по проведению сходов польского населения Украины. Протоколы общих сельских собраний польского населения, 130 арк.

1.118. Спр.2932. Протоколы заседаний Польбюро при Агитационно-пропагандистском отделе Коростенской окружной партийной организации. Информация Польбюро окружкомов партии, 44 арк.

1.119. Спр.4171. Постановление ЦК КП(б)У, докладная записка заведующего культпропотделом ЦК КП(б)У А. Хвыли на имя секретаря ЦК КП(б)У П. Любченко по вопросам украинизации и проведении национальной политики в отдельных районах республики. Проект циркулярного письма ЦК КП(б)У окружкомам партии об усилении борьбы с проявлениями антисемитизма. Справочный и статистический материал о советском строительстве, проведении коллективизации среди национальных меньшинств. 1931 год, 60 арк.

1.120. Спр.4177 Стенограмма совещания при культпропотделе ЦК КП(б)У о работе среди национальностей. 1931 год, 173 арк.

1.121. Спр.5282. Письма ЦК ВКП/б/ и его агитмассового отдела обкомам партии о проведении мероприятий в ленинские дни. Проекты постановлений, постановления агитпропотдела ЦК КП/б/У, партийных органов Укркомзета при ВУЦИКе, редакции газеты «Серп» о структуре и штатах агитмассовых отделов обкомов партии, работе среди нацменьшинств, другим вопросам агитмассовой работы, 35 арк.

1.122. Спр.5309. Докладные записки, письма отдела агитации и массовых кампаний ЦК КП/б/У, Центрального Совета Союза воинствующих безбожников, ВЦИКа, Днепропетровского комитета общества Красного Креста, добровольных обществ Осоавиахима УССР и Укравтодора в ЦК КП/б/У о состоянии антирелигиозной пропаганды, работе обществ. 1932 год, 48 арк.

1.123. Спр.5480. Постановление комиссии политбюро ЦК ВКП(б) о прошедших переменах в руководящем составе ОГПУ. Докладные записки, справки ГПУ УССР и его отделов о положении дел на селе, состоянии организации Автодора на Украине, текучести кадров, выходах из колхозов, реагировании рабочих

Донбасса на приговор по делу взрыва на шахте №31, ходе хлебозаготовки и посевной кампании, борьбе с контрреволюционными элементами, опись сводок ГПУ. 1932 год, 179 арк.

1.124. Спр.5831. Докладные записки и информационные сводки. Состояния культурно-просветительной работы среди польского населения. 1932 год, 77 арк.

1.125. Спр.6206. Докладные записки, справки, выписки из протоколов, переписка ВУСПС, комитетов профессиональных союзов. Проекты постановлений ЦК КП/б/У, докладные записки, справки, переписка о работе добровольных обществ (Осоавиахим, Красный Крест, МОПР). 1933 год, 48 арк.

1.126. Спр.6213. Обзорная справка/без подписи/ о национально-культурном строительстве в областях и районах Украины. Докладные записки, справки, письма культпропотдела ЦК КП/б/У, обкомов партии, Наркомпроса УССР о состоянии работы среди нацменьшинств, 71 арк.

1.127. Спр.6426. Докладные записки ЦК КП/б/У в ЦК ВКП/б/ на имя Сталина об активизации антисоветской работы в немецких районах УССР связи с приходом Гитлера. Докладные записки ГПУ УССР, Политсектора Наркомзема УССР, начальника политотдела Аккаржанской МТС Одесской обл. в ЦК КП/б/У об оказании материальной помощи немецкому населению и проводимой среди них работы со стороны Германии, 23 арк.

1.128. Спр.6460. Циркулярные письма ЦК КП/б/У, докладные записки общественных организаций, ЦК ЛКСМУ о работе добровольных обществ Осоавиахима, Красного Креста, 45 арк.

1.129. Спр.6635. Письма, справки ЦИК СССР, ЦИК УССР, промтранспортного отдела ЦК КП/б/У, Днепропетровского обкома КП/б/У о работе среди польского населения, развитии народного языка в немецких национальных районах, праздновании 10-летия со дня основания болгарского национального района – Коларовского Днепропетровской обл., 27 арк.

1.130. Спр.6658. Директивы письма, докладные записки, справки, телеграммы ЦК ВКП/б/, ЦК КП/б/У, обкомов партии, Центрального Совета ОСОВИАХИМА УССР о работе добровольных обществ «Осоавиахим», «Автодор», «Друг детей»,

«МОПР», Дома обороны, состоянии подземных сооружений г. Киева 1935 год, 59 арк.

1.131. Спр.6698. Справка сельхозотдела ЦК КП/б/У по результатам проверки руководящих кадров немецких колхозов Донецкой обл. Переписка с НКВД УССР, Донецкой обл. по вопросу отказа от земли группы немцев немецкого подданства в Александровском р-не Донецкой обл., 12 арк.

1.132. Спр.6777. Директивное письмо ЦК КП/б/У, докладные записки, справки, письма обкомов партии, органов суда, прокуратуры, НКВД УССР о нарушении законности в промышленности, репрессиях против немцев-ксендзов, писателей, необоснованном возбуждении уголовных дел, 144 арк.

1.133. Спр.6838. Проект постановления ЦК КП/б/У «О массово-политической работе среди молодежи нацменьшинств (польской и немецкой). Докладные записки отделов ЦК КП/б/У о работе с польским населением Городокского района Винницкой обл. и еврейским населением Ново-Златопольского района Днепропетровской обл.; справка председателя ОЗЕТа о проведении Пленумов товарищества, 26 арк.

1.134. Спр.6840. Докладные записки, справки, переписка ЦК КП/б/У с ЦК ВКП/б/, обкомами, райкомами партии об издании газет и журналов в том числе на языках нацменьшинств на Украине, 102 арк.

1.135. Спр.6878. Приветствие СНК УССР и ЦК КП/б/У у съезде работников общества Красного Креста и Красного Полумесяца. Докладные записки, оперативные сводки, справки руководящих органов общества Красного Креста и Красного Полумесяца о работе организации общества и МОПРа, 123 арк.

1.136. Спр.7089. Докладные записки Совета национальностей ЦИК СССР, Комиссии советского контроля при СНК СССР, Одесского областного и Молочанского районного комитетов партии в ЦК КП/б/У о работе среди нацменьшинств, случаях нарушения ленинской политики, неправильном отношении в хлопковых районах Одесской обл. к трудовым переселенцам-узбекам, 113 арк.

Державний архів Житомирської області (м. Житомир)
Ф.п 42. Довбышанский районный комитет КП(б)У (Мархлевск),
1923-1941 г.

Опис 1.

1.137. Спр.23. Письмо ЦК КП(б)У сельскому райкому КП(б)У о проведении хлебозаготовок, по выборам в советы, директивы окружного комитета КП(б)У, протокол заседания польбюро ЦК КП(б)У, информация об итогах перевыборов кооперативных организаций 1928-1929, 115 арк.

1.138. Спр.55. Отчет Мархлевской районной контрольной комиссии (РКК-РКИ) по выборам партконференции и материалы конференции. Протоколы заседаний РКК-РКИ, акты обследования предприятий и учреждений 1932, 177 арк.

1.139. Спр.247. Выписки из протоколов Волынского окружкома КП(б)У о перевыборах парторганов, о работе райкома КП(б)У и партячеек, о состоянии педагогических кадров, антирелигиозной работе и партучебе. 26.10.1928. – 25.05.1930, 209 арк.

1.140. Спр.297. Директивы ЦК КП(б)У, обкома КП(б)У о проведении массовой политрабoты среди сельского населения, спецсводки, об комплектовании спец. Частей при учреждениях работниками и протокол межрайонного совещания секретарей и зав. Парткабинетов. 5.09.1931. – 4.05.1932, 77 арк.

1.141. Спр.390. Протоколы заседаний польбюро Волынского окружкома КП(б)У и директивные письма об усилении работы среди польского населения 1927, 89 арк.

1.142. Спр.397. Планы работы польсекции 1.01. – 1.04.1926, 4 арк.

1.143. Спр.412. План работы польбюро АПО ВКП(б), отчет польбюро Волынского окружного комитета КП(б)У о работе среди польской бедноты. Протоколы заседаний польбюро при Волынском окружном комитете КП(б)У 1927, 123 арк.

1.144. Спр.420. Директивы АПО ЦК ВКП(б) о проведении антирелигиозной пропаганды, тезисы докладов и инструкция по организации ячеек союза безбожников. 1927-1928, 142 арк.

1.145. Спр.447. Директивы ЦК КП(б)У о проведении политмассовой работы и усилении работы добровольных обществ (МОПР и ОСО) и материалы РАТАУ 1930, 33 арк.

Ф.п-85. Житомирский (Волынский) окружной комитет КП(б)У

1923-1930, 1936-1937 годы

Опис 1.

1.146. Спр. 78. Циркулярные письма губкома, окружкома, КП(б)У и переписка с райкомиссией по вопросам работы среди нацменьшинств, список коммунистов, владеющих польским языком и документы на немецком и польском языках. 27.06.1923. – 17.12.1923, 19 арк.

1.147. Спр. 97. Циркуляры ЦК губкома КП(б)У о работе среди польского, еврейского населения и отчет губотдела ГПУ. 19.03.1924. – 24.12.1924, 18 арк.

1.148. Спр. 157. Циркуляры польбюро ЦК ВКП(б), губкома, окружкома КП(б)У о положении в Польше, организация работы среди польского населения, протокол, планы работы, отчеты польбюро окружкома КП(б)У. июнь-декабрь 1924 г., 25 арк.

1.149. Спр. 159. Протокол, план работы, отчеты евсекций окружкома КП(б)У районных уполномоченных, анкеты о еврейском населении в местечках округа, переписка о работе среди еврейского населения и другие документы на еврейском языке. 13.02.1924. – 20.12.1924, 67 арк.

1.150. Спр. 167. План работы ЦБ немсекций ЦК РКП(б), протоколы пленума, заседаний бюро и отчет о работе немсекции при ЦК КП(б)У. 10.03.1925. – 30.11.1925, 45 арк.

1.151. Спр.172. Протоколы заседаний коллегии агитпропа ЦК КП(б)У. 7.03.1925. – 28.11.1925, 24 арк.

1.152. Спр. 174. Протоколы заседаний польбюро ЦК КП(б)У по организации польрайона (Довбышского), переписка по этому вопросу и вопросу организации общества бессарабцев. 7.09.1925. – 5.10.1925, 8 арк.

1.153. Спр. 180. Циркуляры ЦК КП(б)У по работе среди нацменьшинств. 2.11.1925. – 24.12.1925. – Оп. 1. – Од. зб. 180. – 103 арк.

- 1.154. Спр. 254. Протоколы заседаний коллегии агитпропотдела, организационного заседания секции нацменьшинств и материалы к ним. 3.01.1925. – 4.12.1925. – Оп. 1. – Од. зб. 254. – 68 арк.
- 1.155. Спр. 265. Циркуляры окружкома КП(б)У о создании польшколы, открытии сельских советов, распространении литературы и другим вопросам работы среди польского населения. 24.04.1925. – 1.10.1925, 21 арк.
- 1.156. Спр. 271. Протоколы заседаний бюро евсекции окрпарткома и материалы к ним. 24.02.1925. – 29.12.1925, 30 арк.
- 1.157. Спр. 272. Отчеты о работе евсекции окружкома, уполномоченных при райкомах КП(б)У. январь 1924. – декабрь 1925, 59 арк.
- 1.158. Спр. 273. Справка евсекции ОПК о работе среди еврейского населения, состав еврейских уполномоченных, список сионистских организаций, планы работы еврейских уполномоченных. 10.09.1925. – декабрь 1925, 11 арк.
- 1.159. Спр. 275. Отчеты о работе немсекции окружкома КП(б)У. январь-декабрь 1925, 14 арк.
- 1.160. Спр. 276. Протоколы, выписки из протоколов общих собраний немцев, доклад и резолюции беспартийных конференций немецких колонистов. 4.02.1925. – 7.12.1925, 34 арк.
- 1.161. Спр. 411. Протоколы заседаний пленума, Центрального бюро Евсекций при агитпропотделе ЦК ВКП(б). 31.01.1927. – 31.12.1927, 55 арк.
- 1.162. Спр. 413. Директивные письма ЦК ВКП(б) по вопросам агитационно-пропагандистской и массовой работы и работе среди национальных меньшинств. 23.02.1927. – 31.12.1927, 162 арк.
- 1.163. Спр. 415. Протокол заседаний главбюро евсекций ЦК КП(б)У. 17.01.1927. – 10.12.1927, 81 арк.
- 1.164. Спр. 484. Протоколы заседаний евсекции окружкома КП(б)У и материалы к ним. 5.01.1927. – 26.11.1927, 49 арк.
- 1.165. Спр. 485. Отчеты еврейских уполномоченных райкомов КП(б)У о работе среди еврейского населения. 14.04.1927. – 26.11.1927, 36 арк.

1.166. Спр. 487. Схема учета евработы по Волынскому округу. 27.06.1927. – 5.09.1927, 13 арк.

1.167. Спр. 501. Выписки из протоколов заседаний политбюро, оргбюро, секретариата; протоколы заседаний ЦБ евсекции, выписки из протокола заседаний польбюро, резолюции совещаний ЦК ВКП(б) по работе среди нацменьшинств. 6.01.1928. – 26.11.1928, 83 арк.

1.168. Спр. 566. Протоколы заседаний нембюро и протест общего собрания колхозников-немцев Черняховского района по вопросу статьи, напечатанной в газете «Радянська Волинь» «Приветствие генералу фон Гинденбургу». 15.02.1928. – 21.03.1928, 7 арк.

1.169. Спр. 648. Протоколы заседаний польбюро и приложения к ним, 45 арк.

1.170. Спр. 655. Протоколы заседаний Евбюро, евпартактива городской конференции женщин и евсекции союза строителей. 7.01.1929. – 5.12.1929, 49 арк.

1.171. Спр. 656. Отчет о работе евсекции за три года 15.11.1929. – 15.11.1929, 20 арк.

Ф. р-154. Исполнительный комитет Левковского районного совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (райисполком). г Левков, Левковского района Волынского округа. 1923-1926

Опис 2.

1.172. Спр.1. Постановление СНК ВУЦИК(а). Циркуляры Житомирского окрисполкома. Протоколы заседаний пленумов Житомирского окрисполкома, Левковского райисполкома. Январь-декабрь 1923 года, 133 арк.

Ф. р-235. Волынский губернский кооперативный комитет г. Житомир. 1922-1925.

Опис 1.

1.173. Спр.35,б. Протоколы общих собраний пайщиков Житомирского кооператива «Серп и молот». 1923, 12 арк.

Ф.р-308. Плановая комиссия Волынского окружного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов г. Житомир

Опис 1.

1.174. Спр.27. Постановления экономического совещания УССР о мерах содействия развитию кустарной промышленности. Доклады, отчеты и сведения о состоянии промысловой кооперации на Волыни. План работы районного союза инвалидной кооперации. 1926-1927, 176 арк.

1.175. Спр.18. Протоколы и постановления государственной плановой комиссии и экономического совещания УССР. 1927-1928, 295 арк.

Ф.р-326. Волынский окружной исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (окрисполком)

Опис 1.

1.176. Спр. 93. Переписка по делу проведения перевыборов в рады. 1926-1927, 64 арк.

1.177. Спр. 254. Об образовании национальных сельсоветов и объединении кустарей округа. 1926, 60 арк.

1.178. Спр. 250. Сведения о национальном составе населения районов, чешских и еврейских школах, о культурно-просветительских учреждениях округа. 1925, 17 арк.

Ф.р-1024. Мархлевский районный исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

Опис 1.

1.179. Спр. 22. Копии постановлений, выписки из протоколов президиума райисполкома. Акты проверки районных сельсоветов. 1927-1928, 165 арк.

Ф.р-1693. Волынский окружной комитет Всеукраинского общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев на Украине «ОРТ» г. Житомир. 1929-1930

Опис 1.

1.180. Спр.2. Переписка по вопросу распространения профобразования среди еврейского населения и организации трудовых артелей 1929 год, 38 арк.

Ф. Р-1874. Житомирська районна філія Товариства по землеоблаштуванню працюючих євреїв «ОЗЕТ» міста Житомир

Опис 1.

1.181. Спр. 3. Обіжні розпорядження ОЗЕТу, про влаштування молоді на роботу, про підготовку кваліфікованих робітників. Звіт про діяльність обласного товариства «ОЗЕТ» та листування щодо цього, 178 арк.

**Ф. Р. 1950. Коростенський окружний відділ Всеукраїнського товариства
ОЗЕТ**

Опис 1.

1.182. Спр. 1. Статут товариства, протокол об'єднаного засідання по обстеженню стану єврейського населення України і Білорусії. Витяг з протоколу організаційної комісії Всеукраїнського товариства про обстеження Коростенського окружного відділу ОЗЕТ та листування щодо цього. 18.12.1929. – 22.02.1930 р., 99 арк.

1.183. Спр. 2. Протоколи засідання президії УкрОЗЕТ про участь ОЗЕТ в колективізації с/г, висновки проведення посівної та переселенської кампанії, підготовка до уборочної кампанії. 1930, 23 арк.

1.184. Спр. 3. Витяги з протоколу засідань президії Коростенського окружного виконкому. Матеріали обстеження Іскоростенської сільської ради, 80 арк.

1.185. Спр. 4. Витяги з протоколів загальних зборів робітників артілей про вступ членів товариства ОЗЕТ. Акти обстеження районних організацій та листування щодо цього. 1930, 48 арк.

**Ф. р-2524. Житомирський повітовий відділ народної освіти, м. Житомир,
Волинської губернії. 1918-1923 р.**

Опис 1.

1.186. Спр.147. Про німецькі школи. Список шкіл та вчителів. Лютий-листопад 1921 р., 139 арк.

Державний архів Київської області

**Ф. Р-112. Киевский окружной исполком рабочих, крестьянских и
красноармейских депутатов. 1923-1927**

Опис 1.

1.187. Спр. 1137. Положення про Центральну комісію нацменшостей при ВУЦСК. Обіжники, плани та звіти про роботу ЦКНМ. Відомості про кількість національних шкіл, дитячих будинків, культосвітніх установ округу, списки хліборобських єврейських колективів. 3 жовтня 1925. – 24 грудня 1926, 294 арк.

1.188. Спр. 3132. Постановления, выписки из протоколов заседаний пленумов Киевского окрисполкома. Сведения о национальном составе населения. – 1926 г., 345 арк.

Державний архів Російської Федерації м. Москва

Ф. 9498. Всесоюзне товариство по земельному облаштуванню трудящих євреїв (ОЗЕТ), Центральна Рада

Опис 1.

1.189. Спр. 1. Стенограмма первого общего собрания членов Всесоюзного ОЗЕТа в Москве в июле 1925 г., 24 арк.

1.190. Спр. 2. Протоколы объединенных заседаний ЦП и ЦС ОЗЕТ за 1925-1926 г., 120 арк.

1.191. Спр. 14. Стенограммы заседаний 1-го Всесоюзного съезда ОЗЕТ, 15-16 ноября 1926г., 53 арк.

1.192. Спр. 15. Стенограммы заседаний 1-го Всесоюзного съезда ОЗЕТ, 15-16 ноября 1926 г., 139 арк.

1.193. Спр. 16. Стенограммы заседаний 1-го Всесоюзного съезда ОЗЕТ, 15-16 ноября 1926 г., 165 арк.

1.194. Спр. 17. Стенограммы заседаний 1-го Всесоюзного съезда ОЗЕТ, 15-16 ноября 1926 г., 62 арк.

1.195. Спр. 18. Резолюции по докладам на 1 Всесоюзном съезде ОЗЕТ, 1926 г., 14 арк.

1.196. Спр. 35. Протоколы заседаний Президиума ЦП ОЗЕТа за 1927 год, 63 арк.

1.197. Спр. 56. Материалы заседаний 2-го Всесоюзного съезда ОЗЕТ 10-11 декабря 1930 г., 81 арк.

- 1.198. Спр. 61. Стенограмма доклада делегата американской еврейской организации ИКОР на II-м Всесоюзном съезде ОЗЕТ 15 декабря 1930 г., 25 арк.
- 1.199. Спр.178. Материалы о работе Одесского отделения ОЗЕТ за 1926-1928 год, 123 арк.
- 1.200. Спр. 230. Циркулярные письма и инструкции Центрального Совета ОЗЕТ за 1932г. январь-декабрь 1932, 172с.
- 1.201. Спр. 259. Материалы о работе Украинского Совета ОЗЕТ за 1932-1933 год. (протоколы, планы, сведения). Т.1. 60 арк.
- 1.202. Спр. 260. Материалы о работе Украинского Совета ОЗЕТ за 1933 год. (протоколы, планы, сведения). Т.2. 102 арк.
- 1.203. Спр. 408. Отчет о работе переселенческого сектора Центрального Совета «ОЗЕТ» за 1933 г. и материалы к отчету, 94 арк.
- 1.204. Спр. 518. Материалы по вопросу земельного устройства евреев на Украине, в Белоруссии, на Северном Кавказе в 1927 г., 33 арк.
- 1.205. Спр. 541. Материалы о работе агитмассового сектора ЦС ОЗЕТ за 1928 год, 121 арк.
- 1.206. Спр. 539. Материалы о работе культурно-массовой комиссии ЦС ОЗЕТ на 1937 г., 29 арк.
- 1.207. Спр. 550. Информационные сводки ЦП ОЗЕТ за 1929-1930 гг., 72 арк.

Російський державний архів соціально-політичної історії (м. Москва)

Фонд 63. Польские бюро ЦК ВКП(б)

Опис 1.

- 1.208. Спр. 383. Протоколы заседаний Польского бюро ЦК КП(б)У за 1928 год. 17 января 1928 – 9 января 1930, 37 арк.
- 1.209. Спр. 384. Дополнительные сведения к отчету о работе польского бюро ЦК КП(б)У по данным на 1 апреля 1928 года. 30 апреля 1928 года, 9 арк.
- 1.210. Спр. 387. Протокол совещаний польских коммунистов и комсомольцев Проскуровского округа, письмо в Польбюро ЦК КП(б)У об агитационно-

политической и культурно-просветительской работе среди польского населения и другие материалы. 25 ноября 1929 – 19 января 1930, 17 арк.

1.211. Спр. 529. Переписка Киевской группы КРПП и газеты «Глосс коммуниста» с ЦК КП(б), ЦИК КРПП, Одесским комитетом КРПП, РВС 12 армии и отдельными лицами о направлении на работу, посылке на курсы красных офицеров поляков-коммунистов, о распространении агитационно-пропагандистской литературы среди населения прифронтовой полосы. 29 мая 1919 – 20 октября 1920, 68 арк.

Фонд 445. Центральное бюро еврейских секций при ЦК ВКП(б), 1918-1930

Оп. 1.

1.212. Спр. 7. Протоколы заседаний, отчеты, доклады, переписка Центрального бюро евсекций при ЦК РКП(б) о постановке партийной работы среди еврейских трудящихся Украины, Литвы, Белоруссии, об откомандировании работников, о выработке методов антирелигиозной пропаганды. февраль 1919 – июнь 1921 года, 121 арк.

1.213. Спр. 14. Протоколы заседаний Главного бюро евсекций при ЦК КП(б)У с материалами июнь 1919 – май 1923 года, 215 арк.

1.214. Спр. 19. Переписка Центрального бюро евсекций при ЦК РКП(б) с ЦК Наркомземом, подотделом нацменьшинств и другими о создании Комитета по землеустройству трудящихся евреев, об организации еврейских сельскохозяйственных коммун и кооперативов (1924), а также дела еврейских националистических партий, 115 арк.

1.215. Спр. 22. Докладные, объяснительные записки ЦБ евсекции, ЦК сионистских организаций, общества «Тарбут», статьи и другие материалы о деятельности сионистских организаций в России и борьбе с сионизмом август 1919 – май 1921 г., 66 арк.

1.216. Спр. 24. Докладные записки, письма ЦК еврейской социал-демократической партии (Поалей-Цион) в Секретариат Политбюро ЦК РКП(б), исполком Коминтерна и др. о возникновении развития и деятельности Поалей-Цион и др. август 1919 – август 1921 года, 149 арк.

1.217. Спр. 40. Информационные материалы 4 Всеукраинского совещания еврейских секций КП(б)У, циркулярные письма, отчеты Главбюро евсекций при ЦК КП(б)У о деятельности секций, о организации и работе Всеукраинского союза трудящихся евреев, о сионистском движении на Украине, январь 1920 – декабрь 1925 года, 369 арк.

1.218. Спр. 86. Переписка Центрального бюро еврейских секций с Советом народных комиссаров, Наркоминделом и др. о земельном устройстве трудящихся евреев о мероприятиях по улучшению экономического положения еврейского населения в СССР, о создании эмигрантского «Союза возвращения на Родину» в СССР еврейских беженцев. 1929 год, 183 арк.

1.219. Спр. 119. Письма, докладные записки ЦБ евсекций РКП (б) в ЦК РКП(б) и др. о платформе, деятельности, целях и задачах сионистских организаций Гехалуц, Геховер, сионистской трудовой партии Гитахдут, Маккаби и других и борьбе с ними, циркулярные письма, инструкции, листовки, воззвания этих организаций к еврейскому населению. Январь 1922 – октябрь 1923 года, 238 арк.

1.220. Спр. 121. Протокол пленума Центрального бюро еврейских секций при ЦК РКСМ, заседаний бюро, циркулярные письма, доклады бюро о полит-просветительской работе среди еврейской молодежи, о борьбе с сионистскими организациями, об антирелигиозной пропаганде в период еврейских праздников, об издательской деятельности бюро, январь 1922 – декабрь 1924 года, 262 арк.

1.221. Спр. 126. Циркулярные письма, планы работы, отчеты Главбюро еврейских секций при КП(б)У, о работе Главбюро евсекций на местах, о работе ЕКО, протокол с материалами Всеукраинского совещания заведующих еврейскими секциями при губкомах КП(б)У и др. материалы. Май 1922 – июнь 1924 года, 348 арк.

1.222. Спр. 152. Протоколы заседаний Главбюро евсекций при ЦК КП(б)У с материалами. 1923-1925 год, 175 арк

1.223. Спр. 162. Письма, постановления и др. материалы ВЦИК; президиума Совета национальностей ЦИК СССР, КОМЗЕТА. 1929 год, 207 арк.

1.224. Спр. 165. Протоколы собраний, заседаний, отчеты, переписка еврейских секций об укреплении ОЗЕТ. 1929 год, 99 арк.

1.225. Спр. 167. Докладные записки Центрального бюро еврейских секций и местных секций в ЦК РКП(б) и др. о состоянии и антисоветской деятельности сионистских организаций Гехолуц, Гашомер-Гацоир и др., листовки, воззвания этих организаций к еврейской молодежи, информационный материал о Всемирном совещании Гехолуц в Данциге и др. материалы. Декабрь 1923 – декабрь 1924 года, 209 арк.

1.226. Спр. 170. Переписка ЦБ евсекций при ЦК РКП(б) с партийными, советскими организациями, евсекциями и др. по вопросам работы среди кустарей, доклады, отчеты о состоянии кустарной промышленности положении работы Общества кустарей в городах Белоруссии и Украины, о политической, агитационно-массовой работе среди кустарей еврейской национальности с материалами присланными для сведения ЦБ. Январь 1924 – декабрь 1925 года, 180 арк.

1.227. Спр. 179. Информационные сводки, доклады и др. Главбюро еврейских секций при ЦК ВКП(б) о землеустройстве трудящихся евреев. 1925 год, 317 арк.

1.228. Спр. 180. Информационные доклады комиссии ЦК КП(б) Белоруссии и другие результаты обследования состояния работы среди местного еврейского населения, о социально-экономическом состоянии населения, о работе среди молодежи, женщин и др. материалы. 1926 год, 190 арк.

1.229. Спр. 186. Информационные сведения Центрального бюро еврейских секций, 236 арк.

1.230. Спр. 225. Докладные записки в НКВС о деятельности еврейских партий, письма, постановления Президиума ВЦИК, Совета народных комиссаров и др. о земельном устройстве трудящихся евреев. 1928 год, 236 арк.

1.231. Спр. 656. Отчет о работе евсекции за три года 15.11.1929 год, 20 арк.

2. Опубліковані документи

2.232. *Авдієнко М.* Загальне навчання на Україні. Стан та перспективи / М. Авдієнко. – Харків: Держвидав «Господарство України», 1927. – 111 с.

- 2.233. *Будівництво* Радянської України: збірник. – Х.: Державне видавництво України, Б.Р. – Випуск 1: За ленінську національну політику. – 270 с.
- 2.234. *Відозва* ВУЦВК до всіх губвиконкомів професійних та громадських організацій України // *Порадник ліквідатора не – та малописьменності*. Під ред. Ц. М. Підгірненської та А. С. Ліberman. – Х.: без видав., 1924. – С. 7-9.
- 2.235. *Всесоюзная* перепись населения 1926 г. (До XXVI т. в издании ЦСУ СССР, с XXVI тома в издании Госплана СССР, т. XLVII в издании ЦУНХУ Госплана СССР). – Т. I-LVI. – М.: Госплан, 1928-1933.
- 2.236. *Вопросы* культурного строительства на Украине. – К: «Пролетарій», 1928. – 42 с.
- 2.237. *Второе* Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 27-30 ноября 1930г. Стенографический отчет и постановления. – Москва-Харьков-Минск: Центриздат, 1930. – 160 с.
- 2.238. *Декреты* Советской власти. [Сборник] – М.: Политиздат, 1975. – Т.7. – 676 с.
- 2.239. *Декреты* Советской власти. [Сборник] – М.: Политиздат, 1978. – Т.9. – 460 с.
- 2.240. *Доклад* Центральной комиссии нацменьшинств // *Первое* всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8-11 января 1927 г. – Х.: Держвидав, 1927. – 229 с.
- 2.241. *Документи* та матеріали до історії приазовських албанців // *Старожитності* Південної України. Випуск 18 / Упорядники А. Бойко, Л. Бацило, І. Козлова, В. Мільчев, О. Тедеев. – Запоріжжя, 2006. – 168 с.
- 2.242. *Закон* ВУЦВКу та Раднаркому УРСР про комітети незаможних селян від 9 травня 1920 р. // *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920)*. Збірник документів та матеріалів. – К.: Вид. АН УРСР, 1957. – 1084 с.
- 2.243. *Збірник* законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – Х. Народного комісаріату земельних справ, 1921.
- 2.244. *Зібрання* постанов уряду УСРР. – Х.: без видав., 1921. – №9. – 24с.

- 2.245. *История Советской Конституции (в документа). 1917-1957 гг.* – М.: Узд. АН СССР, 1957. – 205с.
- 2.246. *Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции: По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК.* – Харьков: Узд. ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. – 109 с.
- 2.247. *Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX – XX століттях: Документи і матеріали.* – К., 2002. – 280с.
- 2.248. *Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки.* – Х.: Держвидав, 1920. – 19с.
- 2.249. *Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р.: Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення.* – Харків: Центральне статистичне управління, 1928. – 210 с.
- 2.250. *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК (1898-1970).* Переклад з восьмого російського видання. – К.: Політвидав України, 1979. – Т.2. – 522 с.
- 2.251. *Культурне будівництво в Український РСР. 1917-1927.* Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 667 с.
- 2.252. *Матеріали щодо організації «Товариства Культурного Єднання з Селом».* – К: Видання Київської Губернської Шефської Комісії, 1925. – 29с.
- 2.253. *На вищій шабель: Матеріали III-го Всеукраїнського з'їзду Ленінського т-ва «Геть неписьменність» на Україні / ЦК Ленінського товариства «Геть неписьменність» на Україні.* – Х.: Радянська школа, Б.ч. – 46 с.
- 2.254. *Національні відносини в Україні у XX столітті. (Збрник документів та матеріалів).* НАН України (упоряд. М.І. Панчук та ін., ред. Колегія І.Ф. Курас). – К.Наукова думка, 1994. – 560 с.
- 2.255. *Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки. Іст.-картогр. атлас / Упоряд.: М.І. Панчук та ін.* – К.: Четверта хвиля, 1995. – 103 с.

- 2.256. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2-х частинах / Упорядник І.О. Кресіно, В.Ф.Панібудьласка. За ред. В.Ф.Панібудьласки: у 2-х т. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 703 с.*
- 2.257. *Німці в Україні в 20-30 рр. ХХ ст.: Зб. документів державних архівів України / Упорядники Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.П. – К.: Інститут історії АН України, 1994. – 244 с.*
- 2.258. *Отчет о деятельности еврейского колонизационного общества в 1926 г. – М.: ЕКО, 1927. – 87 с.*
- 2.259. *Постанова першого Всеукраїнського з'їзду Спілки безвірників. – Х.: Безвірник, 1928. – 4 с.*
- 2.260. *Профсоюзы Украины в цифрах: Статистический справочник 1921-1925 гг.- Х.: Украинский рабочий, 1926. – 84 с.*
- 2.261. *Сільськогосподарський союз голландських вихідців на Україні (1921- 1927 рр.): Зб. Документів і матеріалів (НАН України, Ін-т історії України Упоряд.: В.І. Марочко). – К., 2000. – 339 с.*
- 2.262. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1921. – №61. – Арт. 434.*
- 2.263. *Статистика Украины. Т.2. – Вып.1. – 1923. – №30. – С. 41-42.*
- 2.264. *Статут Товариства «Сельбуд». – К.: Вид. Київського Окрсельбуду, 1926. – 14 с.*
- 2.265. *Четыре года ОЗЕТа (Отчет центрального правления и совета ... за период с 1927 по 1930.). – М.: ЦП ОЗЕТ, 1930. – 53 с.*

3. Періодика

- 3.266. *Алдафеев Н. Культурно-политическая работа среди рабочих-татар в Донбассе / Н. Алдафеев, Н. Сафаров // Революция и национальности. – 1932. – №4. – С. 50-58.*
- 3.267. *Андрианов А. По ленинскому пути в национальном строительстве Украины / А. Андрианов // Революция и национальности. – 1930. – № 8-9. – С. 35-41.*
- 3.268. *Більшовик України. – 1928. – №24. – С.54.*
- 3.269. *Бюлетень НКВД УССР. – 1925. – №9.*

- 3.270. *Василенко М.* Місцеве будівництво / М. Василенко // Радянська Україна. – 1930. – № 8-9.
- 3.271. *Василенко М.* Польський національний район ім. Мархлевського / М. Василенко // Радянська Україна. – 1930. – №8-9.
- 3.272. *Волобуев М.* Організаційна система політосвіти на селі / М. Волобуев // Селянський будинок. – 1926. – №7-8. – С. 53-55.
- 3.273. *Гитлянський А.* Ленинская национальная политика в действии (нацменьшинства на Украине) / А. Гитлянський // Революция и национальности. – 1931. – №9. – С. 35- 44.
- 3.274. *Голод в еврейских колониях // Жизнь национальностей.* – 1922. – №8(14). – С.8.
- 3.275. *Духовний Б. А.* Национальная политика Советской власти и евреи / Б.А. Духовний // Советское строительство. – 1928. – № 4.
- 3.276. *Євреї переселенці на Херсонщині // Вісті ВУЦИК.* – 18 березня 1925.
- 3.277. *Зельманов М.* Клуб и ячейки советской общественности / М. Зельманов // Коммунистическое Просвещение. – 1925. – №1. – С. 156-164.
- 3.278. *Известия ЦК КП(б)У.* – 1923. – №7-8. – С. 14.
- 3.279. *Ковальчук Я.М.* Сучасні громади «живого ружанцю» / Я.М. Ковальчук // Безвірник. – 1927. – №10. – С. 49-52.
- 3.280. *Левітан М.* Освіта національних меншостей / М. Левітан // Шлях освіти. – 1927. – №10. – С. 35-42.
- 3.281. *Лобанів М.* Німці колоністи в УСРР / М. Лобанів // Вісті ВУЦИК. – 17 липня 1924.
- 3.282. *Марченко Д.* Сільбуд та громадські організації / Д. Марченко // Селянський будинок. – 1924. – № 1. – С. 15-18.
- 3.283. *Мац Д.* На высоком подъеме. О работе среди нацменьшинств Украины / Д. Мац // Революция и национальности. – 1935. – №6. – С. 55-63.
- 3.284. *Намагання церковників вплинути на школи й виховання дітей // Безвірник.* – 1929. – №7. – С.35-36.

- 3.285. *Наслідки* обслідування округових філій товариства «Друзів дітей» // Друг дітей. – 1926. – №10. – С.32.
- 3.286. *Правда*. – 1929. – 19 ноябрю.
- 3.287. *Правда*. – 1929. – 21 ноябрю.
- 3.288. *Релігійники* зривали хлібозаготівлі! // Безвірник. – 1929. – №7. – С.33-34.
- 3.289. *Радянська Волинь*. – 1929. – 1 травня.
- 3.290. *Радянська Волинь*. – 1930. – 15 липня.
- 3.291. *Робота* серед нацменів та інтернаціональну – в центрі уваги // Безвірник. – 1933. – №7-8. – С.19.
- 3.292. *Хвиля А.* Національним фронтом / А. Хвиля // Більшовик України. – 1931. – №15. – С.20-27.
- 3.293. *Червоний* плугатар. 13 травня 1926 р.
- 3.294. *Як живуть* німці на Україні // Вісті ВУЦИК. – 19 жовтня 1926.

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії брошури, статті

- 4.295. *Бакуменко П.І.* УРСР в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / П.І. Бакуменко. – К.: Вид-во Київського університету, 1960. – 107 с.
- 4.296. Балбат Т.В. Етнокультурная специфика Донбасса: динамика изменений (20-80-е гг.) / Т.В. Балбат // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995. – С.310-313.
- 4.297. *Барковец А.* Об основных этапах деятельности «Агро-Джойнта» / А. Барковец // Вестник еврейского университета в Москве. – 1996. – №2(12). – С.134-144.
- 4.298. *Безносов А.И.* Религиозная жизнь немецкого населения Юга Украины и политика советской власти (1920-1928 гг.) / А.И. Безносов // Немцы России и СССР: 1901-41 гг. Материалы международной научной конференции. Москва, 17-19 сентября 1999 г. – М.: Готика, 2000. – С. 329-342.
- 4.299. *Безносов А.И.* «Союз граждан голландского происхождения» и менонитское общество юга Украины периода первой половины 20-х гг. XX в. /

- А.И. Безсонов // Вопросы германской истории. – Днепропетровск: ДГУ, 1995. – С. 52-64.
- 4.300. *Безсонов О.І* Голод 1921-1922 рр. і боротьба з ним у німецьких та менонітських поселеннях Півдня України / О.І. Безсонов // Вопросы германской истории. Сборник научных трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 2007. – 213с.
- 4.301. *Бейзер М.* Американский брат: Джойнт в России, СССР, СНГ / Михаэль Бейзер, Михаил Мицель. – Иерусалим, 2004. – 208 с.
- 4.302. *Белокриницкий С.* Очерк истории ЛКСМУ / С. Белокриницкий. – Х.: Держвидав, 1926. – 76 с.
- 4.303. *Березовчук М.Д.* Комнезами України в боротьбі за соціалізм / М.Д. Березовчук. – К.: Політвидав України, 1965. – 123 с.
- 4.304. *Березовчук М.Д.* Перші соціалістичні перетворення на селі / М.Д. Березовчук. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1976. – 146 с.
- 4.305. *Беренштейн Л.Е.* Евреи и политические репрессии в СССР (20-30-е гг. XX в.) / Л.Е. Беренштейн. – Вып. 2. – К., без видав., 1996. – 195 с.
- 4.306. *Беренштейн О.* Демографічні аспекти життєдіяльності євреїв України у 20 – 30-х роках ХХ ст. / О.Б. Беренштейн // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Наукові записки. – К., 1994. – С.10-17.
- 4.307. *Беренштейн О.Б.* Національний перепис профспілок України 1929 р. (українці, росіяни, євреї – етнічний, гендерний, віковий фактори та їх взаємодія) / О.Б. Беренштейн // Вісник історії. – Вып. 45. – К., 1999. – С. 113-117.
- 4.308. *Белый Д.В.* Єврейські землеробські колонії Херсонського повіту на зламі доби (1919 – 1922 рр.) / Д.В. Белый // Архіви України. – 2003. – №1-3. – С.138-146.
- 4.309. *Блумберг С.* Работницы и колхозницы – в ряды ОЗЕТА / С. Блумберг. – М.: Пролетариат, 1931. – 45 с.
- 4.310. *Бойко Б.* Російські історичні традиції в більшовицьких розв'язках національного питання / Б. Бойко. – Париж, 1964. – 53 с.
- 4.311. *Бондарев Д.А.* Ликвидация неграмотности: цифры, факты, перспективы / Б.Бондарев. – М.-Л.: Госиздат, 1929. – 72 с.

- 4.312. *Бондарчук П.М.* Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / П.М. Бондарчук. – К.: Ін-т історії України, 1998. – 45 с.
- 4.313. *Бритченко С.П.* Деякі питання розвитку національних відносин в Україні / С.П. Бритченко. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.
- 4.314. *Букач В.М.* Национальные меньшинства и политика советского правительства в 1921-25 г. / В.М. Букач. – Одесса: [б.в.], 1999. – 31 с.
- 4.315. *Буценко А.* Советское строительство и нацменьшинства на Украине. Издание Центральной административно-территориальной комиссии при ВУЦВКа / А. Буценко. – Харьков: Держвидав, 1926. – 35 с.
- 4.316. *Васильчук В.М.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XX ст.): Монографія / В.М. Васильчук. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
- 4.317. *Вейтков Ф.* Евреи на земле / Ф. Вейтков, Б. Полищук. – М-Л.: Госиздат, 1930. – 30 с.
- 4.318. *Вейцблит І.І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897-1926 рр. / І.І. Вейцблит. – К.: Пролетар, 1930. – 175 с.
- 4.319. *Вендров З.* По еврейским колониям: Очерк / З. Вендров. – Харьков: издание П.А. Красного и М.С. Шляпникова, 1927. – 20 с.
- 4.320. *Вовк В.* Земельное устройство еврейских трудящихся в 20-е годы / В.Вовк, В. Оганесян. В. Ковальчук // Еврейское население Юга Украины: история и современность. – Запорожье, 1997. – С.19-20.
- 4.321. *Вожгальский А.* Изба-читальня. Её организация и методы работы / А. Вожгальский // На помощь деревне и школе – М.: Просвещение, 1925. – 111 с.
- 4.322. *Волкова С.А.* Чехи на Півдні України (друга половина XIX – перша третина XX століття) / За ред. А.А. Непомнящего. – Сімферополь: Антиква, 2006. – 160 с.
- 4.323. *Волощенко В.О.* Національне питання громадських організацій селян Донбасу у 1920-х роках / В.О. Волощенко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Історія України. – 2001. – Вип.4(504). – С.178 – 182.

- 4.324. *Воронец А.* Неграмотность на Украине и борьба с нею / Под ред. Ц. М. Подгорненской. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 20 с.
- 4.325. *Второй съезд Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Одесской губернии. 20-25 апреля 1920 года. Стенографический отчет.* – Одесса, 1920. – 416 с.
- 4.326. *Галій М.* Геть маску! Національна політика на Радянській Україні в світлі документів / М. Галій, Б. Новицький. – Львів-Прага, 1934. – 204 с.
- 4.327. *Генгборский В.* Поляки Советского Союза: их происхождение, участие в Октябрьской революции и социалистическом строительстве. Историко-описательный очерк / В. Генгборский. – М.: Госиздат, 1929. – 68 с.
- 4.328. *Глинский А.Б.* Национальные меньшинства на Украине / А.Б. Глинский. – Харьков-Киев: Центриздат, 1931. – 79 с.
- 4.329. *Гольде Ю. В.* Земельное устройство трудящихся евреев / Ю.В. Гольде. – М.: КОМЗЕТ, 1925. – 99 с.
- 4.330. *Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти* / М.Дмитрієнко, В.Литвин, В.Томазов, Л.Яковлева, О.Ясь. – К.: Либідь, 2000. – 488 с.
- 4.331. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.
- 4.332. *Гусаров В.К.* Становлення МОДР на Україні (1922-1925 рр.) / В.К. Гусаров, В.А. Молостов // УІЖ. – 1972. – №11. – С. 63-70.
- 4.333. *Гусев В.І.* Єврейське містечко в радянській Україні після громадянської війни: проблема виживання / В.І. Гусев // «Штетл як феномен єврейської історії». Збірник наукових праць. – К.: Інститут Юдаїки, 1999. – 205с.
- 4.334. *Гусев В.І.* Бундівські організації України в 1905 р. // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвідомчий науковий збірник / Ред. кол.: В.П.Горшков (відп. ред.), М.Ю.Козицький та ін. – К.: Либідь, 1992. – Вип. 173.
- 4.335. *Гусев В.І.* До питання про наукову розробку діяльності Бунду в Україні / В.І. Гусев // Історіографічні дослідження в Україні. – 2000. – Випуск 10. – С. 157-171.

- 4.336. *Гусев В.І.* До питання про національну програму Бунду (1897 – 1917 рр.): від громадянської рівноправності євреїв до культурно-національної автономії / В.І. Гусев // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті. Збірник наукових праць. Матеріали ІХ міжнародної конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи. Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті» / Ред. кол.: Г.Аронов, Л. Фінберг та ін. – К.: Інститут Юдаїки, 2002. – С. 19-29.
- 4.337. *Гусев В.І.* Україна першої половини 20-х рр. ХХ ст.: мачуха чи земля обетованна для євреїв? / В.І. Гусев, О.Г. Пилипчик. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 368 с.
- 4.338. *Гусева С.О.* З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-30 рр.) / С.О. Гусева, М.М. Цобенко // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 45-54.
- 4.339. *Данильченко О.П.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / О.П. Данильченко. – К.: НАН України ін-т історії України, 1993. – 36 с.
- 4.340. *Данілкин О.О.* Проблеми циган України: історія, сучасність, практика їх вирішення / О.О. Данілкин // Юрїївський літопис. (Державний краєзнавчий музей). – 1996. – №1. – С. 68-72.
- 4.341. *Декель-Хен Ионатан* В поисках рая: о еврейском землеустройстве в Крыму / Ионатан Декель-Хен, Гетц Хиллиг. – Симферополь: Изд. центр БЕЦ «Хесед Шимон», 2004. – 120 с.
- 4.342. *Деннингхаус В.* Борьба за немецкую молодежь: ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ и религиозные формирования в СССР (1922-1930 гг.) / В. Деннингхаус // Ключевые проблемы истории российских немцев. Материалы X международной конференции Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. – М.: МСНК-пресс, 2004. – С.74-85.
- 4.343. *Дикий А.И.* Евреи в России и в СССР. Исторический очерк / А.И. Дикий. – Новосибирск: Благовест, 1994. – 528 с.

- 4.344. *До історії* міжнаціональних процесів на Україні // УІЖ. – 1990. – №6. – С. 109-119.
- 4.345. *Добрушин Д.С.* Профсоюзы – верные проводники политики партии / Д.С. Добрушин – Волгоград: Волгоградський обласной совет профсоюзов, 1968. – 52 с.
- 4.346. *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка радянської України. (1917-1938рр.) / М.С. Дорошко – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
- 4.347. *Доценко В.О.* Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.): монографія / В.О. Доценко. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2014. – 332 с.
- 4.348. *Євреї в Ніжині.* Науковий збірник. – Ніжин: Просвіта, 2001. – 179 с.
- 4.349. *Євтух В.Б.* Німці в Україні (1920-1990) / В.Б. Євтух, Б.В. Чирко. – К.: Інтел, 1994. – 182 с.
- 4.350. *Єременко Т.* Поляки в Україні / Т. Єременко. Б. Чирко, О. Калакура // Віче. – 1993. – №2 (11) – С. 119 – 130.
- 4.351. *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні у 20-30-ті рр. ХХ століття. (Історичні зошити) / Т.І. Єременко. – К.: НАН України, ін-т історії України, 1994. – 75 с.
- 4.352. *Жавжаров Л.В.* Из истории Болгар Приазов'я / Л.В. Жавжаров. – Мелитополь: Издательский дом МГТ, 2008. – 107 с.
- 4.353. *Жезицький В.Й.* Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х рр. / В.Й. Жезицький. – К.: Рідний край, 1995. – 95 с.
- 4.354. *Живи и помни.* История менонитской колонии Екатеринославщины. (за ред.. С.И. Бобылева, А.И. Безсонова, В.К. Клец, Н.В. Осташева и др.) – Днепропетровск: Инс-т украино-германских исторических исследований ДНУ, 2006. – 378 с.
- 4.355. *Жура А.* История римско-католической церкви в Харькове/ А.Жура // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність. – Харків, 2004. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://rkc.kh.ua/index.php?L=p&M=N&P=N&S=11&N=110117a>.

- 4.356. *Журба М.А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (1920-30 рр.) / М.А. Журба. – К.: Науковий світ, 2002. – 499 с.
- 4.357. *Журба М.А.* На темному боці місяця. Зваблені інтернаціоналізмом / М.А. Журба, Н.М. Черніговець. – К.: Неопалима купина, 2013. – 368 с.
- 4.358. *Журба М.А.* Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20-30-ті роки ХХ століття): Монографія / М.А. Журба. В.О. Доценко. – К.: «МП Леся», 2005. – 230 с.
- 4.359. *Захарченко К.* Про Червоний Хрест / К. Захарченко. – К.: Знання, 1931. – 25 с.
- 4.360. *Зингер Л.Г.* Национальный состав пролетариата в СССР / Л.Г. Зингер. – М.: Власть советов, 1934. – 116 с.
- 4.361. *Зубалій О.Д.* Комуністична партія – організатор співробітництва радянських республік у ліквідації неписьменності і малописьменності серед трудящих (1922-1937 рр.) / О.Д. Зубалій // УІЖ. – 1988. – №12. – 78-83.
- 4.362. *Иваненко В.В.* Роль Украинской организации МОПР в оказании братской помощи рабочему движению капиталистических стран (1933-1937 гг.) / В.В. Иваненко // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Сб. научных трудов. – Днепропетровск, 1975. – Вып.2. – С. 32-44.
- 4.363. *Иваненко В.В.* Роль Украинской организации МОПР в оказании братской помощи рабочему движению капиталистических стран (1933-1937 гг.) / В.В. Иваненко // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Сб. научных трудов. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 32-44.
- 4.364. *Иванова З.М.* Комнезамы Молдавской АССР 1920-1933 гг. / З.М. Иванова. – Кишинев: АНМССР Институт истории, 1970. – 234 с.
- 4.365. *Иванова О.М.* Культурно-массовая работа профсоюзов: Сб. офиц. Материалов / О.М. Иванова. – 2-е изд., доп. – М.: Профиздат, 1977. – 334 с.
- 4.366. *История* Ленинского Коммунистического Союза Молодежи: Коллектив авторов. Вид. 3-е доп. – К.: Молодь, 1978. – 776 с.

- 4.367. *Іваненко В.В.* Діяльність організацій МОДР Української СРР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933-1937 р.) / В.В. Іваненко // УІЖ. – 1975. – №5. – С. 61-70.
- 4.368. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр.. XX ст. / О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
- 4.369. *Ігнатуша О.М.* Католицька церква на Півдні України в 1920-1930-х рр. / А. Ігнатуша, О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ Міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року. Книга 1. – Л.: Логос, 1999. – С.142-144.
- 4.370. *Історія* робітничого класу Української РСР. У 2-х т. – Т.2. / Ред. кол. І. О. Гуржій та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – 507 с.
- 4.371. *Історія* селянства Української РСР. – Т.2. / Від. ред. кол. І. І. Компанієць та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – 536 с.
- 4.372. *Каган Л.* Из истории еврейской общины г. Новоград-Волынского // «Доля Єврейських громад Центральної та Східної Європи – в першій половині ХХ століття». Збірник наукових праць / Л. Каган. – К.: Інститут Юдаїки, 2004. – С.397-405.
- 4.373. *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508с.
- 4.374. *Камінський А.* За сучасну концепцію української революції / А. Камінський. – Б.М.: Сучасність, 1970. – 135 с.
- 4.375. *Карпенко О.* До питань культосвітнього будівництва на Україні в другу п'ятирічку О. Карпенко. – Х.: Радянська школа, 1932. – 27 с.
- 4.376. *Карр Э.* История Советской России. Большевицкая революция 1917-1923 гг. т.1-2 / Э. Карр. – М.: Прогресс, 1990.
- 4.377. *Клибанов А.И.* Меннониты / А.И. Клибанов. – М.-Л.: Знание, 1931. – 62с.
- 4.378. *Книга* погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918-1922 гг. Сборник документов. Отв. редактор Л.Б. Милякова, отв. составитель И. Зюзина. – М., 2007. - 1032с.

- 4.379. *Ковальчук Я.* Ксьондзи на Україні / Я. Ковальчук. – Х.: Держвидав України, 1931. – 56с.
- 4.648. *Козерод О.* Переломные годы: Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919-1929 гг.) / О.В. Козерод. – Харьков: «Еврейский мир», 1998. – 168 с.
- 4.649. *Козерод О.В.* Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. / О.В. Козерод – Київ: «СПД Савчина», 2003. – 314 с.
- 4.380. *Кокошко Ф.І.* Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі у 1920-і роки: (На матеріалах Півдня України) / Ф.І. Кокошко. – Миколаїв: ТзОВ «Приватполіграфія», 1998. – 89 с.
- 4.381. *Кондратюк О.* Довбиш. Історія, факти. Минуле та реальність / О. Кондратюк, С. Кур'ята. – Житомир: Полісся, 2007. – 112с.
- 4.382. *Костюк Є.* Соціально-економічна діяльність не більшовицьких єврейських громадських об'єднань на території України в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / Є. Костюк // Десятые Запорожские еврейские чтения. 11-12 мая 2006 г. Сборник материалов конференции. – Запорожье: Диво, 2006. – С. 205-209.
- 4.383. *Котляр Ю.* Польське населення Півдня України в добу нової економічної політики (1921-1929 рр.) / Ю.В. Котляр // Поляки на Півдні України: історія та сьогодення. Т.1. – Київ-Миколаїв, 2008. – С. 294-297.
- 4.384. *Котляр Ю.В.* Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-33 рр. на Півдні України: Етнічний та міжнародний аспекти: монографія / Ю.В. Котляр, І.С. Міронова. – Миколаїв, 2008. – 204 с.
- 4.385. *Котляр Ю.В.* Єврейські організації на Півдні України в роки НЕПу / Ю.В. Котляр // Еврейская мысль сквозь века. – Выпуск 6. – Днепропетровск: ДИСОР, 2002. – С.182-190.
- 4.386. *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин півдня України (1917-31 рр.): монографія / Ю.В. Котляр. – Миколаїв: Ви-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 156с.
- 4.387. *Кравченко А.А.* МОДР на Дніпропетровщині в 1922-1932 рр. / А.А. Кравченко // УІЖ. – 1972. – №11. – С. 76-81.

- 4.388. *Крапивин М.Ю.* К вопросу о классификации религиозно-политических организация молодежи в России (1917-1925 гг.) / М.Ю. Крапивин // Исторический опыт борьбы КПСС с непролетарскими партиями, группами и течениями за молодежь (1903 – середина 20-х г. Межвузовский сборник трудов. – Ленинград: ЛГПИ, 1990. – 163с.
- 4.389. *Красноленский В.* Комсомольцеві від МОДР / В. Красноленский. – К.: без видав., 1929. – 104с.
- 4.390. *Кривохатський М.* Меноніти на Україні / М. Кривохатський. – Х.: Пролетарій, 1930. – 87с.
- 4.391. *Кривцова В.М.* Из опыта развития языков национальных меньшинств Украины / В.М. Кривцов, В.Ф. Сиволога // Перестройка и общественные науки: К 125-летию Одесского государственного университета: Тезисы докл. и выступлений на юбилейной научн. конф. кафедр общественных наук. – Одесса, 1990. – С. 177-179.
- 4.392. *Кручек О.А.* Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920-1923 рр.). Історичні зошити / О.А. Кручек. – К.: НАН України ін-т історії України, 1996. – 46 с.
- 4.393. *Кудряченко А.І.* Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення / А.І. Кудряченко, І.М. Кулінич, В.В. Хохлачов. – К.: Наукова думка, 1995. – 73 с.
- 4.394. *Кулінич І.М.* Нариси з історії німецьких колоній України / І.М. Кулінич, Н.В. Кривець. – К.: НАН України ін-т історії України, 1995. – 272 с.
- 4.395. *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні. Перше десятиріччя. 1919-1928. / С.В. Кульчицький – К.: Основи, 1996. – 396 с.
- 4.396. *Кульчицький С.В.* Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні / С.В. Кульчицький, О.М. Мовчан. – К.: НАН України, ін-т історії України, 1993. – 69 с.
- 4.397. *Кучинська О.О.* Боротьба радянської влади з небільшовицьким громадським рухом національних меншин Української СРР у першій половині

- 20х рр. ХХ ст. / О. О. Кучинська // Гілея Наук. вісник: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 28. – С. 37-44.
- 4.398. *Лейкин А.Я.* Против ложных друзей молодежи: (Из истории борьбы КПСС с буржуазными и мелкобуржуазными партиями за молодежь, 1917 – 1924 гг.) / А.Я. Лейкин. – М.: Молодая гвардия, 1980. – 223 с.
- 4.399. *Леонтьев Б.* Осоавиахим – боевой резерв Красной Армии / Б. Леонтьев. – М.: Гос. воен. издат, 1933. – 86с.
- 4.400. *Лойко Л.І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Л.І. Лойко. – К.: поліграфічний центр «Фоліант», 2005. – 634с.
- 4.401. *Лутай М.* Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення / М. Лутай. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 208с.
- 4.402. *Луцький Ю.* Чехи на Україні, 1917-1933: Трагедія господаря / Ю. Луцький // Хроніка-2000. – 1999. – Вип. 29/30. – С. 119-138.
- 4.403. *Лященко П.И.* История народного хозяйства СССР / М.И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1952. – 265 с.
- 4.404. *Мазур В.М.* Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин України (1920-1929): порівняльний аналіз / В.М. Мазур. – К.-Вінниця, 1999. – 154 с.
- 4.405. *Майстренко И.* Национальная политика КПСС в ее историческом развитии / И. Майстренко. – Б.М., 1978. – 224 с.
- 4.406. *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 р.) / В.І. Марочко. К.: НАН України ін-т історії України, 1995. – 224с.
- 4.407. *Мельниченко В.Е.* Интернациональное сплочение трудящихся: Страницы исторического опыта. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор интернационального сплочения трудящихся в 1918-1920 гг. (На материалах Украины) / В.Е. Мельниченко. – К.: Вища школа, 1986. – 303с.
- 4.408. *Месіч Т.І.* Аналіз політичного та соціокультурного становища німецького селянства Сталінського округу у другій половині 20-х років ХХ ст./ Т.І. Месіч //

- Этнические сообщества Украины: история, современность, будущее. – Донецк: Апекс, 2006. – 486с.
- 4.409. *Миндлин З.* Еврейское населения СССР / З. Миндлин.. – М.: Центр. изд. народов ССР, 1925. – 44с.
- 4.410. *Мицель М.* Участие Американского еврейского распределительного комитета в борьбе с голодом на Украине в 1922-1923 гг. / М. Мицель // Збірник наукових праць. – К., 2003. – <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf13-02htm>.
- 4.411. *Мицюк О.* Аграризація жидівства в Україні / О. Мицюк. – Прага, 1932. – 211с.
- 4.412. *Міронова І.* Культурно-освітній розвиток польського населення Півдня України в 20-30-ті роки ХХ ст. / І. Міронова // Поляки на Півдні України. Історія та сьогодення. Збірка наукових праць. / за редакцією Бонусяк В. – Т.1. Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 328с.
- 4.413. *Місінкевич Л.Л.* Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. ХХ століття) / Л.Л. Місінкевич. – К.: НАН України ін-т історії України, 2001. – 254 с.
- 4.414. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 248с.
- 4.415. *Мовчан О.М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) / О.М. Мовчан. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2004. – 424с.
- 4.416. *Мовчан О.М.* Чи були профспілки 20-х «школами комунізму? // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки / О.М. Мовчан // Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – Випуск 11. – С. 48-94.
- 4.417. *Найман О.Я.* Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925): Монографія / О.Я. Найман. – К.: ІПіЕНД, 1998. – 196с.
- 4.418. *Нариси з історії та культури євреїв України.* – К.: Дух і Літера, 2005. – 440с.

- 4.419. *Наседкина Л.Д.* Греческие национальные сельские советы Украины во взаимодействии национальной и социальной политики / Л.Д. Наседкина // Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции 9-19 февраля 1991. – Донецк: Республиканское общество греков Украины, 1991. – 187с.
- 4.420. *Наседкина Л.Д.* Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) / Л.Д. Наседкіна// Український історичний журнал. – 1992. – №6. – С. 64-72.
- 4.421. *Національні меншини в Україні у ХХ століття. Політико-правовий аспект.* (головний ред. Курас І.Ф.) – К.: ІПіЕНД, 2000. – 358 с.
- 4.422. *Національні меншини Правобережної України: історія та сучасність.* Науковий збірник за матеріалами Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, що відбулась 15-17 жовтня 1998 р. – Житомир: «Волинь», 1998. – 349 с.
- 4.423. *Нестеренко В.А.* Національні відносини на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. / В.А. Нестеренко. – Чернівці: ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1998. – 160 с.
- 4.424. *Нестеренко В.А.* Розвиток освітніх та культурницьких закладів національних меншин на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст. / В.А. Нестеренко // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Науковий збірник. Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». – т.18. (під редакцією М.Ю. Костриці) – Житомир, 1998. – С.47-49.
- 4.425. *Никольський В.Н.* Комиссия изучения греческой национальности / В.Н. Никольский // Греки Украины: история и современность. – Донецк: ДНУ, 1991. – 187с.
- 4.426. *Нікольський В.М.* Книга пам'яті греків України. Наукове видання / В.М.Нікольський, О.М. Бут, П.В. Добров, В.О. Шевченко. – Донецьк: Видавництво КП «Регіон», 2005. – 336 с.
- 4.427. *Нікольський В.М.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В.М. Нікольський // УІЖ. – 2001. – №2. – С.74-89.

- 4.428. *Одеський* мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади / Укл. Л.В. Ковальчук, Г.О. Розумов: У 2-х т. – Одеса: ОКФА, 1997-1999.
- 4.429. *Орлик В.М.* Молдавська національна меншина в Україні (1919-1923 рр.) / В.М. Орлик. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 1998. – 42 с.
- 4.430. *Орлянський В.* Преселение евреев Украины в 20-е годы. Социальные аспекты / В.С. Орлянський // Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи. – Запоріжжя: Еврейский мир, – 1994. – Вип. 1. – С.66-72.
- 4.431. *Орлянський В.С.* Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект / В.С. Орлянський. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. – 252 с.
- 4.432. *Осташева Н.В.* Власть без власти: организаторская, экономическая и политическая деятельность Всероссийского менонитского сельскохозяйственного союза (1923-1928 гг.) / Н.В. Осташева // Немцы России и СССР: 1901-41 гг. Материалы межд. Научной конференции. М 17-19 сентября 1999 г. – М.: Готика, 2000. – С. 285-297.
- 4.433. *Осташева Н.В.* На переломе эпох ... Менонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. / Н.В. Осташева. – М.: Готика, 1998. – 256 с.
- 4.434. *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. / В. Павленко. – К.: НАН України ін-т історії України, 1995. – 224 с.
- 4.435. *Павленко В.В.* Солидарность трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии. 1923-1934 гг. / В.В. Павленко. – К.: Наукова думка, 1977. – 140 с.
- 4.436. *Панібудьласка В.Ф.* Національна проблема: уроки минулого і сучасність / В.Ф. Панібудьласка. – К.: Знання, 1989. – 47с.
- 4.437. *Пасечник О.А.* Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах / О.А. Пасечник. – Хмельницький: ЧП Цюпак, 2009. – 188с.
- 4.438. *Пастернак Є.* Україна під більшовиками (1919-1939): Спроба історичної студії / Є. Пастернак. – Торонто, 1979. – 314 с.

- 4.439. Петров В.А. Конфликты и противоречия в бывших немецких колониях Юга Украины Ландауский (Карл-Лыбкнехтовский) район) в период проведения аграрной политики большевиков в 20-е годы XX века / В.А. Петров // Вопросы германской истории. Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX – XX век. – Днепропетровск, 2007. – С.149-160.
- 4.440. Плеская Э.Г. Немцы Причерноморья / Э.Г. Плеская. – Одесса: Астропринт, 2008. – 136с.
- 4.441. Плеская Э.Г. К вопросу о причинах несостоятельности национально-культурной политики советской власти в 20-30-х гг. в условиях репрессий (на примере Одесского немецкого педагогического института) / Э.Г. Плеская // Вопросы германской истории. Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX – XX век. – Днепропетровск, 2007. – С.244.254.
- 4.442. Погребінська М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Погребінська // УІЖ. – 1996. – № 4. – С.124-132.
- 4.443. Політична історія України. XX століття. В шести томах. – Т.3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / Керівник тому С.В. Кульчицький. – К.: Видавництво «Генеза», 2003. – 444 с.
- 4.444. Подковенко Т.О. Права національних меншин і громадян УНР за часів Української Центральної Ради / Т.О. Подковенко // Університетські наукові записки. – 2006. – №2 (18). – С. 35-40.
- 4.445. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939) / В.І. Прилуцький. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2001. – 249с.
- 4.446. Прилуцький В.І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті рр. Історичні зошити / В.І. Прилуцький. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1993. – 58 с.
- 4.447. Радянське будівництво нацменшостей УССР (Тези доповіді тов. О.Буценко). – Харків: Видання оргінстру ВУЦВК, 1928. – 25 с.
- 4.448. Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис / О.О. Рафальський. – К.: Поліс, 2000. – 447 с.

- 4.449. *Рейнмарус А.* Кто такие меннониты? / А. Рейнмарус, Г. Фризер – М.: Госполитиздат, 1930. – 212с.
- 4.450. *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000): Монографія / Л. Рябошапко. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.
- 4.451. *Савин А.И.* Формирование концепции немецкой «пытой колонны» в СССР (середина 1920-х годов) / А.И. Савин // Вопросы германской истории. Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX – XX век. – Днепропетровск, 2007. – С.215-226.
- 4.452. *Самарцев І. Г.* Євреї в Україні на початку ХХ ст. / І.Г. Самарцев // УІЖ. – 1994. – № 1. – С.19-29.
- 4.453. *Сапун М.М.* Агітаційно-пропагандистська діяльність національних комуністичних секцій на Україні(1918-1920рр.) / М.М. Сапун // УІЖ. – 1985. – №11. – С. 71-81.
- 4.454. *Свистович С.М.* Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): Монографія / С.М. Свистович. – К.: Варта, 2007. – 568 с.
- 4.455. *Силницкий Ф.* Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 г. / Ф. Силницкий – Мюнхен, 1981. – 380с.
- 4.456. *Симонова А.В.* Сионистское движение в Советской России (1917-1920-е годы) / А.В. Симонова. – М.: Русское общество друзей Еврейского университета в Иерусалиме, 1999. – 63с.
- 4.457. *Ставицька Н.П.* Діяльність організацій та установ Всеукраїнської Академії наук з дослідження історико-культурної спадщини національних меншин (20-30 рр.) / Н.П. Ставицька. – К.: Рідний край, 1994. – 72с.
- 4.458. *Стахів М.* Треба Советська республіка в Україні. Нариси з історії 3-ї воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924 / М. Стахів. – Нью-Йорк, 1968. – 244 с.
- 4.459. *Стронський Г.* Злет і падіння: польський національний район в Україні у 20-30-і роки / Г. Стронський. – Тернопіль: без видав., 1992. – 63с.

- 4.460. *Терентьева Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.) / Н.А. Терентьева. – К.: «Аквілон-Пресс», 1999. – 352 с.
- 4.461. *Тхоржевський (Бертьє) Роберт* Німці Тернопільщини в контексті історичного розвитку (з кінця XVIII до початку XXI ст.) / Роберт Тхоржевський. – Тернопіль: Крайова рада німців Тернопільщини, 2000. – 92 с.
- 4.462. *Удинцева А.* Указатель литературы по ликвидации неграмотности / Под. ред. Е. Я. Голанта. – М. – Л.: Долой неграмотность, 1927. – 112 с.
- 4.463. *Файн Л.Е.* Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е годы) / Л.Е. Файн // Вопросы истории. – 1994. – №9. – С. 36-37.
- 4.464. *Фещенко Р.А.* Партійне керівництво діяльністю МОДР на Україні по інтернаціональному вихованню трудящих (1926-1932 рр.) / Р.А. Фещенко // УІЖ. – 1971. – №8. – С.93-99.
- 4.465. *Финкель Х.* Еврейское землеустройство в Советском Союзе / Х. Финкель. – Харьков: ОЗЕТ, 1927. – 50 с.
- 4.466. *Хонігсман Я.С.* Колективізація, голод і занепад єврейського землеробства в Україні / Я.С. Хонігсман // УІЖ. – 1994. – № 2-3. – С.66-75.
- 4.467. *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против неметкого населения Украины в 1920-1930-е годы / В.В. Ченцов. – М.: Готика, 1998. – 282 с.
- 4.468. *Черлюнчакевич Н.А.* Национальный состав Советской Украины / Н.А. Черлюнчакевич. – Харьков: Держвидав, 1925. – 86 с.
- 4.469. *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні: 20-30-ті роки XX століття / Б.В. Чирко. – К.: Асоціація «Україна», 1995. – 215 с.
- 4.470. *ЧК-ГПУ-НКВД* в Україні: особи, факти, документи. – Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
- 4.471. *Что такое Украинский Красный Крест.* – Одесса: Из-во Одеського окружного отделения УКК, 1926. – 20 с.

- 4.472. *Шайкин И.* Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях / И. Шайкин // Єврейська історія та культура в Україні. – К.: Інститут юдаїки, 1996. – С.108-114.
- 4.473. *Шарпатий В.Г.* Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпатий. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.
- 4.474. *Шевелёва О.В.* Некоторые итоги, факты работы МОПР СССР от 3 до 4 Всесоюзного съездов / О.В. Шевелёва. – М.: Дер Емес. 1934. – 36 с.
- 4.475. *Шевчук Н.А.* Положение немецких колоний в Одесской губернии в 1920-е гг. / Н.А. Шевчук // Немцы России и СССР: 1901-41 гг. Материалы межд. научной конференции 17-19 сентября 1999 г. – М.: Готика, 2000. – С. 265-284.
- 4.476. *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття / М.М. Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 532 с.
- 4.477. *Юрченко Т.* Дарунок лікнепівцю / Тодось Юрченко. – Прилуки: Видавництво Ленінського товариства «Геть неписьменність на Прилуччині», 1925. – 22 с.
- 4.478. *Якубова Л.Д.* Етнічні меншини УСРР у 20-ті - першій половині 30-х рр. ХХ ст.: історіографія та джерела дослідження / Л.Д. Якубова– К.: НАН України ін-т історії України, 2006. – 170 с.
- 4.479. *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. – К.: НАН України ін-т історії України, 2002. – 188 с.
- 4.480. *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х рр. ХХ ст.) / Л.Д. Якубова. – К.: НАН України ін-т історії України, 1999. – 331 с.
- 4.481. *Якубова Л.Д.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) / Л.Д. Якубова. – К.: НАН України ін-т історії України, 2004. – 452 с.
- 4.482. *Ярославский Е.М.* 10 лет на антирелигиозном фронте / Е.М. Ярославський. – М.: Госполитиздат, 1927. – 8 с.
- 4.483. *Яруцький Л.Д.* Голод 1921-1923 годов в Приазовье / Л.Д. Яруцький // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. зб. наук. пр. міжнар. наук.- практик. конф. / ред. К. В. Балабанов [та ін.]; Ін-т історії України

Нац. акад. наук України, Ін-т політ. та етнонац. дослідж. Нац. акад. наук України. – Маріуполь, 1999. – 318 с.

- 4.484. *Abramson Y.* Jewish Representation in the Independent Ukrainian Governments of 1917-1920 / Y. Abramson // *Slavic rev. Standord.* – 1990. – Vol. 50. – №3. P.542-550.
- 4.485. *Aster H. and P. Potichnyj.* Jewish-Ukrainian Relations: two Solitudes. – Ontario, 1983.
- 4.486. *Baron S.* The Russian Jew Under Tsars and Soviets / S. Baron. – N-Y, 1978.
- 4.487. *Borys J.* Political Parties in the Ukraine / J. Borys // *Ukraine, 1917-1921. A. Study in Ruvolution.* – Cambridge: Harvard Univ. Press, 1977. – P. 128-158.
- 4.488. *Dekel-Chen J.L.* An Unlikely Triangle: Philanthropists, Commissars, and American Statesmanship Meet in Soviet Crimea, 1922-37 / J.L. Dekel-Chen. // *Diplomatic History*, 27, no.3 (July 2003). – P.353-376.
- 4.489. *Dekel-Chen J.L.* Farmers, Philanthropists, and Soviet Authority in Rural Crimea and Southern Ukraine, 1923-1941 / J.L. Dekel-Chen. // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 4, no.4 (2003). – P.1-37.
- 4.490. *Dekel-Chen J.L.* Shopkeepers and Peddlers into Soviet Farmers: Jewish Agricultural Colonization in Crimea and Southern Ukraine, 1924-1941 / J.L. Dekel-Chen: Ph.D. Dissertation, Brandeis Universits, 2001.
- 4.491. *Dekel-Chen J.L.* Soviet-Jewish Agricultural Colonists, 1937-1945 / J.L. Dekel-Chen // *Jews in Eastern Europe (Jerusalem)* , 3, no.46, winter 2001. – P.34-58.
- 4.492. *Dzwonkowski R.* Kosciol katolicki w ZSRR. 1917 – 1939: Zarys historii / Roman Dzwonkowski. – Lublin, 1997. – 477 s.
- 4.493. *Frankel D.* Prophesy and Politics: Socialism, Nationalism and the Russian Jews, 1862-1917 / D. Frankel. – Cambridge, 1981.
- 4.494. *Frankel D.* The Dilemas of Jewish National Autonomism: the Case of Ukraine 1917-1920 / D. Frankel // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical perspective.* – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. – 1990. – P. 263-279.
- 4.495. *Gitelman Z.* Jewish Nationality and Soviet Politics / Z. Gitelman. – Princeton, 1972.
- 4.496. *Gitelman Z.A.* Centry of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union / Z.A. Gitelman. – N-Y, 1988.

- 4.497. *Goldman G.G. Zionism under Soviet Rull 1917-1928 / G.G. Goldman.* – New York, 1960.
- 4.498. *Iwanow M. Polacy w związku radzieckim w latach 1921 – 1939 / M. Iwanow.* – Wrocław, Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1990. – 426 s.
- 4.499. *Kuchenbecker A. Zionismus ohne Zion. Birobidzan: Idee und Geschichte eines judischen Staates in Sowjet-Fernost / A. Kuchenbecker.* – Berlín, 2000.
- 4.500. *Kupczak J. M. Polacy na Ukrainie w latach 1921 – 1939 / Janusz M. Kupczak.* – Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 360 s.
- 4.501. *Laquer W.A. History of Zionism / W.A. Laquer.* – New York, 1972.
- 4.502. *Leneman L. La tragedie des juifs en URSS / L. Leneman.* – Paris, 1959.
- 4.503. *Lenin and Jews. The Bolsheviks come to power.* – London, 1966.
- 4.504. *Levenberg S. The Jews and Palestine / S. Levenberg.* – London, 1945.
- 4.505. *Schechtman J.B. Zionism and Zionist in Soviet Russiu / J.B. Schechtman.* – New York, 1966.
- 4.506. *The Zionist Idea. F. Historical Analysis and Reader.* – New York, 1973.

5. Дисертації та автореферати дисертацій

- 5.507. *Балуба І.А. Польська національна меншина України (20-30 р.) ХХ століття / Б.І. Балуба: Дисертація ... канд. іст. наук.: 07.00.01. Історія України / НАН України, Інститут історії України.* – К., 1997. – 221с.
- 5.508. *Гололобов В.М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х рр. / В.М. Гололобов: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1998. – 19 с.*
- 5.509. *Горбань Т.Ю. Українство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918-28р.) / Т.Ю. Горбань: Автореферат дисертації ... канд. іст. наук.: 07.00.01. Історія України / Інститут національних відносин і політології НАН України.* – К., 1996. – 24 с.
- 5.510. *Городецький О.В. Національна політика радянської держави щодо польського населення Півдня України (1921-1929 рр.) / Олександр Володимирович Городецький: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Історія України / Дніпропетровський національний університет.* – Дніпропетровськ, 2007. – 185 с.

- 5.511. *Горюнова Є.О.* Соціально-політичні процеси в селі Кримської АРСР у 20-ті роки ХХ століття / Є.О. Горюнова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец.: 07.00.01. Історія України / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
- 5.512. *Гусєв В.І.* Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ століття – 1921р.) / В.І. Гусєв: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 Історія України / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – 34 с.
- 5.513. *Гусєв В.І.* Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ століття – 1921р.) / В.І. Гусєв: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 Історія України / Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – 396 с.
- 5.514. *Доценко В.О.* Єврейське громадське землеоблаштування в Україні (20-ті – 30-ті роки ХХ століття) / В.О. Доценко: Дисертація ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 236 с.
- 5.515. *Доценко В.О.* Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) / В.О. Доценко: Автореферат дисертації ... докт. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2015. – 39 с.
- 5.516. *Жолоб М.П.* Релігійні громади національних меншин підрадянської України в 20-30-ті рр. ХХ ст. / М.П. Жолоб: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец.: 07.00.01. Історія України / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2014. – 20 с.
- 5.517. *Жуковський О.І.* Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток / О.І. Жуковський: Дисертація ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці., 2006. – 209с.
- 5.518. *Мазур В.М.* Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921-1929 рр.) / Василь Митрофанович Мазур: Дис. ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2000. – 173 с.

- 5.519. *Мартинчук І.І.* Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-і – початок 30-х рр.. ХХ ст.) / І.І. Мартинчук: Дисертація ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 1998. – 203с.
- 5.520. *Мельник Н.І.* Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20-30-х рр. ХХ століття / Мельник Н.І.: Автореферат дисертації ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Київський університет ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1996. – 26 с.
- 5.521. *Міронова І.С.* Культура національних меншин Півдня України в 20-30-ті роки ХХ століття / І.С. Міронова: Дисертація ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Миколаївський державний університет. – Миколаїв, 2003. – 222с.
- 5.522. *Молоткіна В.К.* Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах непу (1921-1929 рр.) / В.К. Молоткіна: Дисертація ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2005. – 217 с.
- 5.523. *Наседкіна Л.Д.* Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины 20-е - начало 30-х гг. / Л.Д. Наседкіна: Дисертація ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / НАН України, Інститут історії України. – К., 1993. – 238с.
- 5.524. *Орлик В.М.* Молдаване в Україні (1920-1929) / В.М. Орлик: Дисертація ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Київський держ. лінгвістичний університет – К., 1998. – 186 с.
- 5.525. *Орлянський В.С.* Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы / В.С. Орлянський: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – 07.00.01.История Украины / Киевский університет им. Т.Г. Шевченко. – К., 1992. – 166 с.
- 5.526. *Портной И.Л.* Провал антисоветской деятельности АРА на Юге Украины (декабрь 1921 – июнь 1923 гг.) / И.Л. Портной: Дисс. ... канд. ист. наук: специальность 07.00.01. – история Коммунистической партии Советского Союза / Ин-т истории АН УССР. – Одесса, 1954. – 308 с.

5.527. *Черкаський А.В.* Національно-культурне будівництво на Півдні України у 20-ті роки / А.В. Черкаський: Автореферат дисертації ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова – Одеса, 1994. – 24с.

5.528. *Якубова Л.Д.* Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921-1935 рр.) / Л.Д. Якубова: Автореферат дисертації ... докт. іст. наук: 07.00.01 Історія України / НАН України, Інститут історії України. – К., 2007. – 35с.